

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н.КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПУСТОВАЛОВА ІННА СЕРГІЇВНА

УДК 342.417

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР КОНСТИТУЦІЇ

Спеціальність 081 - Право

Галузь знань: 08 - Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І.С. Пустовалова**

Науковий керівник – **Серьогін Віталій Олександрович**, доктор юридичних наук, професор

Харків 2024

АНОТАЦІЯ

Пустовалова І. С. Економічний вимір конституції. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2024.

Дисертацію присвячено комплексній характеристиці економічного виміру конституції та формулюванню загальних підходів щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

У роботі охарактеризовано конституцію як установчий документ щодо економічної системи суспільства, розкрито роль і значення конституції як регулятора економічної політики держави, з'ясовано особливості конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки. Крім того, в дисертації визначено конституцію як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян, окреслено державно-правові аспекти, що характеризують конституцію як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності, встановити можливості конституції як інструменту подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства, виявлено наявні недоліки і прогалини в чинній Конституції України в частині регулювання економічних відносин та сформульовано конкретні пропозиції й рекомендації щодо їх усунення в процесі конституційної реформи.

Окреслено видове розмаїття і функціональну роль конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону; продемонстровано, що таке встановлення здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів, які мають установчий характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері.

Розкрито потенціал сучасних конституцій щодо нормативного забезпечення економічної безпеки держави; визначено основні напрями

забезпечення економічної безпеки на рівні основного закону; доведено, що протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції.

Визначено інструментальну роль конституції у забезпеченні економічних прав і свобод громадян з урахуванням специфіки двох різних політичних традицій конституціоналізму – ліберально-демократичної та соціал-демократичної; на широкому країнознавчому досвіді обґрунтовано, що закріплення економічних прав (поряд із соціальними та культурними правами) в тексті основного закону стало мейнстрімом сучасного конституціоналізму, отримуючи визнання переважної більшості держав і «розмиваючи» їх протиставлення громадянським і політичним правам.

Доведено, що конституція виступає важливим інструментом досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності; акцентовано увагу на тому, що економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідації суспільства з метою створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян.

У межах проведеного дослідження удосконалено вчення про «покоління» конституцій та особливості їх форми і змісту; з'ясовано особливості конституцій різних поколінь з точки зору їх змістовного наповнення установчими нормами, що стосуються економічної системи; визначено основні чинники, що приводять до неухильного збільшення питомої ваги таких норм у конституціях третього і четвертого поколінь. Крім того, визначено позитивну динаміку розвитку конституцій в частині нормативного закріплення економічної політики держави; обґрунтовано, що починаючи з другого покоління в структурі конституцій почали з'являтися спеціальні розділи чи глави, присвячені економічній політиці держави чи окремим її елементам, а вже з третього покоління економічна політика держави отримує дедалі більш повне закріплення в частині її цілей, системи органів, уповноважених її визначати і здійснювати, а також політико-

правової відповідальності за її результативність.

У результаті проведеного дослідження удосконалено доктринальні підходи щодо нормативного впливу конституції на економічну політику держави; на широкій країнознавчій базі продемонстровано, що сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; закріплюють пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди; виокремлюють ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; визначають межі втручання держави в економічну систему; закріплюють ініціативність держави в економічній сфері, найважливіші інструменти державної економічної політики; встановлюють інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави, а подекуди – закріплюють і досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки.

Скориговано наукові погляди на видове розмаїття конституційних прав і свобод людини і громадянина; доведено, що сучасні конституції держав соціальної демократії традиційно закріплюють дві групи економічних прав: права власників і права найманих працівників (трудящих), тоді як у державах ліберальної демократії ці права почали визнаватися й підтримуватися (на законодавчому рівні або через судову прецедентну практику) тільки на зламі тисячоліть, але й досі не закріплені в конституціях відповідних держав.

У результаті проведеного дослідження набули подальшого розвитку наукові погляди на видове розмаїття і функціональну роль конституційних норм; розкрито специфіку структурування установчих норм, що стосуються економічної системи, в тексті основного закону; обґрунтовано висновок, що такі норми, можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни. Автором розвинуто доктринальні підходи до інтерпретації конституцій як інструменту подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства; на підставі широкого кола економетричних даних (Дж. Ельстер, Е. Меддісон,

К. Кнутсен, А. Пшеворський та ін.) обґрунтовано думку про відсутність прямої кореляції між конституційним закріпленням демократії та досягненням економічного розвитку, про необхідність враховувати мету, інструментарій і суспільну «ціну» відповідних економічних здобутків.

Представлена дисертація розвиває політико-правову теорію солідарності Л. Дюгі. На підставі аналізу зарубіжних конституцій, котрі, проголошуючи солідарність цінністю чи принципом, посилаються на більше ніж один тип або аспект солідарності, автором зроблено висновок про те, що конституції можуть слугувати основою для складної, багатофункціональної та багаторівневої солідарності, зокрема транснаціональної, внутрішньодержавної, регіональної, локальної, групової (корпоративної) тощо.

Автором сформульовано низку пропозицій щодо посилення економічного виміру чинної Конституції України; зокрема, запропоновано в межах конституційної реформи доповнити вітчизняний Основний Закон такими положеннями: а) доповнити перелік засад конституційного ладу України принципом солідарності; б) доповнити розділ I Конституції статтею, де б містилася базова характеристика економічної системи України (зокрема, її соціальна спрямованість, багатокладність, солідарність, сталість, регульований ринковий характер тощо) та економічної політики української держави (у т.ч. її плановірність, науковість, орієнтованість на захист і підтримку національного виробника, неприпустимість приватизації стратегічних галузей економіки та ін.); в) перелік основних економічних прав людини і громадянина в Розділі II Конституції України доповнити правом на спадкування та правом на свободу вибору виду й міри соціально корисної діяльності; г) завершити конституційну реформу в частині децентралізації публічної влади, закріпивши принципи субсидіарності та матеріально-фінансової забезпеченості місцевого й регіонального самоврядування.

Ключові слова: конституція, конституціоналізм, конституційний лад, конституційна економіка, засади конституційного ладу, громадянське суспільство, права людини, економічні права і свободи людини.

SUMMARY

Pustovalova I. S. Economic dimension of the constitution. – Qualifying scientific work as the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 - Law. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2024.

The dissertation is devoted to the complex characteristics of the economic dimension of the constitution and the formulation of general approaches to bringing certain aspects of this dimension to the modern needs of the development of the constitutional economy in Ukraine.

The work characterizes the constitution as a founding document regarding the economic system of society, reveals the role and significance of the constitution as a regulator of the state's economic policy, elucidates the peculiarities of the constitution as a normative basis for ensuring economic security. In addition, the dissertation defines the constitution as a tool for ensuring the economic rights and freedoms of citizens, outlines the state-legal aspects that characterize the constitution as a tool for achieving a balance of economic interests and ensuring economic solidarity, establishes the possibilities of the constitution as a tool for overcoming economic contradictions and ensuring the economic development of society. existing shortcomings and gaps in the current Constitution of Ukraine in terms of regulating economic relations were identified, and specific proposals and recommendations were formulated for their elimination in the process of constitutional reform.

The types of diversity and the functional role of constitutional norms, which are used to establish (found) the economic system at the level of the basic law, are outlined; it is demonstrated that such establishment is carried out with the help of norms-goals, norms-tasks and norms-principles, which have a constitutive nature in relation to the economic system and give a general purposeful character to the law enforcement process in this area.

The potential of modern constitutions regarding regulatory provision of the state's economic security is revealed; the main areas of ensuring economic security at

the level of the basic law are defined; it is proved that during the last decades, one of the priorities of the constitutional protection of economic security has become the prevention of corruption.

The instrumental role of the constitution in ensuring the economic rights and freedoms of citizens is defined, taking into account the specifics of two different political traditions of constitutionalism - liberal-democratic and social-democratic; based on extensive country studies experience, it is substantiated that the consolidation of economic rights (along with social and cultural rights) in the text of the basic law has become the mainstream of modern constitutionalism, receiving the recognition of the vast majority of states and "eroding" their opposition to civil and political rights.

It has been proven that the constitution is an important tool for achieving a balance of economic interests and ensuring economic solidarity; emphasis is placed on the fact that economic solidarity is not a proposed rule of conduct, but rather a valuable guideline for economic relations, the basis of proper communication activity between various subjects of economic relations and the consolidation of society with the aim of creating conditions for sustainable economic growth of the country and improving the welfare of citizens.

Within the scope of the conducted research, the doctrine of "generations" of constitutions and the peculiarities of their form and content was improved; the peculiarities of the constitutions of different generations are clarified from the point of view of their meaningful filling with constituent norms related to the economic system; the main factors that lead to a steady increase in the specific weight of such norms in the constitutions of the third and fourth generations are determined. In addition, the positive dynamics of the development of constitutions in terms of the normative consolidation of the state's economic policy have been determined; it is substantiated that starting from the second generation, special sections or chapters dedicated to the economic policy of the state or its individual elements began to appear in the structure of the constitutions, and already from the third generation, the economic policy of the state receives more and more complete consolidation in terms of its goals, the system of authorized bodies to determine and implement it, as well as

political and legal responsibility for its effectiveness.

As a result of the conducted research, the doctrinal approaches regarding the normative influence of the constitution on the economic policy of the state have been improved; on a broad basis of political science, it has been demonstrated that modern constitutions, regardless of the form of the state and the degree of their economic development: determine the goals and objectives of the economic policy of the state; establish the priorities of the state's economic policy and its individual subspecies; identify key sectors of the economy that require state support; determine the limits of state intervention in the economic system; consolidate the initiative of the state in the economic sphere, the most important tools of the state economic policy; they establish an institutional mechanism for the development and implementation of the state's economic policy, and in some cases, they establish quite specific actions on the part of the state, aimed at the support and development of certain branches of the economy.

Scientific views on the types of diversity of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen have been adjusted; it is proved that the modern constitutions of social democratic states traditionally enshrine two groups of economic rights: the rights of owners and the rights of employees (workers), while in liberal democratic states these rights began to be recognized and supported (at the legislative level or through judicial precedent practice) only at a break millennia, but still not enshrined in the constitutions of the respective states.

As a result of the conducted research, scientific views on the types of diversity and the functional role of constitutional norms have gained further development; the specifics of the structuring of the constituent norms relating to the economic system in the text of the basic law are revealed; the conclusion that such norms can be presented in the preamble, as well as structural parts dedicated to the foundations of the constitutional system or specifically to the constitutional foundations of the country's economic system, is substantiated. The author has developed doctrinal approaches to the interpretation of constitutions as a tool for overcoming economic contradictions and ensuring the economic development of society; on the basis of a wide range of econometric data (J. Elster, E. Maddison, K. Knutsen, A. Pshevorskyi, etc.), the

opinion about the lack of direct correlation between the constitutional consolidation of democracy and the achievement of economic development, about the need to take into account the goal, tools and social "the price" of the relevant economic gains.

The presented dissertation develops the political and legal theory of solidarity of L. Dugi. Based on the analysis of foreign constitutions, which, declaring solidarity as a value or principle, refer to more than one type or aspect of solidarity, the author concluded that constitutions can serve as a basis for complex, multifunctional and multi-level solidarity, in particular transnational, intrastate, regional, local, group (corporate), etc.

The author formulated a number of proposals for strengthening the economic dimension of the current Constitution of Ukraine; in particular, within the framework of the constitutional reform, it is proposed to supplement the national Basic Law with the following provisions: a) supplement the list of principles of the constitutional system of Ukraine with the principle of solidarity; b) supplement Chapter I of the Constitution with an article containing the basic characteristics of the economic system of Ukraine (in particular, its social orientation, complexity, solidarity, stability, regulated market nature, etc.) and the economic policy of the Ukrainian state (including its planning, scientificity, focus on protection and support of the national producer, inadmissibility of privatization of strategic sectors of the economy, etc.); c) supplement the list of basic economic rights of a person and a citizen in Section II of the Constitution of Ukraine with the right to inheritance and the right to freedom of choice of the type and extent of socially useful activity; d) to complete the constitutional reform in terms of decentralization of public power, establishing the principles of subsidiarity and material and financial security of local and regional self-government.

Key words: constitution, constitutionalism, constitutional order, constitutional economy, principles of constitutional order, civil society, human rights, economic human rights and freedoms.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Пустовалова І. С. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 69. С. 65-71.

2. Пустовалова І. С. Конституція як регулятор економічної політики держави. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2022. Вип. 34. С. 63-74.

3. Пустовалова І. С. Конституція як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2023. Вип. 36. С. 80-87.

4. Пустовалова І. С. Виміри конституції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 80. Частина 1. С. 136-142.

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

5. Пустовалова І. С. Конституція як інструмент реформування економіки в умовах перехідної демократії: досвід України. *Конституція України: ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: ФОП Кішка І. В., 2021. С. 433-438.*

6. Пустовалова І. С. До питання про сучасну кризу економічної конституції Європейського Союзу. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2023 р.). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2023. С. 126-129.*

7. Пустовалова І. С. Конституція як фактор сталого економічного розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 р.). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2023. С. 168-171.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЯ ТА ЕКОНОМІКА: НОРМАТИВНИЙ ПІДХІД.....	12
1.1. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства.....	12
1.2. Конституція як регулятор економічної політики держави.....	35
1.3. Конституція як нормативна основа забезпечення економічної безпеки.....	55
Висновки до Розділу 1.....	74
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЯ ТА ЕКОНОМІКА: ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ПІДХІД.....	77
2.1. Конституція як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства.....	77
2.2. Конституція як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності.....	112
2.3. Конституція як інструмент подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства.....	135
Висновки до Розділу 2.....	162
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	173
ДОДАТКИ.....	200

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Стабільний розвиток економічних відносин і реальне економічне зростання в Україні неможливі без ефективного механізму конституційно-правового регулювання економічної системи, в якому б враховувалися новітні досягнення правової й економічної наук. Адже тільки шляхом створення ефективного механізму правового регулювання досліджуваних відносин, що ґрунтуються на конституційних цілях і принципах, можна сформулювати конкурентоспроможну соціально орієнтовану економіку, котра забезпечуватиме соціальні інтереси, стабільний і гарантований захист суспільних і особистих інтересів громадян.

Конституційно-правове регулювання економічних відносин є одним з найменш розроблених напрямків сучасної вітчизняної юридичної науки. Адже формування сучасного українського конституціоналізму відбувалося за відсутності усталених політичних, економічних і культурних засад суспільства, що перебувало на перехідному етапі й тільки опанувало нові цілі соціального розвитку. Водночас проблематика конституційної економіки є одним з трендів сучасної конституційно-правової науки у США і державах ЄС.

Питання про вплив конституції та конституційного законодавства в цілому на економічний розвиток суспільства і держави є протягом останніх десятиліть об'єктом прискіпливої уваги не тільки науки конституційного права, але й економічної теорії та загальної теорії держави і права. Протягом останніх десятиліть завдяки працям П. Баренбойма, Дж. Бьюкенена, Б. Вейнгаста, Т. Гінсбурга, Дж. Ельстера, К. Кнутсена, В. Мау, Е. Меддісона, Т. Персона, Р. Познера, А. Пшеворського, Г. Табелліні, Дж. Таллока та інших представників економічної та політико-правової думки конституційна економіка стала одним з провідних напрямків розвитку світового конституціоналізму. З початку ХХІ століття ця проблематика почала розроблятися й вітчизняними конституціоналістами. Зокрема, конституційно-правові засади економічної системи України на дисертаційному рівні вперше були досліджені

О.В. Скупінським [93], публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки – О.В. Приходько [65], система та елементи реалізації економічних прав і свобод – Ю.М. Фроловим [107].

Втім економічний вимір конституції досі ще не був предметом самостійного дисертаційного дослідження. Досі відчувається гостра проблема в доктринальному визначенні оптимальної моделі конституційно-правового регулювання економічної системи в Україні, що враховувала б власний історичний досвід і кращі здобутки зарубіжної політико-правової теорії й практики.

Вказані питання є актуальними не лише з суто теоретичного погляду, а й в праксеологічному аспекті. На сьогодні для українського суспільства особливої актуальності й гостроти набуває питання організаційно-правового механізму реалізації економічного потенціалу чинної Конституції. Означені питання з особливою гостротою постають в умовах конституційної реформи, котра перманентно триває в Україні протягом останніх двадцяти років.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та Пріоритетними напрямками фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, передбаченими Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки. Тема дисертації затверджена вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 5 від 30.11.2020 р.

Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, пов'язаних із формуванням і розвитком конституційної економіки. *Предметом* дослідження є економічний вимір конституції, який визначається через нормативний та інструментальний аспекти.

Мета і завдання дослідження. *Метою* даного дисертаційного дослідження є надання комплексної характеристики економічного виміру конституції та формулювання загальних підходів щодо приведення окремих

аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

Окреслена мета дослідження зумовила необхідність поставлення та послідовного розв'язання таких основних завдань:

- охарактеризувати конституцію як установчий документ щодо економічної системи суспільства;
- розкрити роль і значення конституції як регулятора економічної політики держави;
- з'ясувати особливості конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки;
- визначити конституцію як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства;
- окреслити державно-правові аспекти, що характеризують конституцію як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності;
- встановити можливості конституції як інструменту подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства;
- виявити наявні недоліки і прогалини в чинній Конституції України в частині регулювання економічних відносин та сформулювати конкретні пропозиції й рекомендації щодо їх заповнення в процесі конституційної реформи.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд економіки і права як матеріальної реальності, що існує об'єктивно і постійно розвивається під впливом внутрішніх протиріч при активній, творчій ролі людини. Співвідношення між економічною і політико-правовою системами суспільства розглянуто за допомогою системно-структурного і структурно-функціонального методів (підрозділ 1.1). Історико-правовий метод дослідження застосований для дослідження еволюції конституційно-правового регулювання економічних відносин (підрозділи 1.1-2.3). Сучасні конституційні моделі

регулювання економічних відносин та види конституційної економіки досліджено в порівняльно-правовому плані (підрозділи 1.1-2.1). Конституційно-правові інститути, що визначають характер економічної системи, досліджено за допомогою формально-логічного та формально-юридичного методів (підрозділи 1.1-2.3). Логіко-семантичний метод надав можливість сформулювати рекомендації щодо внесення змін і доповнень до чинного конституційного законодавства (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3). У роботі над усіма структурними підрозділами дисертації широко використано такі логічні прийоми, як аналіз і синтез, визначення і класифікація. Під час аналізу сучасного стану конституційного забезпечення економічних прав і свобод, гарантування економічної свободи, свободи праці та підприємницької діяльності, економічного розвитку і економічної солідарності (підрозділи 2.1-2.3) використано соціометричний та економетричний методи.

Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, що регулює економічні відносини, у т.ч. рішення Конституційного Суду України та органів конституційної юстиції зарубіжних держав, результати соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних економічних інституцій. Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції більш як сорока зарубіжних держав, міжнародно-правові акти, що регулюють економічні відносини.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першою у вітчизняній юриспруденції науково-дослідною працею, в якій надано комплексну характеристику економічного виміру конституції та сформульовано загальні підходи щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні. Новаторським є й методологічний підхід автора, оскільки в дисертації наведено характеристику взаємодії конституції та економіки у двох аспектах: нормативному та інструментальному. Нормативний підхід до дослідження обраного предмету передбачав аналіз Конституції як установчого документа

щодо економічної системи суспільства, як регулятора економічної політики держави, а також нормативної основи забезпечення економічної безпеки. У свою чергу, інструментальний підхід до розгляду взаємодії Конституції та економіки включав у себе дослідження Основного Закону як способу забезпечення економічних прав і свобод громадян, інструменту досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності, а також фактору подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства.

Найбільш значущі результати даного дисертаційного дослідження полягають у тому, що в ньому:

у перше:

- окреслено видове розмаїття і функціональну роль конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону; продемонстровано, що таке встановлення здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів, які мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері;

- розкрито потенціал сучасних конституцій щодо нормативного забезпечення економічної безпеки держави; визначено основні напрями забезпечення економічної безпеки на рівні основного закону; доведено, що протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції;

- визначено інструментальну роль конституції у забезпеченні економічних прав і свобод громадян з урахуванням специфіки двох різних політичних традицій конституціоналізму – ліберально-демократичної та соціал-демократичної; на широкому країнознавчому досвіді обґрунтовано, що закріплення економічних прав (поряд із соціальними та культурними правами) в тексті основного закону стало мейнстрімом сучасного конституціоналізму, отримуючи визнання переважної більшості держав і «розмиваючи» їх

протиставлення громадянським і політичним правам;

- доведено, що конституція виступає важливим інструментом досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності; акцентовано увагу на тому, що економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідації суспільства з метою створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян;

удосконалено:

- вчення про «покоління» конституцій та особливості їх форми і змісту; з'ясовано особливості конституцій різних поколінь з точки зору їх змістовного наповнення установчими нормами, що стосуються економічної системи; визначено основні чинники, що приводять до неухильного збільшення питомої ваги таких норм у конституціях третього і четвертого поколінь;

- наукові погляди на історичний розвиток конституцій; визначено позитивну динаміку розвитку конституцій в частині нормативного закріплення економічної політики держави; обґрунтовано, що починаючи з другого покоління в структурі конституцій почали з'являтися спеціальні розділи чи глави, присвячені економічній політиці держави чи окремим її елементам, а вже з третього покоління економічна політика держави отримує дедалі більш повне закріплення в частині її цілей, системи органів, уповноважених її визначати і здійснювати, а також політико-правової відповідальності за її результативність;

- доктринальні підходи щодо нормативного впливу конституції на економічну політику держави; на широкій країнознавчій базі продемонстровано, що сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; закріплюють пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди; виокремлюють ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; визначають межі втручання держави в економічну систему; закріплюють ініціативність держави в економічній сфері, обов'язкову наявність

економічної політики держави; закріплюють окремі, найважливіші інструменти державної економічної політики; встановлюють інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави, а подекуди – закріплюють і досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки;

- наукові погляди на видове розмаїття конституційних прав і свобод людини і громадянина; доведено, що сучасні конституції держав соціальної демократії традиційно закріплюють дві групи економічних прав: права власників і права найманих працівників (трудящих), тоді як у державах ліберальної демократії ці права почали визнаватися й підтримуватися (на законодавчому рівні або через судову прецедентну практику) тільки на зламі тисячоліть, але й досі не закріплені в конституціях відповідних держав; виокремлено сім варіантів закріплення економічних прав у тексті конституції за механізмом їх подальшої реалізації;

набули подальшого розвитку:

- наукові погляди на видове розмаїття і функціональну роль конституційних норм; розкрито специфіку структурування установчих норм, що стосуються економічної системи, в тексті основного закону; обґрунтовано висновок, що такі норми, можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни;

- наукові погляди на роль конституції у закріпленні засад громадянського суспільства; обґрунтовано висновок, що конституційне закріплення засад економічної системи та економічної політики держави має фундаментальне значення для формування і розвитку матеріально-фінансової основи громадянського суспільства;

- доктринальні підходи до інтерпретації конституцій як інструменту подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства; на підставі широкого кола економетричних даних (Дж. Ельстер, Е. Меддісон, К. Кнутсен, А. Пшеворський та ін.) обґрунтовано думку про

відсутність прямої кореляції між конституційним закріпленням демократії та досягненням економічного розвитку, про необхідність враховувати мету, інструментарій і суспільну «ціну» відповідних економічних здобутків;

- політико-правова теорія солідарності Л. Дюгі; на підставі аналізу зарубіжних конституцій, котрі, проголошуючи солідарність цінністю чи принципом, посилаються на більше ніж один тип або аспект солідарності, зроблено висновок про те, що конституції можуть слугувати основою для складної, багатофункціональної та багаторівневої солідарності, зокрема транснаціональної, внутрішньодержавної, регіональної, локальної, групової (корпоративної) тощо;

- пропозиції щодо посилення економічного виміру чинної Конституції України; зокрема, запропоновано в межах конституційної реформи доповнити вітчизняний Основний Закон такими положеннями: а) доповнити перелік засад конституційного ладу України принципом солідарності; б) доповнити розділ I Конституції статтею, де б містилася базова характеристика економічної системи України (зокрема, її соціальна спрямованість, багатоукладність, солідарність, сталість, регульований ринковий характер тощо) та економічної політики української держави (у т.ч. її планомірність, науковість, орієнтованість на захист і підтримку національного виробника, неприпустимість приватизації стратегічних галузей економіки та ін.); в) перелік основних економічних прав людини і громадянина в Розділі II Конституції України доповнити правом на спадкування та правом на свободу вибору виду й міри соціально корисної діяльності; г) завершити конституційну реформу в частині децентралізації публічної влади, закріпивши принципи субсидіарності та матеріально-фінансової забезпеченості місцевого й регіонального самоврядування.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертації положення наукової новизни та висновки є результатом власних досліджень автора.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути успішно використані:

- у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших наукових

пошуків з актуальних проблем сучасного конституціоналізму, у сфері основ економічної системи України, сучасної конституційної державності, конституційно-правового регулювання економічних відносин;

- *у нормотворчій діяльності* – як теоретичний матеріал при розробці концепцій та проектів нормативно-правових актів для вдосконалення національного законодавства, що регулює економічні відносини в Україні;

- *у навчальному процесі* – як доктринальна основа для підготовки підручників, інших навчальних і навчально-методичних матеріалів з конституційного права України, державного права зарубіжних країн, при підготовці аспірантами та студентами своїх наукових робіт тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Ключові положення роботи доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Конституція України: ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення» (м. Київ, 23 червня 2021 р.), «Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України» (м. Харків, 21 квітня 2023 р.), «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 7 наукових публікаціях, з яких 4 наукові статті у фахових виданнях України, а також тези 3 доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи визначається її метою та завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, які охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (287 найменувань) та шести додатків. Загальний обсяг дисертації становить 206 сторінок, з яких основний текст займає 172 сторінки, список використаних джерел – 27 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КОНСТИТУЦІЯ ТА ЕКОНОМІКА: НОРМАТИВНИЙ ПІДХІД

1.1. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства

Поняття конституції є одним із вихідних і ключових понять конституційно-правової науки, першопочатковою категорією світового конституціоналізму. При цьому для сучасної конституційно-правової доктрини характерним є розмежування юридичної та фактичної конституції. Якщо юридична конституція являє собою систему правових норм, що регулюють фундаментальні політико-правові відносини, то під фактичною конституцією розуміють реальне становище, систему реально існуючих відносин, на цілеспрямоване впорядкування яких спрямована юридична конституція [28, с. 369; 88, с. 33 та ін.]. Іншими словами, фактична конституція – це предмет конституції юридичної, її суспільна «матриця».

Тісний і багатогранний взаємозв'язок між конституцією та економікою простежується протягом усієї історії світового конституціоналізму. Власне, світовий конституціоналізм виник, розвивався і продовжує розвиватися значною мірою під впливом економічних факторів: сам феномен конституції був покликаний до життя саме економічними потребами суспільства. Загалом, головна причина взаємозв'язку економіки й конституції полягає в тому, що соціально-економічний розвиток являє собою передусім процес постійного долавання перешкод, меж, обмежень. Іншими словами, такий розвиток являє собою найкращий (а, можливо, і єдиний) спосіб існування та здійснення свободи. На противагу цьому найкращим способом існування несвободи в соціумі виступає публічна влада. Виникнення ж конституції як принципово нової концепції правового регулювання було пов'язане, в першу чергу, з потребою найбільш думаючої частини населення змінити існуючі правила життя на користь нового порядку, який би встановлював гарантії особистої свободи і

права власності, їхню недоторканність і захищеність. Названі принципи дозволили, з одного боку, надати новий виток у розвитку ринкових відносин, а з іншого – істотно обмежити владу держави, одночасно надавши народові повноваження щодо контролю за політичною елітою й чиновниками – з тим, аби вони на цю свободу не посягали та її не порушували. У підсумку, такі акти згодом були прийняті, і саме вони, власне, й почали іменуватися конституційними.

Еволюція світового конституціоналізму переконливо свідчить про поступове розширення предмета конституційного регулювання, тобто про розширення фактичної конституції або конституціоналізацію суспільного життя. Якщо конституції першого покоління були зосереджені на питаннях організації державної влади, причому здебільшого на її вищому, політичному рівні, то в подальшому, конституції другого, третього і четвертого «поколінь» дедалі більше виходили за межі політичної системи, охоплюючи своїми нормами фактично всі підсистеми суспільного ладу.

На сьогодні конституція у формально-юридичному сенсі являє собою один або кілька нормативно-правових актів, за яким(и) визнається юридичне верховенство в національній системі права та інші специфічні властивості та функції, та яким(и) засновуються (юридично закріплюються) основні принципи устрою суспільства і держави, механізм здійснення державної влади, засади правового статусу людини і громадянина, інституцій громадянського суспільства. Однією з основних рис, що відрізняє конституцію як основний закон держави і суспільства від усіх інших нормативно-правових актів, є особливий суб'єкт, котрий встановлює конституцію чи від чийого імені вона приймається. Конституція в сучасному, демократичному розумінні цього слова є актом, який приймається народом або від імені народу.

Особливість суб'єкта, котрий приймає конституцію, зумовлює й іншу істотну рису цього документа – його установчий характер. Оскільки народ у демократичній державі є сувереном, тобто носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, то саме він володіє таким вищим її проявом, як установча

влада. До змісту останньої вкладається саме право приймати конституцію і в такий спосіб засновувати (конституювати) ті засади суспільного і державного ладу, котрий обирає для себе даний народ. Тільки установча влада може змінити, в тому числі й у найбільш радикальний спосіб, засади устрою суспільства і держави, тобто змінити конституційний лад. Як слушно зазначає М. Луглін, концепція установчої влади «дозволяє нам визначити джерело і природу конституційної влади в межах сучасних політичних режимів» [244].

При цьому варто погодитись із думкою М.В. Савчина про те, що «з точки зору процесу встановлення конституції суверенітет народу проявляється у множині діяльності різних його складових – окремих індивідів, соціальних груп, об'єднань, рухів, громадських організацій, політичних партій, владних інститутів, результати дії яких мають певний кумулятивний ефект» [87, с. 264], а відтак установча влада передбачає «певну модель пошуку консенсусу у суспільстві щодо унормування правового порядку у вигляді цілісного документа, який би визначав раціональні засади обмеження публічної влади та гарантій прав людини» [87, с. 263]. Такий підхід дозволяє розглянути установчу владу більш повно та всебічно як з точки зору її структури, так і в аспекті динаміки її реалізації.

Принагідно відзначимо, що саме поняття конституції в перекладі з латини означає встановлення, заснування, устрій. Конституція має основоположний, установчий характер, закріплює основи суспільно-економічного ладу держави, її форми правління та національно-територіального устрою, організацію та систему державної влади і місцевого самоврядування, встановлює принципи їх функціонування, визначає основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, створює політико-правові умови формування структур громадянського суспільства, встановлює принципи законності та правопорядку.

Конституція як закон найвищої юридичної сили, визначаючи основи в регулюванні найважливіших сфер діяльності держави, суспільства й окремих громадян, допомагає їм вирішувати численні проблеми, у тому числі й в економічній сфері. В яких межах громадяни можуть розпоряджатися

приналежним їм майном? Чи можуть підприємства самі визначати, які товари виробляти й за якими цінами їх продавати? Хто встановлює податки і збори, котрі зобов'язаний сплатити кожен громадянин? Відповіді на ці питання можна знайти і в звичайних законах, але в кінцевому рахунку вони визначаються тими положеннями, котрі закладені в Конституції.

В установчому сенсі, для встановлення певної організованості, запровадження засад певного порядку слово «конституція» почало вживатися ще в середньовічній латині [28, с. 364-365]. Вимога прийняти конституцію, розробка її поняття як особливого установчого акта для нового ладу, прийняття документів конституційного значення у Великій Британії, США і Франції у XVII-XVIII ст. були пов'язані з боротьбою народу проти феодального ладу і феодального права, «права-привілею».

На сьогодні можна вважати загальновизнаним, що конституція – це установчий акт держави, основний закон, який має вищу юридичну силу, приймається та змінюється в особливому порядку, має особливий предмет регулювання та специфічну форму юридичного захисту [28, с. 371-374; 103, с. 8-82]. Вживаний у даному випадку термін «установчий акт» означає, що в ньому реалізується установча влада, тобто ймовірно суверенітет народу, котрий на референдумі або через своїх представників (в установчих зборах, парламенті) приймає конституцію, що встановлює (засновує) засади суспільного і державного ладу, правового становища особи. Так, на думку Ю.М. Тодики, в установчій функції Конституції найбільш чітко проявляється установча влада Українського народу» [102, с. 23].

Аналогічна позиція відображена і в рішеннях Конституційного Суду України. Вітчизняний орган конституційної юстиції визнав: «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. Установча влада по відношенню до так званих встановлених влад є первинною: саме в Конституції України визнано принцип поділу державної влади та визначено засади організації встановлених влад, включно законодавчої. Прийняття Конституції України Верховною Радою

України означало, що у даному випадку установча влада була здійснена парламентом» (п. 2 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року № 4-зп) [79].

Положення преамбули Конституції України, відповідно до якої саме народу як суверену належить установча влада, знайшла своє розширене тлумачення в інших актах Конституційного Суду України. Першими такими актами, де чітко була сформульована правова позиція Конституційного Суду та які фактично заклали основи національної доктрини установчої влади, стали два рішення Суду, прийняті восени 1997 року. Так, у своєму першому Рішенні від 11 липня 1997 року у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України, Конституційний Суд України констатував, що «прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття» [81]. У наступному своєму Рішенні, від 3 жовтня 1997 року, у справі про набуття чинності Конституції України, Конституційний Суд України зазначив: «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. Установча влада відносно так званих встановлених є первинною: саме в Конституції України визнано принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (частина перша статті 6) та визначено засади організації встановлених влад, включно законодавчої. Прийняття Конституції України Верховною Радою України означало, що у цьому випадку установча влада була здійснена парламентом» [79].

Аналогічна правова позиція Конституційного Суду України простежується в низці інших його рішень: у справі про відповідальність юридичних осіб від 30 травня 2001 року [80]; у справі про здійснення влади народом від 5 жовтня 2005

року [82]; у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі від 16 квітня 2008 року [83]. Принциповим у контексті предмета нашого дослідження є те, що в останньому із зазначених актів Суд вказав Верховній Раді України на необхідність внесення змін до Конституції та законів України, які б гарантували Українському народу реалізувати його природне, невід’ємне право на установчу владу (див. п. 5 резолютивної частини).

Загалом варто відзначити, що останнім часом концепція установчої влади дедалі частіше використовується як певна передумова, що лежить в основі конституційного порядку, на якій ґрунтується Конституція України і яка визначає подальші шляхи конституційного реформування. Проте в її тлумаченні, як констатує Г.В. Берченко, «сьогодні висловлюється достатньо широка палітра поглядів, обсяг якої зіставний хіба що з категорією “конституційний лад”» [6, с. 35; 7, с. 66-69].

Згідно з усталеним у вітчизняній конституційно-правовій доктрині підходом, слово «установча» слід розуміти або як закріплення тих суспільних відносин, котрі вже фактично існують, або як створення правових передумов для появи зовсім нових суспільних відносин, що визріли в суспільстві, але не можуть виникнути й розвинути, поки для них не буде відповідної правової бази, котра з прийняттям конституції, власне, і встановлюється.

Наявність установчої функції Конституції визнається практично всіма конституціоналістами (див.: [28, с. 403; 102] та ін.). При цьому деякі автори, поділяючи функції конституції на соціальні (загальні) та правові (спеціальні), відносять установчу (конститууючу) саме до розряду правових [28, с. 403 ; 31, с. 32; 48, с. 66; 50, с. 206; 92, с. 75].

Зокрема, Ю.М. Тодика вважав, що установча функція Конституції України безпосередньо пов’язана з юридичною її функцією і знаходить втілення у визначенні та юридичному оформленні найважливіших соціально-економічних і політичних інститутів. На думку даного автора, значення цієї функції полягає в тому, що Конституція є і політично-правовою основою розвитку суспільства і держави. Ця функція проявляється, з одного боку, в закріпленні стабільності

суспільних відносин, а з другої – у встановленні найбільш додільної програми їх позитивної перебудови на демократичних засадах. Вона спрямована на втілення в соціальну практику світових конституційних цінностей, відображає демократичний вибір Українського народу [102, с. 26].

У свою чергу, О.С. Ігнатов, погоджуючись із думкою про необхідність поділу функцій конституції на загальні та спеціальні, відзначає: «Будь-яка з них виконує функцію надання вищої законності (у формі конституційності) того суспільного і державного ладу, статусу індивіда, колективів, основи якого виникають до конституції або вже існують, нехай навіть в нерозвиненому вигляді» [22, с. 20]. Особливо це стає очевидним, вважає Ігнатов, коли нові конституції приймаються в результаті революційних подій, що змінюють колишні порядки, адже в цьому випадку конституція виконує, «добробляє» і руйнівні завдання, і завдання узаконення нового порядку. Але і в такому випадку, коли цього немає, «конституція виконує завдання верховної легітимації тих змін, які відбулися і викликають до життя нову конституцію» [22, с. 20].

Зазначене повною мірою стосується й економічних відносин, котрі, як відомо становлять базис будь-якої суспільної формації. Для сучасної політико-правової науки стало, фактично, аксіоматичним положення про те, що саме конституція та конституційне право загалом із притаманною їм аксіологічною системою покликані надати відповідь на питання про належне співвідношення власності, влади і свободи, що досягається шляхом врегулювання засад економічних відносин і встановлення такого порядку взаємовідносин політичної та економічної влади, за якого публічна влада діяла б у правових рамках загальних інтересів, а власність, будучи відособленою від влади, була б здатна долати протиріччя свого розвитку, забезпечувала б ефективне зростання економічного потенціалу держави як політичної організації суспільства.

Економіка в будь-якій країні світу (незалежно від її політичного ладу, традицій господарської діяльності, ставлення до приватної власності та підприємництва) являє собою не тільки найважливішу сферу суспільної діяльності, але й один із головних чинників розвитку соціуму. Устрій

економічного життя включає в себе низку найбільш значущих і принципових об'єктів, які неминуче стають частиною конституційного закріплення суспільних відносин. Роль і значимість економічних відносин у конституційному ладові сучасних держав є настільки великими, що це послугувало основою для появи і розвитку в юридичній науці концепцій «конституційної економіки» та «економічної конституції» [2, с. 140-141; 3, с. 68-76; 15, с. 18-23; 22; 24; 45; 46; 93, с. 48-68].

Установча функція конституції спрямована на здійснення первинного юридичного оформлення найважливіших соціально-економічних і політичних інститутів суспільства. За допомогою установчих норм визначається устрій держави, впроваджуються в життя передусім політичні та управлінські структури, різноманітні інститути демократії, закріплюються система державних органів, визнаються її повноваження. Роль установчої функції конституції, таким чином, полягає в тому, що вона встановлює найважливіші інститути суспільства й держави, визначає їх спрямованість. У конституції започатковані найголовніші установчі правові норми. При цьому слід мати на увазі, що установчий характер мають не тільки окремі її норми, а й уся конституція, бо вона є основою розбудови і діяльності держави і суспільства, всього законодавства, політичних і корпоративних установ країни.

Сутність установчої функції полягає в тому, що конституція, з'являючись внаслідок корінних змін у житті суспільства, стає політико-правовою основою його розвитку на наступному історичному етапі. Слово «установча» слід розуміти в тому сенсі, що конституція або закріплює те, що вже існує як результат діянь людей, або створює передумови для зовсім нових суспільних відносин, котрі визріли в суспільстві, але не можуть виникати, поки не буде для них необхідної правової бази, котра з прийняттям конституції власне й засновується. Таким чином, установчі начала конституцій можуть виявлятися як стосовно суспільного ладу в цілому, так і щодо конкретних його підсистем чи навіть окремих суспільних інституцій та установ.

Сказане переконливо засвідчує досвід вітчизняної історії: кожна

конституція знаменувала новий етап у суспільному розвитку і виконувала установчу функцію, звісно, з позицій тих, хто в той час здійснював владу. Так, у кожному з Універсалів Центральної Ради питанням економічного ладу традиційно приділялася значна увага. Так, вже у Першому універсалі проголошувалося, що «ніхто краще наших селян не може знати, як поряdkувати своєю землею», а відтак визначалася необхідність прийняття спеціального закону, де «право поряdkування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)» [59, с. 25]. У свою чергу, Третій універсал скасував право власності на землі «нетрудових хазяйств» (поміщицькі, удільні, монастирські та ін.), передавши їх у власність «трудового народу», урочисто пообіцяв «упорядкувати працю робітництва», встановив 8-годинний робочий день, доручив урядові встановити державний контроль над виробництвом продукції [104, с. 32]. Нарешті, Четвертий універсал не тільки закріпив скасування приватної власності й соціалізацію землі, але й проголосив націоналізацію всіх інших природних ресурсів, а також доручив урядові «негайно пристосувати всі заводи і фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас» [110, с. 37].

Чимало уваги питанням заснування й утвердження нового економічного ладу приділяли й радянські конституції, в яких досить чітко відображено еволюцію економічної системи та державної політики в цій сфері – від продрозверстки і непу до «економіки розвиненого соціалізму» [докл. див.: 41]. Зокрема, Конституція УСРР 1919 р. в якості одного з основних завдань новоствореної держави визначала «Провадити в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва» [38, с. 55]. Конституція УСРР 1929 р. проголошувала всі природні ресурси і всі види транспорту державною власністю (ст. 4), запроваджувала державну монополію на здійснення зовнішньої торгівлі (ст. 4), визнавала свободу спілок для трудящих (ст. 11), а працю – оголошувала обов'язком для всіх громадян (ст.14)

[35, с. 66-67]. Натомість конституції Української РСР 1937 та 1978 років в якості основи економічної системи утверджували державну (загальнонародну) і колгоспно-кооперативну власність, закріплювали планове ведення господарства [33; 34].

Цей причинно-наслідковий зв'язок простежувався при прийнятті конституцій і в багатьох інших державах. Як слушно відзначає Р.С. Кейн, вже перша конституція, Конституція США, хоч і не була «економічним документом», народилася з економічної необхідності: Конгрес і штати застрягли у проблемах стосовно торгівлі й тарифів, боргів і валюти, через слабкі статті Конституції, котрі надавали занадто мало повноважень центральному урядові» [287].

Поряд із тим, Р.С. Кей переконливо доводить, що сила будь-якої конституції залежить від її прийнятності з плином часу для реальних людей, на чийе життя вона впливає. Ця прийнятність має два аспекти. По-перше, деяка мінімальна частина відповідного населення має знайти основні норми конституції задовільними чи, принаймні, стерпними. По-друге, це населення має розглядати конституційні норми як такі, що походять від легітимного джерела [235, с. 756].

Звідси випливає, що поняття «установчий (конститууючий) орган» – це «чиста абстракція», просто логічний висновок з чинних правових норм. І це не вигадка і не фікція – це факт. Однак, оскільки це факт, який в основному стосується того, як люди ставляться до відповідних подій, він може змінюватися і справді змінюється з часом. Сам успіх конституції може вплинути на це критичне сприйняття, виставивши події, пов'язані з її створенням, у більш сприятливому світлі. Таким чином, ми можемо дійти до цікавого уявлення про те, що частково і, принаймні, за деяких обставин, конституція є установчою (конститууючою) владою, а не навпаки» [235, с. 761].

Існування економіки є життєво необхідним для формування і підтримки суспільства. Історичний досвід переконливо доводить, що жодне суспільство не може вижити без економіки, досить ефективної, щоб задовольнити, принаймні,

основні потреби своїх членів. Як відзначає М.А. Рабі, «кожна економіка існує з єдиною метою – задовольняти зростаючі потреби людей у міру того, як умови життя змінюються і стають більш вимогливими» [264, с. 71]. Отже, економіка є складовою частиною суспільства; а суспільство – це структура, в якій функціонує економіка. Завдяки цим відносинам кожне суспільство має свою власну економіку, і кожна економіка відображає потреби і культурні традиції суспільства, а також основні риси цивілізації, в якій вона живе.

Економіка втілює в собі інститути, цілі, відносини, бізнес-організації та інші формальні і неформальні механізми, які не можуть існувати або функціонувати без людей. У той же час люди не можуть вижити і знайти справжній сенс у житті, не беручи участь в економічній діяльності свого суспільства. В результаті цінності, відносини, звичаї і традиції народу або просто культура народу впливають на те, як організована його економіка, на цілі, які вона переслідує, і на те, як вона виконує свої завдання. З іншого боку, участь людей у своїй економіці робить їх залежними від її інститутів і показників, водночас роблячи їх культуру залежною від соціально-економічних змін, які зазвичай викликає економіка, а також від матеріальних і нематеріальних цілей, які вона просуває і прагне досягти. Як зазначає Ф. Фукуяма, «у будь-якому сучасному суспільстві економіка становить одну з фундаментальних і динамічних сфер людського спілкування» [215, с. 56].

Інший, не менш важливий, але менш динамічний аспект – соціокультурний, взаємодія якого з економічним аспектом визначає темп і перебіг суспільних змін в усьому світі. Фактично, жодні глибокі економічні чи технологічні зміни не можуть відбутися і бути стійкими без справжніх соціокультурних змін, і жодні більш-менш значущі соціокультурні зміни неможливі без економічних і технологічних змін. Обидва аспекти в силу їх значущості отримують відображення в конституції, і з поширенням державної політики на відповідні сфери частка конституційних норм засадничого, установчого характеру, спрямованих на ці сфери, закономірно зростає.

Питання про вплив конституції на економічний розвиток суспільства і

держави стало в останні десятиліття об'єктом пильної уваги не тільки теорії держави і права і науки конституційного права, але й економічної теорії. При цьому, як зауважує О.М. Лоцихін, незважаючи дещо фрагментарний підхід до проблеми конституційно-правового регулювання економіки, в юридичній літературі були зроблені дуже цінні спостереження і висновки. При цьому «відповідь на питання про те, які з економічних питань підлягають закріпленню в конституції, було та залишається предметом гострих дискусій, причому, як у рамках юридичної теорії, так і в сфері законодавчої практики» [46, с. 242], а сучасний етап розвитку теорії та практики вітчизняного конституціоналізму «характеризується визнанням, становленням та організаційно-правовим забезпеченням реалізації фундаментальних засад соціальної правової держави, функціонально спрямованої на демократичний розвиток усіх суспільно-політичних інститутів та формування ринкової економіки» [47, с. 72].

Визначаючи сутність правового регулювання економічних відносин, слід погодитися з поширеною тезою, що «мірилом цього процесу є певний рівень упорядкованості, а одним з важливих засобів – право та закон як юридична форма його втілення» [15, с. 20]. При цьому економіка як об'єкт конституційно-правового закріплення розглядається вже не як розрізнена сукупність відносин між суб'єктами економічної діяльності, а як окрема підсистема суспільного ладу – економічна система.

З приводу розуміння категорії «економічна система» в зарубіжній економічній літературі висловлено чимало відмінних підходів. Зокрема, Д. Кантор і Дж. Шор під економічною системою чи економічним ладом мають на увазі «принципи, закони, інститути та розуміння, якими ведеться бізнес» [126, с. 21]. У свою чергу, П. Грегори та Р. Стюарт визначають економічну систему як «сукупність механізмів та інститутів для прийняття та виконання рішень, що стосуються виробництва, обміну та споживання в межах певної географічної зони» [223, с. 78]. Сальман Ахмед Шейх розуміє під економічною системою «сукупність принципів, на основі яких економіка може керувати та приймати

рішення про те, які товари та послуги виробляти, як їх виробляти та обмінювати, як доходи від виробництва розподіляти між ресурсами чинників та що має бути правильний баланс між державним сектором та приватним сектором та між механізмом вільного ринку та регулюванням» [274]. У більш розгорнутому вигляді економічна система подається як «засіб, за допомогою якого суспільства або уряди виробляють і розподіляють доступні ресурси, послуги та товари по географічних регіонах або країні» і включає в себе «безліч інститутів, агентств, суб'єктів, процесів прийняття рішень і моделей споживання, які становлять економічну структуру певної спільноти» [285].

Виходячи з мети та об'єктів дослідження, науковці надають перевагу різним змістовним наповненням поняття «економічна система», що призводить до відсутності єдиного трактування даного поняття. Знаний вітчизняний економіст О.А. Канова виокремлює шість основних підходів до розуміння та інтерпретації економічної системи: еволюційно-генетичний, інституційний, інформаційний, структурно-морфологічний, функціональний та системно-синергетичний [25]. Вони дозволяють досліджувати економічні системи з огляду на конкретні цілі та методи. При цьому у вузькому сенсі, економічна система розглядається як «сукупність механізмів, інститутів функціонування, розвитку та регулювання економіки», а в широкому – як «сукупність підсистем виробництва, ринку, цін, грошей, кредиту, фінансів, споживання та зв'язки між ними, опосередковані регуляторною системою, яка характеризується цілісністю організації, інтеграцією, саморухом, кінцевою метою» [25].

Автори колективної монографії «Конституційні засади економічної системи України» (Донецьк, 2011) під економічною системою розуміють «сукупність економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на основі сформованих у ньому відносин власності та господарського механізму» [32, с. 7]. Втім предметом правового регулювання завжди все ж є не суспільні процеси, а суспільні відносини, тому в аспекті предмета нашого дослідження більш раціональною виглядає позиція В.О. Серьогіна, який розглядає економічну систему як «сукупність відносин, що визначають спосіб

виробництва матеріального життя суспільства», до якої належать «відносини власності та такі, що виникають на їх основі відносини щодо виробництва, обміну, виробничого розподілу та споживання матеріальних і духовних благ» [88, с. 50]. Враховуючи той факт, що економіка в епоху конституційної державності має товарний характер і охоплює обіг товарів і послуг, можемо стверджувати, що в конституційно-правовому сенсі під економічною системою варто розуміти сукупність відносин власності та тих, що виникають на їх основі, відносин щодо суспільних відносин щодо виробництва, обміну, а також виробничого розподілу і споживання товарів і послуг. Усі ці відносини складають економічний базис відповідного суспільства, а відтак в умовах конституційної державності не можуть бути обійдені увагою в тексті основного закону.

У вітчизняній конституційно-правовій доктрині соціальна роль і призначення конституції традиційно розкриваються через категорію «функції» [91, с. 268-272; 102, с. 20-28]. При цьому економічна функція конституції визнається дедалі більшою групою науковців, ставши загальним правилом навіть у навчальних виданнях [30, с. 46-47; 31, с. 31; 48, с. 66; 88, с. 39; 92, с. 74]. Втім щодо структури даної функції позиції дослідників досить суттєво різняться.

Зокрема, Ю.М. Тодика вирізняв такі функції конституції, як забезпечення рівних економічних умов господарювання і соціально-економічного партнерства [102, с. 26]. Таку функцію Конституції, як забезпечення соціально-економічного партнерства, виокремлює й О.Г. Румянцев (цит. за: [103, с. 70]). Натомість О.В. Скрипнюк зауважує: «У структурі економічної функції конституції можна виділити два основних складових елементи. З одного боку, – це норми, які закладають основи економічної системи суспільства, задають певні домінуючі типи суспільно-економічних відносин, а з другого – це ті конституційні норми, що встановлюють конкретні економічні функції окремих суб'єктів конституційного права» [92, с. 76]. Застосований О.В. Скрипнюком виглядає вельми перспективним, хоча потребує, передусім, додаткового тлумачення категорії «домінуючі типи суспільно-економічних відносин», а сам зазначений

автор такого тлумачення не надає.

Але функції конституції – це лише основні напрями її впливу на суспільні відносини, тоді як цей вплив може бути різним як за своєю ефективністю, так і результативністю, що істотно послаблює цінність даного підходу в прагматичному плані. Означені вади функціонального підходу дозволяє значною мірою подолати категорія «вимір» як така, що поєднує в собі предметну визначеність впливу конституції на перебіг суспільних відносин із її утилітарною цінністю [69, с. 137].

Основоположником такого підходу у вітчизняній конституційно-правовій науці можна вважати А.М. Гільбурта, який вперше використав термін «вимір» для визначення впливу конституції на політичну систему [11]. Згодом, у дещо іншому контексті цей термін був вжитий В.М. Кампо [23]. У західній політико-правовій літературі про певні «виміри» конституції йдеться з кінця 1980-х років [118; 122; 211; 249]. Даний підхід можна умовно назвати утилітарно-аксіологічним, оскільки він акцентує увагу на цінності конституції у досягненні певних суспільно значущих результатів. Його не можна вважати певною альтернативою функціональному підходу, а тим більш протиставляти йому; навпаки – їх поєднання дозволяє отримати більш повне й цілісне уявлення про конституцію як суспільний феномен.

Як слушно зазначають Д. М. Белов і М. В. Громовчук, «межі конституційного регулювання економічних відносин мають визначатися насамперед, виходячи з розгляду фундаментальних для економічної системи держави відносин» [123, с. 38]. Іншими словами, межі конституційного регулювання залежать від системи відносин, які входять до поняття фундаментальних (основоположних) економічних відносин. На думку названих вище авторів, основними відносинами у цій сфері, які потребують конституційно-правового регулювання, є: свобода економічної діяльності та її межі; економічний простір, вільний рух товарів, послуг і фінансових ресурсів; основні положення організації ринкової економіки; відносини власності, у т.ч. щодо фіксації їх форм; гарантії та обмеження у відносинах суб'єктів

господарювання з органами публічної влади. До системи відносин, що потребують конституційно-правового регулювання, на їх думку, також слід віднести встановлення ефективного механізму ціноутворення, здійснення контролю за грошово-кредитною політикою, скасування обмежень зовнішньоекономічної діяльності, розвиток ефективної податкової та бюджетної системи, регулювання фінансова звітність тощо [123, с. 38].

Порівняльно-правовий аналіз широкого кола сучасних конституцій дозволяє дійти висновку, що на конституційному рівні закріплюються цілі економічного розвитку, основні завдання економічної політики держави, вирішуються конституційні питання про режим власності, її основні обмеження, захищаються права економічно слабких контрагентів, регулюються основи забезпечення конкуренції тощо. Виходячи з цього, можемо констатувати, що ключовими елементами економічної системи чи, висловлюючись термінологією О. В. Скрипнюка, «домінантними типами суспільно-економічних відносин», через які, фактично, й відбувається встановлення (конституювання) названої підсистеми суспільного ладу, є: а) цілі економічного розвитку; б) основні завдання економічної політики держави; в) основоположні принципи побудови та функціонування економічної системи; г) форми власності та форми господарювання, що визнаються (легітимуються), підтримуються і захищаються державою; д) основи правового статусу господарюючих суб'єктів, у т.ч. держави, юридичних і фізичних осіб.

Реалізація установчої функції конституції стосовно економічної системи країни здійснюється через низку так званих спеціалізованих норм або нетипових правових приписів. У загальній теорії права з приводу таких норм висловлено чимало різноманітних поглядів. Ю. В. Кривицький, узагальнивши на дисертаційному рівні все розмаїття підходів з даного питання, дійшов висновку, що здебільшого до класу спеціалізованих норм відносять: 1) загальні норми (загальнозакріплювальні, норми-начала (норми-засади), статутні); 2) дефінітивні норми (норми-дефініції, норми-визначення, норми-поняття); 3) норми-принципи (декларативні, установчі); 4) норми-цілі (прогностичні, визначально-установчі,

норми-завдання); 5) норми-оголошення (декларативні); 6) норми-презумпції; 7) норми-фікції; 8) норми-преюдиції; 9) норми-строки (темпоральні); 10) оперативні норми (норми-інструменти); 11) колізійні норми (норми-арбітри); 12) норми-конструкції (нормативні узагальнення) [40, с. 111]. Натомість С. П. Погребняк серед спеціалізованих норм права виокремлює норми-засади, норми-завдання, норми-принципи, колізійні норми, оперативні норми, норми-дефініції, норми-строки, норми-презумпції, норми-преюдиції та норми-фікції [62, с.240-242]. С. М. Марцеляк ототожнює принципи права з їх засадами [49].

Деякі автори, не погоджуючись із тезою про допоміжну роль спеціалізованих норм права, виокремлюють серед них окрему групу системоутворюючих норм. Втім і серед цих авторів відсутня єдність щодо видового розмаїття названої групи норм. Так, О.В. Баранов відносить до системоутворюючих установчі (декларативні) норми або норми-оголошення, норми-принципи, визначально-настановні (норми-цілі та норми-завдання), а також дефінітивні норми, тоді як Д. С. Суханова обмежується декларативними нормами, нормами-принципами та дефінітивними нормами [100, с. 90-91].

Не заглиблюючись у дискусію щодо класифікації спеціалізованих норм права, можемо констатувати, що звернення до змісту сучасних конституцій переконливо демонструє, що встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі вони мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері [40, с.113].

Принагідно відзначимо, що більш-менш широке конституційне закріплення економічної системи було започатковане ще конституціями другого покоління, що розроблялися і приймалися у першій половині ХХ століття, на хвилі підйому соціалістичного і комуністичного руху. Однак воно було позбавлене системності, заідеологізоване і зайве декларативне, та й самі тогочасні конституції розглядалися більше як політико-правові декларації, ніж закони, здатні до безпосередньої реалізації. Тому справді системне закріплення

економічних відносин розпочалося вже після завершення Другої світової війни і триває досі.

У чинних на сьогодні конституціях норми-цілі стосовно державного будівництва в економічній сфері формулюються в преамбулі, першому розділі, або в спеціальному підрозділі, присвяченому економічній системі. Так, у преамбулі Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 року проголошується, що народ Азербайджану, використовуючи своє суверенне право, має намір, проміж іншого, «забезпечити всім гідний рівень життя згідно зі справедливим економічним і соціальним порядком» [140]. Про справедливий економічний і соціальний порядок як мету державного будівництва йдеться і в преамбулі Конституції Шрі-Ланки від 7 вересня 1978 року [190]. Натомість у преамбулі Конституції Грузії від 24 серпня 1995 року підкреслюється, що громадяни даної держави, приймаючи цю Конституцію, воліють утвердити, зокрема, й економічну свободу» [153]. Преамбула Конституції Киргизстану від 27 червня 2010 року метою її прийняття визнає забезпечення економічного добробуту народу [173].

У преамбулі Конституції Португалії від 25 квітня 1976 року про економічні цілі не йдеться, втім у ст. 2 серед засад конституційного ладу декларується, що Португальська Республіка має на меті втілення, у тому числі, й «демократичних принципів в економічному житті» [184]. У Конституції Монголії від 13 січня 1992 року відповідні цілі розкриваються в розділі першому «Державний суверенітет» через цілеспрямованість державного впливу на економіку. При цьому частина четверта статті 5 Конституції Монголії чітко визначає, що держава регулює економіку «з метою забезпечення економічної безпеки нації, розвитку всіх форм власності та соціального розвитку населення» [178].

Яскравим прикладом закріплення норм-цілей стосовно економічної системи в спеціальному підрозділі основного закону є Конституція Єгипту в редакції від 18 січня 2014 року. Глава друга цієї Конституції, що має назву «Економічні основи», відкривається статтею 27, де проголошується, що метою

економічної системи є «досягнення добробуту через стійкий розвиток та соціальної справедливості шляхом підвищення реального рівня зростання національної економіки та рівня життя, збільшення кількості робочих місць, зниження рівня безробіття та ліквідації бідності» [157].

Аналогічний підхід спостерігається і в Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам від 15 квітня 1992 року, глава II якої присвячена економічній системі. Стаття 16, що входить до цієї глави, закріплює, що мета економічної політики держави полягає у тому, щоб «зробити країну могутньою, а народ багатим, задовольняти матеріально-духовні потреби народу на основі вільного розвитку виробничих сил, використання потенціалів усіх економічних укладів – державного, колективного, приватного, залучення приватного капіталу і чеснот капіталістичного сектора економіки» [198].

Згідно з частиною першою статті 37 Перехідної Конституції Південного Судану від 7 липня 2011 року головними цілями стратегії економічного розвитку (а відтак – і економічної системи) цієї країни є: викорінення бідності, досягнення Цілей розвитку тисячоліття¹, гарантія рівного розподілу багатства, відновлення рівноваги в доходах, досягнення гідного рівня життя для народу [188]. Натомість Ст. 33 Конституції Непалу визначає цілі економічної системи через обов'язки держави, покладаючи на неї, зокрема, зобов'язання підготувати і поступово запровадити загальну мінімальну програму суспільно-економічної трансформації суспільства «з метою знищення всіх форм феодалізму» [179].

Конституції багатьох держав світу, причому не тільки тих, що обрали соціалістичний шлях розвитку, в якості мети своєї економічної системи називають економічну і соціальну справедливість. Саме про це йдеться, зокрема, в частині першій статті 8 Конституції Бангладеш від 4 листопада 1972 року

---

¹ Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) – це вісім міжнародних цілей розвитку, яких 193 держави-учасниці ООН і, щонайменше, 23 міжнародних організації домовилися досягти до 2015 року. Цілі включали в себе скорочення масштабів крайньої бідності, зниження дитячої смертності, боротьбу з епідемічними захворюваннями, такими, як СНІД, а також розширення всесвітнього співробітництва з метою розвитку. 25 вересня 2015 року Генеральна Асамблея ООН підбила підсумки виконання ЦРТ та прийняла резолюцію, яка затвердила новий проект «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року».

[141], ст. 170 Конституції Бразилії від 5 жовтня 1988 року [145], у преамбулі Конституції Південно-Африканської Республіки від 8 травня 1996 року [187] та багатьох інших конституціях.

Завдання держави в економічній сфері, на відміну від її цілей і завдань, у преамбулі конституції ніколи не зазначаються, а містяться у першому розділі або спеціальному підрозділі, присвяченому економічній організації суспільства (якщо такий є). Зокрема, частина друга статті 3 Конституції Італії від 22 грудня 1947 року закріплює, що завдання Республіки – «усувати перешкоди економічного і соціального порядку, які, обмежуючи свободу і рівність громадян, заважають повному розвитку людської особистості й ефективній участі всіх трудящих у політичній, економічній і соціальній сферах суспільства» [170]. У свою чергу, ст. 299 Конституції Венесуели об'єднує відповідні цілі та завдання економічного розвитку в єдиний економічний блок зобов'язань держави у цій сфері: «Держава спільно з приватною ініціативою забезпечує гармонійний розвиток національної економіки з метою зростання джерел праці, рівня життя населення і зміцнення економічного суверенітету країни, гарантуючи юридичну безпеку, міцність, підтримку, постійність і рівність у розвитку економіки, аби досягти справедливого розподілу багатства шляхом стратегічного демократичного планування на основі широкої участі та відкритих консультацій» [197].

Принципи економічної системи суспільства, як правило, зазначаються в структурних підрозділах, безпосередньо присвячених економічній організації суспільства. У найбільш розлогому й систематизованому вигляді такі принципи представлені у вищезгаданій Конституції Португалії. Згідно зі ст. 80 цього документа, соціально-економічна організація Португалії ґрунтується на наступних принципах: а) підпорядкування економічної влади демократичній політичній владі; б) співіснування державного сектора, приватного сектора і кооперативного та громадського сектора, заснованих на відповідних формах власності на засоби виробництва; с) свобода підприємницької організації та ініціативи в рамках змішаної економіки; d) усупільнення засобів виробництва і

земель, а також природних ресурсів відповідно до громадських інтересів; е) демократичне планування соціально-економічного розвитку; ф) захист кооперативної і державної власності на засоби виробництва; г) участь організацій, що представляють трудящих, і організацій, що представляють економічно активних осіб, у визначенні головних соціально-економічних заходів [184]. Не менш розгорнутий перелік принципів економічної системи (соціально-економічного режиму) міститься в ст. 299 Конституції Венесуели 1999 року: соціальна справедливість, демократія, ефективність, вільна конкуренція, захист довкілля, доходність і солідарність для забезпечення повноцінного розвитку людини та гідного й прибуткового існування колективів [197].

У Конституції Анголи від 21 січня 2010 року міститься не тільки окремий розділ, присвячений економічній системі (Розділ III. Економічна, фінансова та фіскальна організація), але й спеціальна глава, присвячена її принципам. Зокрема, стаття 89 названого документа проголошує, що організація та регулювання економічної діяльності ґрунтуються на загальній гарантії економічних прав і свобод загалом, на визнанні цінності праці, людській гідності та соціальній справедливості, згідно з наступними основоположними принципами: а) роль держави як регулятора економіки і координатора гармонійного національного економічного розвитку, згідно з положеннями Конституції та закону; б) вільна підприємницька та економічна ініціатива, що здійснюється в межах закону; в) ринкова економіка на основі принципів і цінностей здорової конкуренції, моралі та етики, що передбачені й забезпечені законом; г) повага й охорона приватних ініціативи та власності; д) соціальна функція власності; е) зменшення регіональної асиметрії та соціальної нерівності; ф) соціальна згода; г) захист споживача і довкілля [137].

Конституція Республіки Індонезія від 18 серпня 1945 року містить главу 14 «Національна економіка і соціальне благоденство». Частина четверта статті 33, що входить до глави 14 цієї Конституції, проголошує: «Організація національної економіки має здійснюватися на основі економічної демократії, котра підтримує принципи єднання, дієвості та правосуддя, наступництва,

екологічної безпеки, самодостатності та збереження балансу в розвитку та єдності національної економіки» [169].

Примітною в даному зв'язку є й ст. 170 Конституції Бразилії, де міститься перелік принципів економічного ладу, що ґрунтується на оцінці праці людини та вільній ініціативі. Конституція вважає додержання цих принципів необхідним для забезпечення всім гідного існування згідно з вимогами соціальної справедливості. Принципи ці такі: національний суверенітет, приватна власність, соціальна функція власності, вільна конкуренція, захист споживача, захист навколишнього середовища, скорочення регіональної й соціальної нерівності, прагнення до повної зайнятості, сприяння малим підприємствам, які засновані за бразильськими законами і знаходяться в країні, включаючи їх органи управління [145].

У Конституціях деяких держав принципи економічної системи містяться серед засад конституційного ладу. Так, Конституція Пакистану вже в статті 3 проголошує: «Держава забезпечить ліквідацію всіх форм експлуатації та послідовне здійснення основного принципу – від кожного за здібностями, кожному за працею» [182]. Згідно зі статтею 10 Конституції Туркменістану економіка цієї країни «ґрунтується на принципах ринкових відносин» [195], хоча які саме принципи охоплюються даною категорією, в цьому документі не розкривається. У Конституції Італії 1947 року вичерпного переліку принципів економічної системи немає, втім у статті 2 побіжно згадується принцип економічної солідарності [170]. Натомість частина друга ст. 1 Конституції Республіки Казахстан 1995 року серед основоположних принципів діяльності цієї держави називає «економічний розвиток на благо всього народу» [171], хоча в даному випадку насправді йдеться скоріше про мету економічної системи, ніж про її принцип.

Наведені приклади переконливо свідчать про те, що сучасна конституція відіграє роль установчого документа щодо економічної системи країни. Як справедливо відзначає О.В. Скупінський, «нова конституційна модель, яка сформувалася після Другої світової війни, базувалася на ідеях соціальної ролі

держави, посилення її регулюючої ролі, обмеження прав власності» [93, с. 43]. При цьому, звісно, основний закон не здатен створити відповідні відносини, – він лише надає їм найвищий у правовій державі рівень легітимації, а відтак слугує стимулом для їх формування і розвитку та водночас їх юридичною гарантією, політико-правовою основою для їх стимулювання і захисту.

Водночас варто зауважити, що визнання установчої ролі конституції щодо економічної системи потребує, відповідно, й дуже виваженого ставлення до пропонованих до неї змін. Як слушно зазначають з даного приводу Д.М. Белов, Ю.М. Бисага і В.В. Берч, «слід виходити з того, що зміни такого масштабу і глибини об'єктивно привносять у суспільство, політичну ситуацію елементи нестабільності та незгод. Тому вони повинні бути виважені, точно та відповідально розраховані і реалізовуватися у максимально стислі терміни, не порушуючи загальної атмосфери в державі, ритму її економічного життя» [4, с. 686].

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Вплив конституції на економіку найбільш відчутно виявляється на перетині установчої та економічної функцій конституції.

2. Встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі вони мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері.

3. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни.

4. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, найбільш широко представлені в конституціях, що були прийняті в період від завершення другої світової війни і дотепер, тобто в конституціях третього і четвертого поколінь. Це зумовлено посиленням державного впливу на

економіку, ускладненням економічної політики держави і відповідним розширенням предмета конституційно-правового регулювання.

Розгляду конституції як регулятора економічної політики держави буде присвячено наступний підрозділ нашого дослідження.

1.2. Конституція як регулятор економічної політики держави

Взаємодія між економічними ідеями та політичними мотиваціями класики економічної думки влучно характеризували як політичну економію. Взаємодія між політичною економією та конституціоналізмом охоплюється концепцією конституційної економіки. Конституція закріплює статику економіки у вигляді економічної системи і водночас її визначає її динаміку у вигляді економічної політики. Суб'єктом такої політики на загальнонаціональному рівні виступає держава. При цьому конституція повинна юридично вирішити протиріччя між економікою як самоврядною системою і державою як суверенною організацією, відповідальною за підтримання стабільності й порядку в суспільстві. Конституція, з одного боку, убезпечує економічну систему від свавільного втручання з боку держави рамками обмеженого правління, а з іншого – озброює державу необхідним інструментарієм для впливу на економіку, спрямовує цю діяльність і надає їй цілеспрямованого характеру.

Державна економічна політика надзвичайно впливає на економіку та засоби існування людей, тож важливо проводити цю політику належним чином. Це передбачає, передусім, оптимальне поєднання самоврядних можливостей ринку з державним втручанням в економіку, оскільки функціонування самого ринку потребує законності та порядку. Крім того, від держави очікують виправлення серйозних диспропорцій в економіці (у т.ч. вирівнювання доходів), демонтаж штучних монополій і сприяння чесній економічній конкуренції, контроль за зовнішніми змінами, забезпечення основними суспільними благами, надання відповідної інформації про стан економіки та діяльність

господарюючих суб'єктів тощо [58, с. 50-65].

Державна економічна політика протягом останніх 200 років постійно змінювалася під впливом як соціально-економічних, так і інституційно-політичних факторів і умов. Нині держава, незалежно від ідеологічних засад, особливостей форми держави, обсягів ВВП тощо, відіграє ключову роль у модернізації економіки, спрямованій на досягнення сталого економічного зростання. Поряд із застосуванням ринкового підходу до реалізації державної економічної політики, значну роль відіграють автократичні методи планування економіки, які послаблюють конкуренцію в різних секторах і сферах економіки та збільшують податковий тиск на малий та середній бізнес. Усі ці зміни більшою чи меншою мірою отримують відображення на рівні конституцій, поєднуючи принципи обмеженого правління із принципами політичної економії, а відтак вимагають належного доктринального підґрунтя.

На сьогодні проблеми економічної політики держави та її правового закріплення перебувають у полі зору здебільшого економістів, тоді як вчені-правники, у т.ч. конституціоналісти, досі обходять їх увагою. Серед вагомих наукових досліджень у сфері формування та реалізації економічної політики держави чільне місце посідають праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як: Т. Артьомова, Дж. Бьюкенен, В. Геєць, А. Гриценко, О. Денк, А. Жаліло, А. Жукова, А. Даниленко, Б. Данилишин, П. Єщенко, Гж. Колодко, В. Лагутін, А. Мазаракі, В. Полтерович, А. Радигін, Е. Райнерт, Дж. Стигліц, П. Холлер, В. Цветков та ін. У працях названих авторів отримали досить широке висвітлення поняття, структура і зміст економічної політики держави. Сутність, джерела та засади конституційної економіки розроблені в працях відомих вчених Ф. фон Гаєка, Дж. Кейнса, Б. Леоні, Л. фон Мізеса, Дж. Ролза, Е. де Сото та ін. Натомість у дослідженнях П. Баренбойма, Г. Гаджиева, Р. Джабраїлова, В. Кампо, В. Лафітського, В. Мау, М. Савчина, О. Скупінського, В. Устименка відображено сучасний стан наукового осмислення конституційно-правових засад економічної системи. Втім питання «економічного виміру» конституції, зокрема в частині конституційного регулювання економічної політики держави,

досі не отримали належного наукового аналізу.

Тож безумовної актуальності набуває надання розгорнутої характеристики конституції як регулятора економічної політики держави, визначення основних закономірностей розвитку конституційного закріплення такої політики та з'ясування переліку елементів цієї політики, котрі отримують відображення на рівні основного закону. Досягнення поставленої мети вбачається можливим за використання порівняльно-правового аналізу конституцій різних «поколінь» у поєднанні з історико-правовим (хронологічним і діахронічним) та формально-догматичним методами дослідження.

Упродовж ХХ століття відбулася зміна парадигми щодо ролі держави в економічній системі: на зміну ліберальній державі, котра намагалася якомога менше втручатися в перебіг економічних відносин, віддаючи перевагу вільному ринку, прийшла соціальна держава (держава загального добробуту), яка стала одним із головних суб'єктів економічної системи та її регуляторів. Держава стала активним учасником економічних відносин; однією з найголовніших форм її впливу на економічну систему є економічна політика.

Сучасна економічна теорія виробила чимало підходів до розуміння економічної політики держави: від зовсім лаконічних до вельми розлогих. Це стосується як довідково-енциклопедичної, так і науково-монографічної літератури.

Так, Словник сучасної економічної теорії Макміллана дає спрощено-прагматичне тлумачення: «Економічна політика – це поведінка держави відносно економіки країни» [94, с. 145-146]. Натомість у Сучасному економічному словнику зазначено, що економічна політика, яку проводить держава, уряд – це «генеральна лінія дій, система заходів у галузі управління економікою, надання визначальної спрямованості економічним процесам згідно із цілями, завданнями, інтересами держави. Вона включає інституціональну структуру, інвестиційну, фінансово-кредитну, соціальну, зовнішньоекономічну, науково-технічну, податкову, бюджетну політику» (цит. за: [53, с. 459–460]).

Окремі дослідники намагаються надати визначення економічної політики

через її нерозривний зв'язок із публічною владою та політичним процесом. Так, В. Геєць вважає, що «за допомогою економічної політики розподіляється, перерозподіляється, обслуговується і утримується влада, у тому числі економічна» [57, с. 62]. У свою чергу, В. Лагутін зазначає, що економічна політика – це «складова загального політичного процесу, цілісна система заходів державного впливу на економіку, ефективність яких виявляється за взаємозв'язку її елементів» [44, с. 18].

Деякі автори роблять спробу дещо перенести акцент уваги з владного характеру на суб'єктний склад і конкретний зміст економічної політики держави. Зокрема, Дж. Стігліц і Дж. Розенгард ототожнюють економічну політику з економічною діяльністю уряду та його взаємозв'язками із соціальними об'єктами. Економічна політика, на їхню думку, – це прийняття рішень щодо державних видатків, визначення логіки та критеріїв урядових дій [276, с. 4-7]. У свою чергу, М. Гаман стверджує, що економічна політика – це «державна діяльність органів законодавчої влади й управління, які визначають мету, завдання, пріоритети та методи і засоби їх досягнення в економіці, тобто економічна політика є система заходів і організаційно оформлених дій держави» [10, с. 336].

В умовах розбудови правової держави і підпорядкування суспільного життя принципу верховенства права дедалі більше авторів намагаються звертати увагу на правову форму реалізації економічної політики держави. Зокрема, Г.М. Філюк зауважує, що економічна політика є «сукупністю заходів і обмежень правового характеру, спрямованих на створення в економіці сприятливих умов для стабільної та ефективної взаємодії економічних суб'єктів, а також на усунення або зменшення негативних факторів економічного розвитку» [106, с. 4].

Автором одного з найбільш розлогих визначень економічної політики держави, в якому робиться спроба врахувати її правову форму, економічний зміст, цільове спрямування та різноманітний інструментарій реалізації, є Д. В. Задихайло. На думку даного автора, економічна політика держави може

бути визначена як «форма реалізації державою власної суверенної економічної влади та відповідних функцій, що організаційно інституціалізована як особливий тип та процес діяльності, який за своїм механізмом складається з формування та здійснення офіційно затвердженого алгоритму застосування правових засобів державного впливу на зміст, структуру та динаміку внутрішньо- та зовнішньоекономічних відносин, на макроекономічні властивості ринкової рівноваги, шляхом відповідної корекції змісту правового господарського порядку, з метою досягнення програмно визначених кількісних та якісних властивостей функціонування національної економічної системи, забезпечення економічного народовладдя та суверенітету» [19, с. 217].

Економічна політика – це, передусім, формулювання цілей та ідеалів, які мають бути досягнуті за допомогою різних інструментів, розроблених урядом для керування процесом економічного розвитку. У певному сенсі це можна назвати структурною реакцією на виправлення економічних дисбалансів і нерівностей. Уряд (як держава в структурно-інституційному плані), маніпулюючи економічними та соціальними змінними, впливає на процес розподілу ресурсів для досягнення бажаного рівня економічного розвитку з соціальною справедливістю та стабільністю. Економічна політика по суті стосується будь-якого або всіх трьох основних економічних рішень, а саме: «що виробляти», «як виробляти» і «для кого виробляти» на макрорівні.

Коротше кажучи, економічна політика є частиною державної політики, яка має справу з економікою. Словосполучення «економічна політика» за визначенням означає засоби для існування в суспільстві з наголосом на організацію та напрямки потоків суспільного відтворення всередині держави.

В економічній теорії поняття економічної політики використовується для позначення двох явищ:

1. Як різноманітна діяльність держави та інших суб'єктів прийняття економіко-політичних рішень (тобто макроекономічних суб'єктів), метою якої є створення адекватного соціального середовища для оптимального економічного розвитку;

2. Як наукова дисципліна в системі економічної науки, що займається виявленням та аналізом взаємозв'язків та закономірностей щодо функціонування держави та інших макроекономічних суб'єктів регулювання економічних відносин.

У подальшому ми вживатимемо термін «економічна політика» виключно в першому значенні, оскільки цей феномен цікавить нас у конституційно-правовому аспекті, тобто з точки зору правових засад організації та діяльності органів державної влади. При цьому під економічним розвитком мається на увазі збільшення матеріального виробництва (маси товарів та послуг) та суспільного продукту. Економічний розвиток є широким поняттям, оскільки разом із матеріальною та виробничою стороною включає соціальну складову. Економічна політика є частиною державної політики, що стосується відносин між урядом та економікою (у т.ч. публічно-сервісної інфраструктури підтримки економічного розвитку), та характеризує державу як регуляторну [63, с. 40-48].

Класичною моделлю державної політики, яка описує функції різних інститутів у політичній сфері, вважається модель Г. Алмонда і Г. Пауела. В цій моделі виокремлено п'ять основних функціональних етапів (фаз) розгортання політичної динаміки і відповідних їм носіїв у вигляді інститутів: 1) артикуляція індивідуальних і групових інтересів, носієм функції вираження яких є групові об'єднання («групи інтересів»); 2) агрегування інтересів, що пов'язано, головню, з діяльністю політичних партій; тут відбуваються селекція й об'єднання в єдиній партійно-політичній позиції досить різнорідних інтересів індивідів і груп; 3) вироблення політичного курсу; інтегруючу роль тут відіграють представницькі та законодавчі інститути, які формують колективні рішення; 4) реалізація ухвалених рішень, що пов'язано, здебільшого, з функціонуванням інститутів виконавчої влади, які організують для цього належні заходи і знаходять необхідні ресурси; 5) контроль і арбітраж, що належать до діяльності інститутів судового і конституційного нагляду, які виконують функції усунення розбіжностей між різними організаціями і групами на базі загальновизнаних норм [133, с. 9-10]. Неузгодженість і нескоординованість етапів економічної

політики створює серйозні проблеми для суспільного розвитку.

Базовою теорією економічної політики прийнято вважати концепцію, запропоновану ще в 50-ті рр. голландським економістом, першим лауреатом Нобелівської премії з економіки (1969 р.) Я. Тінбергеном (1903–1994). Відповідно до теорії Я. Тінбергена, складовими економічної політики є: ключові цілі добробуту (набір макроекономічних показників); інструменти, які має уряд; модель, що пов'язує цілі й інструментарій і дозволяє визначити оптимальний масштаб політичних дій. До інструментів відносять заходи, розділені на чотири групи – фіскальні (бюджетно-податкові), монетарні (грошово-кредитні), зовнішні (маніпуляції з валютним курсом) і регулюючі доходи. При цьому кількість використовуваних інструментів має збігатися з кількістю поставлених цілей [279].

Але найскладнішим елементом при розробці політичної програми є невизначеність, що переслідує економічну динаміку і часом несе за собою дуже значні соціальні втрати. Це зумовило появу нового напрямку економічної політики, відомого в економічній літературі як «Критика Лукаса». У моделі економічної політики Я. Тінбергена були введені коефіцієнти, що пов'язують економічні перемінні і політичні дії. Тим часом зміни в економіці та політиці роблять ці коефіцієнти ненадійними. Самі вихідні економічні параметри досить часто виявляються некоректними, оскільки вони вже є результатом політичного маневрування, і тому подальший аналіз, проведений на їх основі, може призвести до несподіваних і недостатньо обґрунтованих результатів.

У центрі уваги Р. Лукаса виявилася оцінка очікувань. Як правило, її роблять приблизно, виходячи з минулого досвіду. Така механічна екстраполяція, вважав Р. Лукас, є порочною. Реакції на політичні зміни неможливо передбачати, виходячи з минулого. Політика, що ґрунтується на середньостатистичних показниках минулого і недооцінює фактор мінливих очікувань, приречена на помилки і невдачі.

Важливим при виборі і проведенні раціональної політики є ступінь довіри до неї з боку електорату. Відхилення від оголошеного курсу підривають віру в

дієздатність влади, вони небезпечні ще й тому, що недовіра до політичних акцій породжує пасивність, опір спробам урядів мінімізувати соціальні втрати, а це гальмує проведення розумної економічної політики.

Як слушно зауважує В. Лагутін, «слід, насамперед, чітко розрізнити процес розроблення (вироблення) і процес реалізації економічної політики» [44, с. 19]. Якщо кейнсіанська теорія об'єктом свого дослідження мала, головним чином, процес реалізації макроекономічної політики (вплив фіскальних і монетарних заходів на економіку), то неокласична теорія суспільного вибору в центр дослідження поставила процес розроблення (формування) економічної політики – політичний механізм формування економічних рішень.

Розробленням політики слід вважати процес визначення цілей, пріоритетів, завдань, кількісних і часових характеристик, конкретних виконавців і необхідних ресурсів. Розроблення економічної політики – це ухвалення державних рішень, пов'язаних із законодавчим процесом (парламент) і оперативним управлінням з боку органів виконавчої влади (уряд). Розроблення економічної політики держави полягає в її науковому обґрунтуванні, врахуванні необхідності забезпечення соціально-економічної стабільності та розвитку країни. Це передбачає наукове визначення цілей, завдань і пріоритетів, які відбивають потреби та інтереси суспільства, вибір механізмів та інструментів її практичної реалізації. Труднощі розроблення економічної політики обумовлюють необхідність дотримання певних вимог, яким мають задовольняти цей процес і зміст самої політики.

На думку М. Гамана, головними інструментами економічної політики є юридичні закони власності, підприємництва, ринку праці та організації економічного самоврядування» [10, с. 339]. Водночас, як у же зазначалося вище, економічна політика пов'язана з діяльністю владних організацій. Як зазначають Р. Нельсон і С. Вінтер, «державна політика і державні програми впроваджені в організації та реалізуються ними» [254, с. 480]. У трансформаційних економіках часто-густо діяльність владних організацій спрямована на обслуговування власних інтересів. Для радикальної зміни ситуації недостатньо розробити новий

політичний курс, необхідно змінити громадські інститути і владні організації, покликані втілювати його в життя. Так, публічні документи, які розкривають зміст політики (програми, плани), не можуть мати суто формальне ідеологічне значення. Це мають бути реальні дієві політичні документи, що свідчать про розуміння політиками своєї відповідальності за наслідки рішень, які вони ухвалюють. Зміна змісту економічної політики ґрунтується на змінах законодавчих і нормативних актів та документів.

Відсутність у країнах із трансформаційною економікою дієвої економічної політики є наслідком невисокої ефективності державної влади. На жаль, уряди далеко не завжди знаходять адекватні рішення щодо фінансово-економічних проблем, які постають перед цими країнами. Вкрай негативно впливають на реалізацію економічної політики існуючі в суспільствах із трансформаційною економікою дисбаланс повноважень між гілками влади, закритість влади для суспільства, високий рівень корупції. За панування тіньової економіки економічна політика часто реалізує інтереси не суспільства, а окремих фінансово-економічних угруповань, що прагнуть використовувати владу в своїх інтересах. Необхідною умовою успішної реалізації економічної політики є наявність довіри до дій уряду (загалом, осіб, які здійснюють політику).

Слабким урядом є той, у якого немає достатньої політичної підтримки чи інституційної влади, необхідних для регулювання економіки. Слабка влада не спроможна протидіяти тискові з боку різних політико-економічних угруповань. А задоволення запитів цих угруповань закономірно призводить до зростання бюджетних видатків.

Тепер розглянемо механізм економічної політики як сукупності правових норм, організаційних форм і методів управління, які забезпечують досягнення цілей політики. Ефективне використання механізму економічної політики як комплексу засобів державного регулювання економіки стає можливим за умов забезпечення політичної стабілізації та зміцнення інститутів громадянського суспільства.

Механізм економічної політики може базуватися на нормах (policy rule)

або здійснюватися на підставі дискреційних рішень (*ad hoc*). Норми визначають вибір певних рішень у кожний момент часу. За дискреційної ж політики органи влади застосовують свободу дій, виходячи з обставин, тобто мають свободу вибору певних інструментів у кожний момент часу.

Встановлення норм обмежуватиме дискреційні рішення владних інститутів, які ухвалюються залежно від обставин. Звичайно, такі правила знижуватимуть гнучкість економічної політики в разі виникнення непередбачуваних обставин. Проте вважається, що це принесе меншу шкоду, ніж довільні дії відповідних владних інститутів. Узгоджена система норм виконує роль ефективного «дисциплінуючого засобу» стосовно поведінки владних інститутів. У правовій державі відповідні норми мають правовий характер і являють собою невід'ємну частину національної системи права.

Існує проблема поєднання сталості та гнучкості норм. Важливо в самі правила «вбудувати» певну гнучкість. У цьому зв'язку розрізняють фіксовані норми і норми зі зворотним зв'язком. Фіксовані норми є постійними, тобто не змінюються за зміни стану економіки. Натомість норми зі зворотним зв'язком допускають зміни змісту політики залежно від зміни макроекономічного становища, але ці зміни мають здійснюватися згідно з наперед установленою формулою [269, с. 667]. Для забезпечення сталого прогресивного розвитку правової держави життєво необхідним є, з одного боку, мінімізація дискреційних рішень у процесах розробки та реалізації економічної політики, а з іншого – органічне поєднання фіксованих норм і норм зі зворотним зв'язком.

У конституційній державі роль таких фіксованих норм відграють норми конституційного та поточного законодавства, а роль норм зі зворотним зв'язком – норми підзаконних актів.

Економічна політика має складну структуру. До її елементів належать цілі, інструменти, індикатори, об'єкти та суб'єкти. В сукупності вони становлять цілісну систему, яка не є незмінною. Втім обсяг нормативного закріплення названих елементів економічної політики у конституціях різних «поколінь» істотно різниться і має тенденцію до зростання.

Конституції першого покоління про економічну політику не згадували. Будучи ліберально-демократичними за своєю ідеологічною основою, в економічній сфері вони обмежувалися визнанням непорушності приватної власності, свободи господарювання та правової рівності всіх громадян. Наприклад, Конституція США 1787 р. майже не згадувала про економічну політику, обмежуючись заборонаю дискримінаційних заходів у торговельних і фіскальних відносинах між центральною владою і суб'єктами федерації (розділ 9 ст. I) та проявів економічного сепаратизму (розділ 10 ст. I) [192]. У свою чергу, Конституція Бельгії 1831 р., говорячи про економічну політику держави, обмежувалась лише деякими принциповими моментами фіскальної політики, зокрема встановлювала, що податки мають встановлюватися тільки представницькими органами (ст. 109) і переглядатися щорічно (ст. 110), а також забороняла будь-які податкові привілеї (ст. 111) [142].

Однак уже конституції другого покоління закріпили за державою активну роль в економічній системі, зокрема її право здійснювати регулятивний вплив на поведінку господарюючих суб'єктів шляхом встановлення податків і мит, встановлення державних прерогатив і преференцій, застосування концесій, заборони монополізму тощо. Початок цьому процесу поклала Конституція Мексиканських Сполучених Штатів 1917 р., яка хоч і не виокремлювала норми щодо економічної політики держави в окремий розділ, але окреслювала її найголовніші аспекти досить докладно: від запровадження загальнонародної власності на природні ресурси до заборони монополій, від зобов'язання держави сприяти розвитку сільського господарства до можливості субсидіювання державою найважливіших видів економічної діяльності (ст. 25-28) [177].

Окремий структурний підрозділ, присвячений економічній системі загалом та економічній політиці держави зокрема, з'явився в Конституції Германської Імперії 1919 р. (так званій Веймарській Конституції) – це був відділ п'ятий «Господарське життя» Частини першої «Основні права та обов'язки німців» [208], де визнавалися принципи свободи господарської діяльності (ст. 151) та свободи господарських договорів (ст. 152), встановлювався контроль держави за

користуванням природними ресурсами (ч. 4 ст. 155) і розподілом земель (ч. 1 ст. 155), допускалася можливість націоналізації підприємств (ч. 1 ст. 156) і примусового відчуження нерухомого майна (ч. 2 ст. 155). Крім того, Частина перша «Устрій і завдання Імперії» визначала компетенцію вищих органів державної влади в економічній сфері. Зокрема, в ст. 7 містився чіткий перелік питань в економічній сфері, котрі мали вирішуватись на рівні імперського законодавства, у т.ч.: усупільнення природних багатств і господарських підприємств, а також видобуток, виробництво, розподіл і розцінка економічних благ для суспільного господарства; торгівля, система мір і ваг, випуск паперових грошей, банківська справа, а також біржова справа; обіг продуктів харчування і споживання, а також предметів повсякденного вжитку; промисловість і гірнична справа; залізниці, внутрішнє судноплавство, пересування за допомогою силових двигунів суходолом, водою та повітрям, а також будівництво шляхів.

Починаючи з конституцій третього покоління, прийнятих по завершенні Другої світової війни, і дотепер економічна політика держави посіла значне місце в структурі основних законів, де наявність спеціальних глав і розділів стала загальним правилом. Втім і досі обсяг і зміст нормативного закріплення економічної політики в конституціях суттєво різняться і залежить від багатьох чинників: від національних традицій конституціоналізму до специфіки структури національної економіки та головних викликів, що стояли перед країною на момент прийняття основного закону.

Наприклад, у Конституції Франції 1958 р. йдеться тільки про окремі елементи економічної політики, та й то лише в контексті предмета законодавчого регулювання (ст. 34), особливої законодавчої процедури щодо фінансових законів (ст. 47) та компетенції Економічної, Соціальної й Екологічної Ради (ст. 70) [160]. Натомість у Конституції Бразилії 1988 р. питання економічної політики держави врегульовані дуже детально в Титулі VII «Економічний і фінансовий порядок», де визначено, зокрема, загальні принципи економічної діяльності (ст. 170), основи правового статусу публічних компаній (ст. 173), пріоритетні галузі економіки, що потребують особливої підтримки і

контролю з боку держави (ст. 174), види державних монополій (ст. 177), а міській, сільськогосподарській та аграрній політиці, з огляду на важливість названих галузей для економіки Бразилії, взагалі присвячено окремі глави (гл. II і III) [145]. Яскравим прикладом широкого підходу до регламентації питань економічної політики може бути й Конституція Королівства Таїланд 2007 р., де в межах глави V «Напрямні принципи фундаментальної державної політики» передбачено частину 7, озаглавлену «Економічна політика» [193].

Порівняльно-правовий аналіз сучасних конституцій дозволяє визначити, як відображені в їх текстах основні структурні елементи економічної політики держави.

Передусім, конституція визначає цілі та завдання економічної політики держави. Яскравим прикладом у даному контексті є ч.2 ст.3 Конституції Італії 1949 р.: «Завдання Республіки – усувати перешкоди економічного і соціального характеру, які, фактично обмежуючи свободу і рівність громадян, перешкоджають розвитку особи й ефективній участі працівників у політичній, економічній і соціальній організації країни» [170]. Аналогічна норма міститься і в ч.2 ст. 9 Конституції Іспанії 1978 р.: «Державна влада повинна створити ефективні умови, при яких свобода і рівність людей і утворюваних ними груп стають реальними, допомагають подолати перешкоди і посприяти участі всіх громадян у політичному, економічному, культурному та соціальному житті» [189]. Не менш красномовною в даному контексті є й ст. 320 Конституції Венесуели: «Держава зобов'язана забезпечувати і захищати економічну стабільність, попереджати вразливість економіки та піклуватися про стабільність грошової одиниці й цін для забезпечення соціального добробуту» [197]. Як бачимо, при визначенні цілей і завдань економічної політики вживаються максимально загальні конструкції, які корелюють із засадами конституційного ладу відповідної держави.

У Конституції Португалії 1976 р. загальні цілі економічної політики перелічені через першочергові обов'язки держави в економічній сфері (ст. 81). До таких цілей, зокрема, віднесено: зростання економічного добробуту та якості

життя людей; повномірне використання продуктивних сил, у т.ч. ефективність державного сектору; поступове стирання економічних і соціальних відмінностей між містом і селом; ефективне функціонування ринку; гарантування здорової конкуренції між підприємствами; розвиток економічних відносин з усіма народами тощо [184]. Аналогічний підхід відображений у ст. 21 Конституції Анголи 2010 р. [137] та ст. 119 Політичної конституції Гватемали 1985 р. [164].

Деякі конституції визначають цілі не тільки економічної політики загалом, але й окремих напрямів чи сфер цієї політики. Так, у згаданій вище Конституції Португалії 1976 р. міститься окремий розділ (Розділ III Частини II), присвячений сільськогосподарській, торговельній і промисловій політиці. Зокрема, цілями торговельної політики проголошено (ст. 99): здорову конкуренцію торговців; раціоналізацію мережі розподілу; боротьбу зі спекуляцією і з обмежувальними торговельними прийомами; розвиток і диверсифікацію зовнішніх економічних зв'язків; захист споживачів [184].

По-друге, конституція закріплює пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди (складові), виокремлює ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави (залежно від специфіки економіки відповідної країни, до них, як правило, належать промисловість, сільське господарство, туризм, рибальство, ремесла). Наприклад, у Конституції Іспанії 1978 р. передбачено, що держава «виявляє особливу турботу про охорону соціальних і економічних прав іспанських трудящих, які перебувають за кордоном і проводить політику, спрямовану на їх повернення» (ст. 42), «сприяє створенню умов для вільної та ефективної участі молоді в культурному, економічному, соціальному і політичному розвитку» (ст. 48), а також «підключається про модернізацію і розвиток всіх галузей економіки, зокрема, землеробства, тваринництва, рибальства і різних ремесел із метою вирівнювання рівня життя всіх іспанців (ст. 130) [189]. У свою чергу, згідно з Конституцією Венесуели, держава «забезпечує розвиток сільського господарства як опору для своєї стратегічної бази з метою гарантувати продовольчу безпеку населення» (ст. 42), «захищає і забезпечує розвиток малої і середньої промисловості,

кооперативів і ощадних кас, а також сімейних підприємств, макрорідприємств та будь-яких інших форм общинних об'єднань» (ст. 308) [197]. Аналогічні норми можна знайти в ст. 28-29 Конституції Єгипту, п. 9 ст. 43 Конституції Ірану, ст. 283, 290-292 Конституції Панами, ст. 113-115 Конституції Сальвадору та багатьох інших сучасних конституціях. У такий спосіб проблемні галузі економіки чи, навпаки, ті, що виступають «локомотивами економічного зростання» отримують найвищий ступінь правового захисту від зайвих коливань державної економічної політики, зумовленої зміною правлячих еліт і партійних коаліцій.

По-третє, конституція визначає межі втручання держави в економічну систему. Наприклад, ст. 333 Конституції Гондурасу 1982 р. закріплює, що втручання держави в економіку «обмежується правами і свободами, що визнаються даною Конституцією» [165]. Натомість ч. 1 ст. 180 Конституції Коста-Ріки застерігає, що діяльність державної влади «обмежена рамками бюджету та позабюджетних фондів при користуванні та розпорядженні ресурсами держави, і вони можуть бути змінені лише законами, прийнятими за ініціативою виконавчої влади» [151].

По-четверте, конституція закріплює ініціативність держави в економічній сфері, обов'язковість економічної політики держави. Яскравим прикладом такого підходу є ч. 2 ст. 128 Конституції Іспанії: «Визнається державна ініціатива в економічній діяльності. Закон може резервувати за державним сектором найважливіші ресурси чи послуги, особливо у випадках монополії, а також дозволяти участь в управлінні підприємствами, коли цього вимагає суспільний інтерес» [189]. У свою чергу, Конституція Анголи визнає роль держави в якості «регулятора економіки й координатора гармонійного національного економічного розвитку» (п. (а) ч. 1 ст. 89) [137], а Конституція Португалії вимагає від держави ініціативності в економічній сфері шляхом покладання на неї обов'язку «перетворення і модернізації економічних структур» (п. (d) ст. 9) [184].

По-п'яте, конституція закріплює окремі, найважливіші інструменти

державної економічної політики, зокрема:

- проголошує заборону монополій (ст. 134 Конституції Болівії; ч. 1 ст. 113 Конституції Венесуели; ст. 130 Політичної Конституції Гватемали; ст. 339 Конституції Гондурасу; ст. 28 Конституції Мексики; ст. 293 Конституції Панами) або передбачає, як виняток, можливість її надання за законом та на обмежений період часу (ст. 153 Конституції Кувейту);

- закріплює виключне право власності держави на певні види майна чи державну монополію на певні види діяльності чи певні галузі економіки (ст. 302 Конституції Венесуели; ст. 127 Політичної конституції Гватемали; ч. 2 ст. 128 Конституції Іспанії; ст. 27 Конституції Мексики; ст. 254 Конституції Панами);

- закріплює державне планування і прогнозування розвитку економіки (ч. 1 ст. 144 Конституції Болівії; ч. 2 ст. 329 Конституції Гондурасу; п. 3 ст. 43 Конституції Ірану; ст. 131 Конституції Іспанії; ст. 26 Конституції Мексики; ст. 277 Конституції Панами; ст. 90-91 Конституції Португалії; ст. 22 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії);

- надає принциповий дозвіл на застосування концесій (ст. 139 Конституції Болівії; ч. 2 ст. 113 Конституції Венесуели; п. 14 ст. 121 Конституції Коста-Ріки; ст. 152 Конституції Кувейту; ч. 9 ст. 28 Конституції Мексики; ст. 256 Конституції Панами);

- проголошує невідчужуваність природних ресурсів, які перебувають у виключній власності держави (ст. 12 Конституції Венесуели, ст. 132 Конституції Іспанії; п. 14 ст. 121 Конституції Коста-Ріки);

- допускає можливість експропріації нерухомого майна в публічних інтересах, можливість націоналізації та приватизації (ст. 20 Конституції Алжиру; ст. 17-18 Конституції Греції; ст. 349 Конституції Гондурасу; ч. 4 ст. 42 Конституції Італії; ст. 27 Конституції Мексики; ч. 2 ст. 62 Конституції Португалії; ст. 46-47 Конституції Туреччини);

- передбачає право уряду надавати державні позики та брати кредити (ст. 357, ч. 3 ст. 361 Конституції Гондурасу; ст. 135 Конституції Іспанії; п. 15 ст. 121 Конституції Коста-Ріки);

- зобов'язує державу створювати стратегічні запаси товарів і продовольства на випадок надзвичайних подій чи війни (ст. 102 Конституції Швейцарії) тощо.

По-шосте, конституція встановлює інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави. У парламентарних і напівпрезидентських республіках, а також парламентарних монархіях, як правило, суб'єкт вироблення державної політики конституційно не закріплюється, але за замовчуванням це визнається прерогативою парламенту, адже державна політика оформлюється законом. Втім іноді парламентська прерогатива щодо визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики (у т.ч. внутрішньоекономічної та зовнішньоекономічної) закріплюється в основному Законі (наприклад, п. 5 ст. 85 Конституції України, ст. 80 Конституції Хорватії). Певний виняток із загального правила являє собою ФРН, де правом визначати основні засади державної політики наділений канцлер (ст. 65 Основного закону 1949 р.), а також Греція і Франція, де правом визначати і спрямовувати загальну політику держави наділений Уряд (ст. 82 Конституції Греції, ст. 20 Конституції Франції). Натомість у президентських республіках і дуалістичних монархіях прерогатива щодо визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики визнається за главою держави як національним лідером, а парламент схвалює її та здійснює законодавчий супровід. Прерогатива щодо здійснення державної політики, у т.ч. в економічній сфері, традиційно закріплюється за Урядом (п. 1 ст. 87 Конституції Естонії, ч. 1 ст. 166 Конституції Польщі, ч. 1 ст. 20 Конституції Франції).

Особливим елементом механізму вироблення й реалізації економічної політики держави є *процедури консультацій і координації між парламентом, урядом і Національним банком* у даній сфері. Так, згідно із ч. 3 ст. 320 Конституції Венесуели, координуюча діяльність виконавчої влади та Центрального банку Венесуели здійснюється шляхом щорічного узгодження політики, яка встановлює остаточні цілі розвитку та їх соціальний резонанс, зовнішній баланс та інфляцію, котрі впливають на оподаткування, валютний

обмін і грошову політику, а також на рівні посередницьких послуг і необхідних інструментів для досягнення цих остаточних цілей. Дана угода затверджується Президентом Центрального банку Венесуели і керівником міністерства, відповідального за фінанси, і оприлюднюється в період розгляду бюджету Національною асамблеєю. Установи, які підписали дану угоду, несуть відповідальність за відповідність їх політичних дій їхнім цілям. Дана угода визначає очікувані результати, політику і дії, спрямовані на їх досягнення [197].

Окремі конституції передбачають створення спеціального фонду стабілізації макроекономіки, діяльність якого спрямована на гарантування стабільності видатків держави на муніципальному, регіональному й національному рівнях.

Іноді в конституції закріплюються досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки. Наприклад, Конституція Туреччини 1982 р. передбачає, що держава «вживає всіх необхідних заходів для підтримки і розвитку ефективного землеробства, запобігання погіршенню якості землі в результаті ерозії, а також наділення фермерів землею в недостатньому обсязі або взагалі її позбавлення» (ч.1 ст. 44), а також «сприяє фермерам і скотарям у придбанні техніки, обладнання та інших матеріалів» (ч. 1 ст. 45), «вживає всіх необхідних заходів для реалізації сільськогосподарської продукції і продукції тваринництва» (ч. 2 ст. 45) [194].

Принагідно слід відзначити, що іноді вплив конституції на економічну політику держави та дії вищих органів державної влади є непрямим і зовсім неочевидним. Яскравим прикладом такого роду може слугувати рішення Верховного Суду Ізраїлю про скасування закону, що передбачав створення приватної тюрми [230]. Попри відсутність у некодифікованій Конституції Ізраїлю прямої заборони на створення приватних тюрем, Верховний Суд визнав цей закон неконституційним, обґрунтовуючи свою позицію тим, що попри поширеність такої практики в демократичному світі, приватизація тюрем містить потенційну загрозу правам ув'язнених на людську гідність і свободу. На думку суддів, з одного боку, приватний заклад, який використовує державно-

владні повноваження, спричиняє ризик зловживання владою і невинуватеного застосування сили, а з другого – ув'язнений має право не зазнавати примусових заходів з боку комерційної структури («право проти приватизації») (докл. див.: [248]).

Варто звернути увагу на те, що економічна політика держави тісно пов'язана із соціальною, не дарма їх часто поєднують. Тож не дивно, що в сучасних умовах зусилля соціальної політики виходять далеко за межі надання соціальної допомоги. У спеціальній літературі, зокрема, підкреслюється «важливість забезпечення зайнятості та зниження рівня безробіття, оскільки в країнах зі слабкою економікою ризик бідності тісно пов'язаний із безробіттям» і констатується «збільшення економічної складової права людини на соціальний захист» [251, с. 7]. Певною мірою це відображається й на конституційному рівні.

Варто відзначити, що деякі конституції розвинених країн містять термін «економічна політика», але в сенсі економічної стратегії. Щоправда, в одних державах така стратегія загалом чи питання, що входять до цієї стратегії, є предметом вибору, що рельєфно проявляється, наприклад, у ст. 11 Конституції Французької Республіки 1958 р. (в ред. Конституційного закону 1995 р.), що передбачає право Президента Французької Республіки винести за пропозицією Уряду під час парламентської сесії або за спільною пропозицією обох палат Парламенту на референдум будь-який законопроект, що стосується, серед іншого, «реформ в економічній політиці нації» [160].

Загалом проведене дослідження конституційних засад економічної політики сучасних держав дозволяє зробити наступні висновки:

1. Еволюція конституцій йде шляхом дедалі ширшої регламентації економічної політики держави. Починаючи з другого покоління в структурі конституцій почали з'являтися спеціальні розділи чи глави, присвячені економічній політиці держави чи окремим її елементам. Починаючи з конституцій третього покоління, прийнятих по завершенні Другої світової війни, і дотепер економічна політика держави посіла значне місце в структурі основних законів, де наявність спеціальних глав і розділів стала загальним правилом.

2. Сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; закріплюють пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди; виокремлюють ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; визначають межі втручання держави в економічну систему; закріплюють ініціативність держави в економічній сфері, обов'язкову наявність економічної політики держави; закріплюють окремі, найважливіші інструменти державної економічної політики; встановлюють інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави. Подекуди в конституціях закріплюються досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки.

3. На сьогодні наявність конституційних засад економічної політики держави можна вважати одним з атрибутів як конституційної економіки, так і економічної конституції. Це передбачає необхідність чіткого конституційного закріплення всіх структурних елементів економічної політики держави, зокрема цілей, інструментів, індикаторів, об'єктів і суб'єктів такої політики. Перед конституційно-правовою наукою це ставить дослідницьку задачу щодо визначення суб'єктів, що задіяні у виробленні та реалізації економічної політики, розмежування їхньої компетенції, формування відповідних політико-правових умов, у яких ця діяльність протікає. Останній елемент диктується необхідністю зрозуміти, наскільки довгостроковою може бути економічна політика, наскільки сильний у ній елемент наступності, і з'ясувати ступінь альтернативності варіантів економічної політики, оскільки в демократичній державі будь-яка політика (policy) виробляється в рамках та в ході політичної боротьби, політичної конкуренції тощо, тобто політики в сенсі politics.

1.3. Конституція як нормативна основа забезпечення економічної безпеки

Розгляд тих чи інших питань суспільного розвитку з точки зору забезпечення і підтримання безпеки у різних її аспектах чи проявах став одним із популярних підходів сучасної науки. Водночас варто зауважити, що поняття «безпека» є мінливою категорією, і залежно від історичних умов, економічної ситуації, ролі та місця держави на світовій арені, і особливо її військово-політичних можливостей може відрізнятися. Згідно з етимологією цього слова, термін «безпека» означає, перш за все «відсутність небезпеки та наявність певної захищеності». Аналіз енциклопедичної та іншої спеціальної літератури присвяченої питанням безпеки показує, що більшість авторів тлумачать це поняття через призму категорії «відсутність загроз і ризиків».

Безумовно, що поняття «безпека» набуває особливого значення саме в умовах зростання загроз різного характеру, актуалізуючи проблеми ефективності та надійності наявних інструментів її забезпечення. Тим часом стан «відсутності загроз і ризиків» для суспільства в широкому розумінні є ідеальним, до якого сильна суверенна держава повинна прагнути. Однак практика показує, що в сучасних умовах забезпечити «спокійне та щасливе життя» проблематично навіть розвиненим країнам. Загрози, володіючи фактором раптовості, існують всюди, супроводжуючи людство протягом усієї його історії, і певною мірою є рушійною силою вдосконалення не лише внутрішньодержавних, а й міжнародно-правових механізмів забезпечення глобальної безпеки та пошуку спільних зусиль у боротьбі з ними.

Національна безпека – один із основних факторів стабільного розвитку держави відповідно до її соціально-економічної політики – формується в руслі об'єктивних процесів і як складна система розглядається у взаємозв'язку наступних її функціональних елементів: національних інтересів, загроз національній безпеці, засобів захисту (забезпечення) національної безпеки.

Ідея національної безпеки тісно пов'язана із концепцією сталого демократичного розвитку. У зв'язку з цим забезпечення національної безпеки

має бути спрямоване не лише на запобігання загрозам державі та суспільству, але й на здійснення комплексу заходів щодо розвитку та зміцнення прав і свобод особистості, матеріальних та духовних цінностей суспільства, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності країни. На основі політики національної безпеки та взаємозв'язку з нею розробляються військова доктрина, концепція зовнішньої політики, стратегія економічної, екологічної, інформаційної та інших видів безпеки.

Будучи складовою загального поняття національної безпеки, економічна безпека може бути визначена як режим функціонування держави в особі законодавчої, виконавчої та судової влади, при якому забезпечуються невразливість та незалежність економічних інтересів держави щодо можливих зовнішніх та внутрішніх загроз та впливів.

У структурі національної безпеки економічна безпека посідає особливе місце. Це зумовлено тим, що всі види безпеки так чи інакше не можуть бути достатньо реалізовані без економічного забезпечення.

Стратегія держави у сфері забезпечення економічної безпеки має сприяти створенню механізмів для вироблення заходів щодо розвитку та зміцнення позитивних явищ та процесів в економіці та придушення негативних факторів.

Предметом державної діяльності у сфері економічної безпеки є:

- визначення та моніторинг факторів, що підривають стійкість соціально-економічної системи держави у короткостроковій та довгостроковій перспективі;
- формування економічної політики, що усуває шкідливий вплив цих факторів або пом'якшує їх;
- визначення критеріїв та параметрів економіки, що навідають вимогам економічної безпеки та забезпечують захист пріоритетних інтересів країни;
- формування механізму забезпечення економічних інтересів країни, захисту її кардинальних інтересів на основі застосування всіма інститутами влади правових, економічних та адміністративних заходів впливу.

Питання забезпечення економічної безпеки завжди були актуальними для

держави. Але особливої важливості вони набувають у період проведення економічних реформ, оскільки в цей час відбуваються серйозні перетворення в господарському житті держави, причому не завжди збалансовані, як у сфері забезпечення прав окремих осіб, так і різних суспільних груп та галузей економіки.

Дослідженню економічної безпеки присвячено роботи таких зарубіжних вчених, як Я. Арвай, Д. Блейдс, П. Гутманн, Б. Даллаго, Є. Фейг та ін. Серед вітчизняних варто згадати О.М. Бандурку, З.С. Варналія, В.М. Гейця, В.О. Гончарову, В.Е. Духова, В.Г. Задорожного, П.О. Іващенко, В.І. Кириленка, Т.Т. Ковальчука, В.І. Мунтіяна, В.М. Поповича, Є.Л. Стрельцова, С.В. Тютюнникову та інших.

На сьогодні переважна більшість дослідників єдині в тому, що основним суб'єктом забезпечення економічної безпеки є держава, яка здійснює регулювання всієї сукупності відносин, що опосередковують економічну діяльність через систему заходів правового, політичного, економічного, організаційного характеру, адекватних загрозам економічній безпеці в тій мірі, якою це необхідно для інтересів особи, суспільства та держави. Для конституційної держави як держави обмеженого правління основою нормативного регулювання питань економічної безпеки, безумовно, є конституція.

Національна безпека в конституційно-правовому плані розглядається як конституційна безпека. За визначенням О.О. Єзерова, конституційна безпека – це «стан конституційних правовідносин, що складаються в процесі цілеспрямованої діяльності держави, результатом якої є досягнення оптимального функціонування та розвитку громадянського суспільства, правової держави та їх структурних компонентів, що характеризується здатністю протистояти загрозам, що становлять небезпеку для конституційного ладу [16, с.50]. Таку позицію підтримують й інші вчені, зазначаючи, що конституційна безпека являє собою «стійкий політико-правовий стан суспільства, що гарантує легітимність і дієздатність влади протягом невизначено

тривалого періоду часу, суверенітет країни та правову захищеність особистості [26, с. 22]. Відповідно, економічна безпека (безпека конституційної економіки) постає у вигляді провідного елемента конституційної безпеки.

В умовах зростання протиріч різного характеру наукові дослідження, присвячені аналізу поняття «конституційна безпека», набувають значного розвитку. Цей інтерес головним чином викликаний економічною та політичною кризою, що охопила практично всі країни світу, зростанням внутрішніх та зовнішніх протиріч, міграційними та іншими процесами, здатними порушити політичну стабільність та мирне життя громадян.

Практика показує, що забезпечити захист конституційного ладу та ефективну реалізацію принципів правової держави в умовах низької правової та політичної культури, протистояння інтересів різних соціальних груп без ефективних механізмів, що забезпечують своєчасне виявлення загроз конституційного розвитку вельми проблематично.

Як складові конституційної безпеки дослідники називають ефективність законодавчого процесу, проведення справедливої соціально-економічної політики, формування правових гарантій політичної конкуренції тощо. Аналізуючи підходи вчених, можна зробити висновок, що метою будь-якої конституційної держави, яка базується на принципах справедливості, є пошук оптимальної політико-правової формули забезпечення безпеки громадянського суспільства та захисту конституційного ладу. Насамперед, це стосується політичних та соціально-економічних засад суспільного устрою, форми держави та інтересів особистості.

У даний час перед наукою конституційного права поставлено завдання вироблення шляхів того, як забезпечити конституційними засобами могутність та авторитет держави, розвивати соціально-економічну та інші сфери, виходячи з національних інтересів, захищати права та свободи громадян, ефективно протистояти корупції, злочинності та іншим внутрішнім та зовнішнім загрозам національній безпеці, сприяти міжнародній інтеграції [1, с. 144-148].

Дослідження питань економічної безпеки у конституційному праві

обумовлено зміною характеру правового на економічні відносини у суспільстві. Виникає необхідність розгляду зазначеної проблеми насамперед через призму захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави, а також зміни традиційного підходу до економічної безпеки як економічної категорії. На жаль, існуюча державно-правова система забезпечення економічної безпеки далека від досконалості, наявні гострі дисфункції держави [14]. Причини криються в недостатній визначеності методів державного регулювання в умовах ринкової економіки, наявності безлічі органів, що беруть участь у процесі забезпечення економічної безпеки, і водночас у відсутності єдиного центру, відповідального за організацію управління, для вирішення спільних стратегічних завдань на користь національної безпеки країни; у відсутності належної систематизації чинного законодавства в галузі національної безпеки в цілому та законів, що визначають статус усіх органів та організацій, зайнятих забезпеченням економічної безпеки; у недосконалості правової бази для успішної боротьби з організованою злочинністю та корупцією; у відсутності належної організаційної визначеності правоохоронних органів, зайнятих у державно-правовому механізмі забезпечення економічної безпеки тощо.

Економічна безпека як правова категорія – це стан захищеності суспільних відносин у сфері виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних та духовних благ від реальних та потенційних загроз, що має характеризуватись певними якісними критеріями та кількісними (пороговими) показниками та надійно забезпечувати існування та прогресивний розвиток особистості, суспільства та держави.

У категорій «економічна безпека» і «правопорядок» є свої предметні сфери, які практично збігаються (економічна безпека – економічний правопорядок) і просторово-об'єктові рівні (економічна безпека держави, регіону, підприємства та правопорядок у державі, регіоні тощо). Відзначається діалектичний зв'язок між категоріями, що розглядаються, що проявляється: в участі в їх забезпеченні одних і тих самих суб'єктів, у неможливості нормального існування особистості й суспільства без правопорядку та безпеки.

Економічна безпека – це основа національної безпеки. Це поняття використовується сучасними європейськими та американськими економістами і відбиває підвищення значущості забезпечення безпеки у всіх сферах життя людства і особливо в економіці у зв'язку зі зростанням у світі ролі факторів ризику, невизначеності, випадковості та взаємозалежності, що глобалізується.

Дане поняття має складну, багатопланову структуру. На думку С.П. Стеценка, можна виділити принаймні три найважливіші елементи економічної безпеки:

— економічну незалежність, яка в умовах сучасного світового господарства аж ніяк не носить абсолютного характеру. Міжнародний поділ праці зумовлює взаємозалежність національних економік. За цих умов економічна незалежність означає можливість контролю держави за національними ресурсами, досягнення такого рівня ефективності виробництвом і якістю продукції, який забезпечує її конкурентоспроможність і дозволяє на рівні брати участь у світовій торгівлі, обміні науково-технічними досягненнями;

— стабільність і стійкість національної економіки, що передбачають захист власності у всіх її формах, створення надійних умов і гарантій для підприємницької активності, боротьба з кримінальними структурами в економіці, недопущення серйозної диференціації у розподілі доходів, що загрожують викликати соціальні потрясіння;

— здатність до саморозвитку і прогресу, що особливо важливо у сучасному динамічному світі. Створення сприятливого клімату для інвестицій та інновацій, постійна модернізація виробництва, підвищення професійного, освітнього і загальнокультурного рівня працівників є необхідними і обов'язковими умовами стабільності і самозбереження національної економіки [96, с. 105].

У територіальному плані економічна безпека теж має декілька рівнів: загальнодержавний (національний), регіональний (субнаціональний), місцевий і локальний (рівень окремих суб'єктів економічної діяльності).

У політико-правовому аспекті економічна безпека означає:

- по-перше – здатність економіки підтримувати суверенітет країни та геополітичне становище у світі, самостійно визначати її економічну політику та адаптуватися до нових умов розвитку;

- по-друге, системну оцінку стану економіки з позиції захисту національних інтересів країни;

- по-третє – готовність інститутів влади протидіяти загрозам та викликам постіндустріального розвитку шляхом підвищення ефективності та результативності управління та створення сприятливих умов для конкуренції та розвитку підприємництва в рамках дотримання кодексу корпоративної поведінки; зміцнення законодавства та судової влади, раціоналізацію податкової системи на основі поєднання інтересів центру та периферії; створення економічних та правових умов, що виключають криміналізацію; підвищення ефективності державного регулювання, скорочення надлишкових функцій державних органів управління та проведення адміністративної реформи; використання міжнародних стандартів функціонування сучасної ефективної держави; недопущення стану «інфляції влади і права» [55] в економічній сфері.

Термін «економічна безпека» отримав визнання під час пошуку виходу з економічної кризи США у 30-х роках ХХ століття. У 1934 році президентом США Ф. Д. Рузвельтом був створений спеціальний Федеральний комітет з економічної безпеки (КЕБ), який очолював міністр праці Ф. Перкінс. До складу КЕБу входили також міністри юстиції, фінансів, торгівлі та голова служби з надзвичайної допомоги. У «новому курсі» економічної політики Ф.Д. Рузвельта з виведення країни з кризи наголос було зроблено на економічній безпеці індивіда як основі забезпечення економічної безпеки держави і суспільства в цілому, на зміні системи цінностей в економічній сфері [112, с. 64-65].

Безпека держави складається зі значної кількості окремих її напрямів, але базисним, таким, що забезпечує і переважно визначає життєстійкість, життєздатність і спроможність всіх інших елементів, які складають загальну безпеку держави й суспільства, є захищеність економічної сфери. Вона являє собою такий стан народногосподарського комплексу, який, по-перше, дозволяє

досягти сталого та ефективного економічного розвитку, достатнього для формування необхідної обороноздатності, своєчасного та прогресивного технологічного переозброєння суб'єктів господарювання, охорони навколишнього середовища, по-друге, забезпечує раціональну зайнятість, реалізацію потреб людей в освіті та підвищенні кваліфікації, збереження здоров'я нації, добробут людей, вирішення комплексу соціально-культурних та соціально-побутових проблем.

Управління економічною захищеністю держави в даний час має являти собою спеціально розроблену та цілеспрямовану здійснювану (в рамках загальної стратегії та поряд із реалізацією інших видів безпеки суспільства) державну політику впливу на фінансово-кредитну сферу, соціально-трудові відносини, інвестиційні процеси, науково-технічний потенціал, активізацію продуктивного підприємництва. Мета цієї політики – приведення економічного потенціалу країни до рівня, достатнього для підтримки безумовної економічної, а отже, політичної незалежності країни, що забезпечує виживання в існуючих обставинах та подальший розвиток соціальної сфери, сфери праці, культури, навколишнього природного середовища.

Принципи забезпечення економічної безпеки утворюють систему, куди входять: 1) загальні (загальноправові) конституційні принципи управління: законності, федералізму, поділу влади, демократизму, рівності громадян перед законом і судом; 2) спеціальні конституційні засади ринкової економіки: свободи економічної діяльності; єдності економічного простору; вільного переміщення товарів, робіт, послуг та фінансових коштів; визнання та захисту і всіх форм власності; підтримки конкуренції та підприємництва; дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави; взаємної відповідальності особи, суспільства та держави щодо забезпечення безпеки.

Ефективність у сфері забезпечення економічної безпеки досягається лише з використанням усієї системи принципів і кожного окремо.

Конституції, як правило, не згадують про економічну безпеку в своєму тексті, точніше – не вживають цей термін. Однак у текстах Основних законів

міститься низка правових норм, які прямо стосуються окремих елементів економічної безпеки. Більше того, є достатні підстави стверджувати, що кожне нове «покоління» конституцій приділяє питанням економічної безпеки дедалі більше уваги. Значною мірою це зумовлено зміною конституційної парадигми, що характеризується поступовим рухом від ліберального до соціального конституціоналізму з активною (і навіть провідною) роллю держави в соціально-економічних процесах.

Із необхідністю конституційного вирішення низки питань економічної безпеки стикнулися вже «батьки-засновники» першої в світі писаної конституції – американської, хоча цей термін у тексті даного документу не зустрічається. Головні проблеми в даній сфері стосувалися фіскальних (податково-бюджетних) питань, які загострилися в умовах війни за незалежність. Нормативне вирішення цих питань містилося в абзацах четвертому-сьомому розділу 9 статті I Конституції США, де встановлювалася низка заборон, зокрема:

- заборона прямого оподаткування без попереднього проведення перепису населення;
- заборона оподаткування предметів, котрі вивозилися з одного штату в інший, тобто запроваджувався вільний рух товарів в межах кордонів федерації;
- заборона встановлення привілеїв (торговельних чи митних) для портів окремих штатів;
- заборона на здійснення будь-яких бюджетних асигнувань інакше як на підставі закону.

З плином часу і зміцненням та ускладненням ролі конституційної держави в економічній системі суспільства питання економічної безпеки в текстах основних законів почали врегульовуватися дедалі ширше й багатоаспектніше. Порівняльно-правовий аналіз сучасних конституцій (з урахуванням специфіки економічного ладу окремих держав та національних особливостей конституційної регламентації) дозволяє виокремити наступні напрямки забезпечення економічної безпеки на рівні Основного Закону:

1. Закріплення спрямованості державного регулювання на забезпечення

служіння господарської діяльності інтересам народу (ч.3 ст. 46 Конституції Литовської Республіки) [175], а також управління державною власністю в інтересах громадян і суспільства (ч. 6 ст. 18 Конституції Республіки Болгарія [146].

2. Заборона монополізації виробництва і ринку, запобігання недобросовісній конкуренції (ч. 4 ст. 46 Конституції Литовської Республіки [175], ст. 96 Конституції Швейцарської Конфедерації [191], абз. 9 Преамбули Конституції Франції 1946 р. [160], ст. 113 Конституції Венесуели [197], ст. 336 Конституції Колумбії [150]), ст. 46 Конституції Коста-Ріки [151]. У Конституції Португалії ліквідація приватних монополій, запобігання їх виникненню та забезпечення здорової конкуренції закріплено як обов'язок держави (ч.1 ст. 81) [184].

3. Запровадження державної монополії на ключові види економічної діяльності. Наприклад, згідно зі ст. 177 Конституції Федеративної Республіки Бразилії до державних монополій віднесено розвідку та експлуатацію родовищ нафти і природного газу, океанські перевезення сирової нафти і природного газу, розвідку й експлуатацію радіоактивних мінеральних руд [145]. Натомість ч. 4 ст. 18 Конституції Республіки Болгарія передбачає, що законом може бути встановлена державна монополія на залізничний транспорт, національні поштові й телекомунікаційні мережі, використання ядерної енергії, виробництво радіоактивних продуктів, зброї, вибухових і біологічно сильнодіючих речовин [146]. Як бачимо, перелік і видове розмаїття конституційно визнаних державних монополій може суттєво варіюватися залежно від специфіки економічної системи відповідної країни та економічного курсу уряду.

4. Закріплення державного захисту прав споживачів (ч. 5 ст. 46 Конституції Литовської Республіки [175]; ст. 97 Конституції Швейцарської Конфедерації [191], ст. 172 Конституції Туреччини [194] та ін.). Вельми показовою в даному контексті є ч.1 ст. 51 Конституції Іспанії, котра проголошує, що органи влади «гарантують захист споживачів і користувачів, забезпечуючи дієвими способами їхню безпеку, здоров'я, а також їх законні економічні

інтереси» [189].

5. Заборона іноземним суб'єктам мати у власності певні природні ресурси шляхом проголошення виключної власності народу на ці ресурси (ст. 47 Конституції Литовської Республіки [175]; ст. 5 Конституції Естонії [158], ст. 168 Конституції Туреччини [194], ст. 8 Конституції Республіки Ємен [199]). Ст. 21 Конституції Кувейту взагалі сформульована в «безпековому» контексті: «Природні ресурси та всі доходи, що від них одержуються, є власністю держави. Держава забезпечує їх збереженість і належну експлуатацію при дотриманні вимог державної безпеки та інтересів національної економіки» [172].

6. Заборона надавати іноземним громадянам, підприємствам та організаціям (у т.ч. інвесторам) більш сприятливий режим в економіці, ніж той, що встановлений для національних суб'єктів господарювання (ст. 301 Конституції Венесуели) [197]); гарантування інвестицій зарубіжних інвесторів у поєднанні із захистом національної незалежності (ст. 88 Конституції Португальської Республіки) [184].

7. Закріплення так званих «бюджетних правил», зокрема надання парламенту права збільшувати витрати бюджету тільки із зазначенням джерел фінансування цих витрат (ч.2 ст.131 Конституції Литовської Республіки [175], ч. 5 ст. 137 Конституції Румунії [185]), заборона відкриття будь-яких спеціальних кредитів без прийняття відповідного закону (ч.1 ст. 85 Конституції Ліванської Республіки [174]), а також заборона надавати чи використовувати необмежені кредити (ч.1 ст. 167 Конституції Федеративної Республіки Бразилії [145]). Політична Конституція Колумбії підходить до цього питання ще більш масштабно: ч.2 ст. 345 цього документу містить загальну заборону здійснювати видатки, не схвалені парламентом чи представницькими органами місцевого самоврядування і спрямовувати кошти, отримані в кредит, на цілі, не передбачені відповідним бюджетом [150], а ст. 355 встановлює, що жодна гілка влади чи державний орган не можуть встановлювати асигнування і здійснювати виплати на користь фізичних осіб чи юридичних осіб приватного права [150].

8. Заборона використовувати власність на шкоду загальним/ суспільним

інтересам (ч. 2 ст. 32 Конституції Естонії [158], ч.1 ст. 17 Конституції Греції [163], ч. 3 ст. 35 Конституції Туреччини [194]) або закріплення соціальної функції власності (ст. 170 Конституції Федеративної Республіки Бразилії [145], ч. 2 ст.58 Конституції Колумбії [150]). Аналогічні обмеження стосуються й підприємництва. Як зазначено в ст. 41 Конституції Італійської Республіки, приватна господарська ініціатива «не може здійснюватися всупереч суспільній користі або зі шкодою для безпеки, свободи, людської гідності» [170]. Натомість ч. 2 ст. 48 Конституції Республіки Хорватія поширює обов'язок дбати про загальне благо не тільки на суб'єктів права власності, але й на користувачів власності [154].

9. Можливість обмеження свободи підприємництва і майнових прав (як виняток) з метою захисту інтересів і безпеки держави (ч. 2 ст. 50 Конституції Республіки Хорватія) [154].

10. Захист внутрішньої економіки від зовнішніх загроз (ст. 101 Конституції Швейцарської Конфедерації [191]), покладення на державу обов'язку захищати національні інтереси в економічній, фінансовій та валютній діяльності (п.в ч. 2 ст. 134 Конституції Румунії [185]).

11. Запровадження спеціального законодавчого регулювання окремих галузей чи секторів економіки (наприклад, виробництво алкогольних напоїв, організація азартних ігор чи торгівля зброєю) (ст. 105-107 Конституції Швейцарської Конфедерації [191], ч.ii ст. XI Конституції Уганди [196]) або надання особливої державної підтримки стратегічним галузям економіки (ч. 9 ст.43 Конституції Ірану) [168]). При цьому перехід від індустріального до інформаційного суспільства позначається на переліку галузей і секторів економіки, що потребують особливої державної підтримки. Зокрема, ст. 61 Конституції Королівства Камбоджа закріплює, що держава забезпечує економічний розвиток всіх секторів господарства і віддалених районів, «особливо з питань розвитку сільського господарства, ремесел, промисловості, приділяючи особливу увагу водному господарству, енергетиці, шляхам і засобам транспорту, сучасним технологіям і кредитній системі» [152].

12. Вимога збалансування Державного бюджету (ч.1 ст. 110 Конституції ФРН) [162] та збереження балансу в розвитку економіки (ч.4 ст. 33 Конституції Індонезії [169], ч. 1 ст. N Конституції Угорщини [166]).

13. Обов'язковість процедури ратифікації для міжнародних договорів про торгівлю, оподаткування, економічне співробітництво, що містять поступки, які відповідно до Конституції не можуть бути зроблені без закону або які покладають особистий матеріальний тягар на громадян (ч. 2 ст. 36 Конституції Греції [163], ч. 1 ст. 53 Конституції Французької Республіки [160]).

14. Заборона запровадження податків без зазначення суб'єкта та об'єкта оподаткування (ч. 1 ст. 78 Конституції Греції [163]).

15. Заборона розпочинати програми чи проекти, не включені до закону про річний бюджет (ст. 167 Конституції Федеративної Республіки Бразилії [145]).

Іноді конституції виокремлюють деякі сектори економічної безпеки, що зумовлено конкретно-історичними викликами в економіці, з якими стикаються ті чи інші держави. Так, ст. 305 Конституції Венесуели повністю присвячена продовольчій безпеці: «Держава забезпечує розвиток сільського господарства як опору для своєї стратегічної бази з метою гарантувати продовольчу безпеку населення, котра розуміється як достатня й стабільна наявність харчування в загальнонаціональному масштабі та своєчасний і постійний доступ до нього з боку суспільного споживача. Продовольча безпека досягається розвитком і привілейованим внутрішнім сільськогосподарським виробництвом, що передбачає достатнє постачання діяльності сільського господарства, скотарства, рибальства. Виробництво харчування має загальнонаціональне й фундаментальне значення для економічного й соціального розвитку нації» [197].

На сьогодні подолання голоду, особливо на Африканському континенті, отримала значних масштабів, на що неодноразово звертали увагу міжнародні організації. Тож не дарма подолання злиднів і голоду очолюють перелік Цілей сталого розвитку ООН.

Після десятиліть неухильного скорочення, кількість людей, які страждають від голоду, що вимірюється за поширеністю недоїдання, у 2015 році

почала знову повільно зростати. Станом на 2022 рік приблизно 735 мільйонів людей – або 9,2% населення світу – опинилися в стані хронічного голоду. Крім того, за оцінками експертів, у 2022 році 2,4 мільярда людей зіткнулися з помірною або серйозною продовольчою безпекою. У порівнянні з 2019 роком ця цифра зросла на тривожні 391 мільйон осіб. Ці дані підкреслюють серйозність ситуації та демонструють зростаючу кризу: зростання на 10 мільйонів людей за один рік і майже 60 мільйонів за п'ять років. Якщо тенденції збережуться, то до 2030 року кількість людей, які страждають від голоду, перевищить 840 мільйонів [219].

Постійний сплеск голоду та відсутність продовольчої безпеки, викликаний складною взаємодією факторів, вимагає негайної уваги та скоординованих глобальних зусиль для подолання цієї критичної гуманітарної проблеми. Відповіддю на наявні виклики у сфері конституційно-правового регулювання стало збільшення у текстах основних законів положень, присвячених продовольчій безпеці та завданням держави у боротьбі з голодом.

Так, ст. XXII Конституції Уганди (в ред. 2015 року), повністю присвячена проблемі забезпечення продовольчої безпеки та харчування, зобов'язує державу вживати необхідні заходи, котрі стимулюють виробництво і зберігання необхідних запасів продовольства, створювати державні продовольчі резерви, а також заохочувати і стимулювати організацію правильного харчування шляхом масових освітніх програм, вжиття інших належних заходів, спрямованих на розбудову здорового суспільства [196]. Аналогічна за змістом норма міститься і в ст. 15 Конституції Зімбабве [200].

Варто відзначити, що в деяких конституціях відповідні положення, присвячені характеристиці економічної системи, загалом викладені в контексті забезпечення національної безпеки. Яскравим прикладом такого роду може слугувати ст. 43 Конституції Ісламської Республіки Іран, котра з метою «забезпечення економічної незалежності суспільства і викорінення злиднів та поневірянь, забезпечення потреб людини в процесі її розвитку і збереження її гідності» містить низку положень, на яких ґрунтується економіка цієї країни: від

забезпечення основних економічних потреб усіх громадян і здійснення економічного планування до заборони марнотратства та запобігання іноземному економічному пануванню над економікою країни [168]. Такий підхід виглядає цілком обґрунтованим, якщо взяти до уваги тривале перебування Ірану під економічними санкціями, які були запроваджені з боку США після ісламської революції 1979 року і розширені в 1995 році переліком фірм, які контролюються іранським урядом.

Складність і багатофункціональність діяльності щодо забезпечення економічної безпеки диктують необхідність формування системи управління нею. Держава організує цю діяльність через формування правового механізму здійснення.

Забезпечення економічної безпеки як самостійний правовий інститут характеризують такі ознаки:

- коло осіб – основних суб'єктів забезпечення економічної безпеки – це вищі посадові особи та члени вищих органів державної влади, які мають конституційно-правовий статус;

- мета надання правового впливу – за допомогою права забезпечити як юридичний засіб управлінський вплив держави на керовані об'єкти – економічні процеси для досягнення конкретного результату – економічної безпеки;

- юридична відповідальність за порушення конституційно-правових норм щодо забезпечення економічної безпеки;

- особливі, що відрізняються від загальних правові процедури притягнення до відповідальності (конституційно-правовий імунітет) з метою виконання вищими посадовими особами та органами державної влади функцій з управління процесом забезпечення економічної безпеки.

Проблема визначення критеріїв забезпечення економічної безпеки конкретизується необхідністю створення нової єдиної, науково обґрунтованої методики оцінки порогових значень з урахуванням особливостей економіки, що трансформується, яка на основі результатів аналізу поточних величин з пороговими значеннями відповідних показників дозволяє виявити негативні

тенденції, що послаблюють економічну безпеку, і виробити рекомендації щодо усунення факторів, що знижують стійкість національної економіки до впливу зовнішніх та внутрішніх загроз. Як правило, конкретні критерії забезпечення економічної безпеки та їх порогові значення перебувають поза межами конституційного регулювання, отримуючи відображення на рівні профільних законів, однак з кінця ХХ століття простежується тенденція до конституціоналізації й даних питань. Розпочався цей процес із намагання формалізувати на рівні Основного Закону порогових значень дефіциту державного бюджету та інших фіскальних правил, однак така практика поки що не отримала значного поширення.

Сучасна державно-правова система забезпечення національної та економічної безпеки (як і організація державної влади загалом) ґрунтується на визнанні принципу поділу влади з явним акцентуванням на розділеність владних структур. Фактично всі держави сучасного світу стикаються з постійним зростанням джерел небезпек, їх якісною зміною, зростаючою різноманітністю загроз, а також з оцінкою інтегрального стану безпеки та виробленням рішень щодо блокування загроз. Основна причина – недоліки організації управління: низька ефективність взаємодії органів управління, недосконалість нормативно-правового забезпечення економічної безпеки, у т.ч. на конституційному рівні.

Протягом останнього десятиліття спостерігалася помітна тенденція до включення антикорупційних заходів у процеси розробки конституцій у країнах, які переглядають або переписують свої конституції [129]. Можливі причини цього кроку, хоч і залежать від конкретного контексту, можуть бути пов'язані з еволюцією боротьби з корупцією від теми другорядної та спірної політичної значущості до розгляду як фундаментального «керівного принципу» чи цінності для держави разом із верховенство права, демократія, права людини тощо. Ситуації з широко поширеними й обґрунтованими звинуваченнями в корупції еліти, де старі режими були повалені, могли призвести до того, що архітектори нових конституцій включили боротьбу з корупцією в ядро країни правовий документ.

Яскравим прикладом цього можуть слугувати Єгипет і Гамбія. Народний гнів через хабарництво, кумівство та кумівство в режимі Хосні Мубарака допоміг розпалити повстання в Єгипті 2011 року [257]. Це може пояснити мотивацію переглянутої конституції Єгипту, яка містить чіткі зобов'язання щодо боротьби з корупцією. Гамбія, з іншого боку, постраждала від системної корупції та клептократії під насильницьким правлінням нині скинутого президента Ях'ї Дхамме. Отже, при новій адміністрації було створено комітет, щоб визначити, як конституцію, яка постійно послаблювалася та підривалася за Дхамме, можна було б реформувати для кращого захисту прав громадян. З цією метою було додано кілька антикорупційних заходів, а інші знаходяться на стадії розробки.

Коли мова йде про боротьбу з корупцією, різні умови, викладені в конституції, спрямовані на забезпечення добре функціонуючої системи управління, можуть діяти як неявні засоби боротьби з корупцією [129].

Конституційні положення, які можуть непрямо підтримувати зусилля з боротьби з корупцією, включають положення, спрямовані на:

- підтримку верховенства права;
- ефективний розподіл влади;
- незалежну судову систему;
- підзвітність і прозорість держави;
- механізми контролю різних гілок держави;
- основні політичні свободи та громадянські права, такі як свобода вираження поглядів і асоціацій, свобода преси, доступ до інформації та право на участь.

Усі ці положення про «належне врядування» (англ. «good governance») можуть неявно сприяти створенню сприятливого середовища для боротьби з корупцією [258]. Крім того, організація держави через конституційну структуру з перевагою суспільних інтересів як керівного принципу допомагає боротися зі стимулами для корупції.

Такі фактори спонукають деяких авторів стверджувати, що не завжди необхідно включати чіткі конституційні положення щодо заборони та боротьби з корупцією [113; 129; 258].

Тим не менш, все більше країн включають чіткі антикорупційні положення до своїх конституцій. Перші приклади такого підходу надали Філіппіни, Таїланд, Сінгапур, Кенія та Пакистан. Однак із середини 2010-х років ця тенденція помітно посилилася, причому більшість прикладів походять за останні п'ять років.

Кілька конкретних типів антикорупційних положень, які можуть потрапити до конституцій, включають, але не обмежуються ними:

- визначення корупції та відповідних покарань;
- чесність і прозорість державних службовців;
- чесність і прозорість політичного життя;
- доступ до інформації;
- захист викривачів;
- відкритість даних;
- повернення активів;
- боротьба з відмиванням грошей;
- фінансовий аудит;
- наявність антикорупційних інституцій;
- чітка мета та принципи розслідування корупції [258; 280].

Хоча в конституціях існує кілька перестановок і комбінацій для боротьби з корупцією через явні чи неявні положення, важливо розуміти, що в цьому відношенні не існує єдиної найкращої практики, оскільки конституційний досвід залежить від конкретного контексту і його нелегко перенести з однієї країни до іншої.

Кілька загальних конституційних практик, прийнятих країнами для підтримки заходів щодо стримування корупції, включають [281]:

- Встановлення механізмів для забезпечення доброчесності та підзвітності державних службовців: відповідні положення можуть включати такі заходи, як

вимоги щодо декларування активів, кодекси поведінки та положення про конфлікт інтересів для всіх державних службовців, а також публікацію бюджетів і проведення незалежних аудитів. Приклади включають Беліз (1981), Колумбію (2005), Сербію (2006) і Нову Зеландію (2014).

- Підтримання цілісності політичного життя та демократичного процесу: забезпечення того, щоб демократичні процеси залишалися вільними від неналежного впливу та захоплені особливими інтересами. Деякі конституції містять спеціальні положення щодо фінансування політичних партій і виборчих кампаній. Домініканська Республіка (2015) і Бурунді (2018) є кількома прикладами таких положень.

- Підтримка цілісності та пріоритету суспільних інтересів як керівних принципів держави: країни, які прийняли таке посилення, включають Катар (2003), Колумбію (2005) та Анголу (2010).

- Створення інституцій для моніторингу та розслідування корупції: вони часто мають форму спеціалізованих антикорупційних агентств. Такий підхід було використано кількома країнами, у т.ч. Кенією (2010), Марокко (2011), Мексикою (2015), Сінгапуром (2016) та ін.

- Проголошення чесності основним обов'язком для всіх громадян: включення такого положення не є таким поширеним, але прикладами цього є Бутан (2008), Болівія (2009) і Мадагаскар (2010).

- Явне зобов'язання держави боротися з корупцією: країни, які прийняли цей підхід, включають Нігерію (1999), Еквадор (2008), Судан (2019) та Алжир (проект 2020).

За підсумками проведеного дослідження конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки, можемо зробити наступні висновки:

1. Національна безпека в конституційно-правовому плані розглядається як конституційна безпека. Відповідно, економічна безпека (безпека конституційної економіки) постає у вигляді провідного елемента конституційної безпеки.

2. Конституції, як правило, не згадують про економічну безпеку в

своєму тексті, точніше – не вживають цей термін, однак у текстах основних законів міститься низка правових норм, які прямо стосуються окремих елементів економічної безпеки. При цьому кожне нове «покоління» конституцій приділяє питанням економічної безпеки дедалі більше уваги, що зумовлено поступовим рухом від ліберального до соціального конституціоналізму з активною (і навіть провідною) роллю держави в соціально-економічних процесах.

3. Конституція як акт найвищої юридичної сили та основа національного законодавства являє собою нормативну основу забезпечення економічної безпеки конституційної держави на всіх її рівнях.

4. До основних напрямків забезпечення економічної безпеки на рівні Основного Закону на сьогодні належать: закріплення спрямованості державного регулювання на забезпечення служіння господарської діяльності інтересам народу; заборона монополізації виробництва і ринку, запобігання недобросовісній конкуренції; запровадження державної монополії на ключові види економічної діяльності; закріплення державного захисту прав споживачів; заборона іноземним суб'єктам мати у власності певні природні ресурси шляхом проголошення виключної власності народу на ці ресурси; закріплення так званих «бюджетних правил»; заборона використовувати власність на шкоду загальним/ суспільним інтересам тощо.

5. Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції. До загальних конституційних практик, прийнятих країнами для підтримки заходів щодо стримування корупції, належать: безпосереднє закріплення обов'язку держави боротися з корупцією; встановлення механізмів для забезпечення доброчесності та підзвітності державних службовців; створення інституцій для моніторингу та розслідування корупції тощо.

Висновки до Розділу 1

Загалом проведене дослідження нормативних аспектів взаємодії конституції та економіки дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Вплив конституції на економіку найбільш відчутно виявляється на перетині установчої та економічної функцій конституції. Встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі ці норми мають системоутворюючий характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері.

2. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни.

3. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, найбільш широко представлені в конституціях, що були прийняті в період від завершення другої світової війни і дотепер, тобто в конституціях третього і четвертого поколінь. Це зумовлено посиленням державного впливу на економіку, ускладненням економічної політики держави і відповідним розширенням предмета конституційно-правового регулювання.

4. Конституції еволюціонують шляхом дедалі ширшої регламентації економічної політики держави. Починаючи з другого покоління в структурі конституцій почали з'являтися спеціальні розділи чи глави, присвячені економічній політиці держави чи окремим її елементам. Починаючи з конституцій третього покоління, прийнятих по завершенні Другої світової війни, і дотепер економічна політика держави посіла значне місце в структурі основних законів, де наявність спеціальних глав і розділів стала загальним правилом.

5. Сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; закріплюють пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди; виокремлюють ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; визначають межі втручання держави в економічну систему; закріплюють ініціативність держави в економічній сфері, обов'язкову наявність економічної політики держави; закріплюють окремі, найважливіші інструменти

державної економічної політики; встановлюють інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави. Подекуди в конституціях закріплюються досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки.

6. Конституція як акт найвищої юридичної сили та основа національного законодавства являє собою нормативну основу забезпечення економічної безпеки конституційної держави на всіх її рівнях. При цьому кожне нове «покоління» конституцій приділяє питанням економічної безпеки дедалі більше уваги, що зумовлено поступовим рухом від ліберального до соціального конституціоналізму з активною (і навіть провідною) роллю держави в соціально-економічних процесах.

7. До основних напрямків забезпечення економічної безпеки на рівні Основного Закону на сьогодні належать: закріплення спрямованості державного регулювання на забезпечення служіння господарської діяльності інтересам народу; заборона монополізації виробництва і ринку, запобігання недобросовісній конкуренції; запровадження державної монополії на ключові види економічної діяльності; закріплення державного захисту прав споживачів; заборона іноземним суб'єктам мати у власності певні природні ресурси шляхом проголошення виключної власності народу на ці ресурси; заборона використовувати власність на шкоду загальним/суспільним інтересам тощо.

8. Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції. До загальних конституційних практик, прийнятих країнами для підтримки заходів щодо стримування корупції, належать: безпосереднє закріплення обов'язку держави боротися з корупцією; встановлення механізмів для забезпечення доброчесності та підзвітності державних службовців; створення інституцій для моніторингу та розслідування корупції тощо.

Основні положення, відображені в даному підрозділі, оприлюднені в наступних публікаціях автора: [69], [70], [73], [74].

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЯ ТА ЕКОНОМІКА: ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ПІДХІД

2.1. Конституція як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства

Основи економічної системи, що закріплені в Конституції, певною мірою отримують свій розвиток у конституційних економічних правах і свободах. При цьому слід мати на увазі, що конституції – це ідеологічні тексти. Як і будь-який інший документ, вони відображають момент їх складання, цінності їхніх авторів та цілі, досягненню яких вони мають слугувати. Заради названих цілей вони, таким чином, відображають тип суспільства, для якого вони призначені, та передбачувану роль держави в цьому суспільстві. При цьому сучасна конституційна доктрина виходить із того постулату, що лише держава, яка належним чином дотримується законодавства, пов'язаного із захистом особистості під час виконання функцій державного управління, може створити та підтримувати високий рівень економічного розвитку та соціального добробуту [273, с. 3].

Ліберальним і соціальним демократіям різного роду потрібні, відповідно, й різні види конституційних текстів, хоча цілком очевидно, що у конституційних текстах будь-якого напрямку буде багато спільних рис. Однак ліберальні конституції, такі як Конституція Сполучених Штатів Америки 1787 р. чи Конституція Бельгії 1832 р., були призначені головним чином для обмеження влади уряду та регулювання державної, а не приватної влади. При цьому вони підносять принципи, спочатку розроблені в рамках загального права, принципи, які, за словами історика К. Хілла, були створені для «задоволення потреб комерційного суспільства: щоб власники могли робити зі своєю власністю все, що забажають» [228, с. 256].

Однак існує зовсім інша конституційна традиція, яку на сьогодні можна назвати мейнстрімом у сфері конституційного регулювання економічних відносин. Це соціал-демократична традиція, що переважає на сьогодні як у

європейських національних правових системах, так і системах країн Латинської Америки, Азії та Африки. Це традиція, що характеризується більш активною роллю держави з її широкими обов'язками в економічній, соціальній та культурній сферах, закріпленими конституцією. Це також традиція, що характеризується прагненням врегулювати дисбаланс сил у приватно-правових відносинах, особливо у відносинах між власністю та працею. З цією метою соціал-демократичні конституції намагаються підтримати те, що називають «економічною конституцією», яка вважається «ключем до досягнення самої соціал-демократії» [209, с. 341].

Перш ніж приступити до визначення специфіки конституцій ліберально-демократичного та соціал-демократичного типу в їх ставленні до економічних прав людини і громадянина, варто декілька слів сказати про юридичну природу і видове розмаїття самих економічних прав.

Чимало вчених-правників при класифікації прав людини не виділяють економічні права в окремий клас, а включають їх у так звану групу соціально-економічних та культурних прав, у якій майже неможливо визначити, які з прав економічні, а які соціальні (див., напр.: [206; 240; 286]). Водночас можна стверджувати, що протягом останніх десятиліть у науковій літературі цілком справедливо намітилася тенденція щодо виділення в загальній системі прав та свобод людини і громадянина в якості самостійної підсистеми (групи, блоку, підкласу) економічних прав та свобод (Ш. Гертель і Л. Мінклер, К. Джорджі, Г.І. Костакі, Л.О. Нікітенко, М.І. Малишко, В.О. Серьогін, Ю.М. Фролов та ін.). На думку названих авторів, яку ми цілком поділяємо, об'єднання економічних, соціальних та культурних прав в одну групу є необґрунтованим і ускладнює дослідження і перших, і других; це, фактично, як слушно зауважує Л.О. Нікітенко, «спроба об'єднати несумісні та такі, що внутрішньо суперечать один одному, принципи – вільного ринку та соціальної справедливості» [54, с. 33].

При цьому, на думку Ю.М. Фролова, за суттю основні економічні права та свободи людини і громадянина – це передбачені конституцією та законами

можливості певної поведінки в економічній сфері, а за змістом – це економічні блага та права на ці блага, а саме: право на їхнє одержання, захист, збереження, володіння, користування і розпорядження [107, с. 9].

Одразу варто застерегти, що в конституційно-правовій науці спостерігається досить широкий спектр визначень економічних прав і свобод. Так, В.В. Кравченко вважає, що економічні права забезпечують людині можливість розпоряджатися основними факторами виробничої діяльності, яка є основою існування та розвитку суспільства [39, с. 76]. П.М. Рабінович визначає економічні права як можливість людини реалізувати свої здібності та здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ [77, с. 8]. Схожий підхід стосовно розуміння поняття «економічні права» спостерігається і в працях А.М. Колодія і А.Ю. Олійника [27, с. 194], Ж.М. Пустовіт [76, с. 41], В.В. Молдована і Л.І. Чулинди [52, с. 111]. Водночас О.Г. Кушніренко і Т.М. Слінько, взявши за основу щойно згадані дефініції, під економічними правами розуміють можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності – власністю й працею, виявляти винахідливість та ініціативу в реалізації своїх здібностей і здобутті засобів для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ [42, с. 98]. В.Ф. Погорілко і В.Л. Федоренко розглядають економічні права і свободи людини і громадянина як нормативно визначену міру можливої поведінки або діяльності людини і громадянина в економічній сфері суспільних відносин, яка пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності [61, с. 134]. На думку Ю.М. Фролова, економічні права і свободи людини і громадянина – це можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способом, передбаченими Конституцією і законами України [108, с. 166]. Аналогічних поглядів дотримуються О.В. Совгиря і Н.Г. Шукліна [95, с. 174], а О.М. Гончаренко сформулювала це поняття так: економічні права людини і громадянина в Україні – це можливості людини як незалежного

суб'єкта економічних відносин вільно володіти, користуватися, розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ» [12, с. 104].

Під економічними правами можна розуміти можливості індивідів у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ щодо забезпечення вільного розпорядження предметами споживання та основними факторами господарської діяльності: умовами виробництва і робочою силою. Зазначені права визначають статус людини і громадянина як учасника економічної діяльності. Вони спрямовані на забезпечення добробуту та якості життя людей, задоволення економічних і пов'язаних із ними інших потреб та інтересів, які мають фундаментальний характер як такі, що створюють матеріальні передумови існування та всебічного розвитку особи. Сучасною наукою подолано уявлення про «другорядність» економічних прав і свобод; їх реалізація та захист мають бути забезпечені державою незалежно від рівня економічного розвитку [9, с. 36].

Протягом останніх десятиліть у спеціальній літературі, переважно західній, позначився новий підхід до визначення економічних прав через доступ до економічних ресурсів. Так, на думку К. Джорджі, «економічні права – це права доступу до ресурсів – таких як земля, праця, фізичний і фінансовий капітал – які є важливими для створення, законного привласнення та ринкового обміну товарів і послуг» [221, с. 89].

Досліджувану групу прав, за винятком права власності, поряд із соціальними правами відносять до другого покоління прав людини, котрі виникли в результаті боротьби з економічною нерівністю за матеріальний добробут населення і мають у своїй основі соціалістичні вчення. Необхідність нормативного закріплення прав даної категорії була усвідомлена наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть у зв'язку з несприятливою ситуацією в суспільстві, що тоді склалася й була спричинена його значною поляризацією та боротьбою трудящих за поліпшення свого економічного становища.

Деякі дослідники пов'язують реалізацію економічних і соціальних прав («вимог») із концепцією соціальної держави, котра склалася після Другої

світової війни в найбільш розвинених країнах, спроможних гарантувати мінімальну соціальну захищеність тим, хто опинився в економічно не вигідному становищі. Однак формула про соціальну державу з'явилася ще в Конституції Веймарської Республіки 1919 року [96, с. 303].

До конституцій економічні права почали включати лише в першій чверті – середині ХХ століття. Вперше названа група прав була зафіксована в Конституції Мексиканських Сполучених Штатів від 31 січня 1917 року [261]. Згодом економічні права отримали визнання й на міжнародному рівні. У 1948 році основні права знайшли відображення у Загальній декларації прав людини [18], хоча вже Статут Ліги Націй і низка конвенцій Міжнародної організації праці (МОП) зачіпали питання, що стосувалися забезпечення справедливих і гуманних умов праці. У 1966 році був прийнятий Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [51]. Більшість економічних прав отримала розвиток і в регіональних договорах. У теперішній час дані права в різних модифікаціях закріплені в багатьох державах світу, в т.ч. – у конституційному праві всіх держав Європейського Союзу.

У теперішній час підходи до примірного переліку основних економічних прав людини і громадянина суттєво різняться. Так, Ю.М. Фролов обмежує коло основних економічних прав і свобод трьома правами, відносячи до них: право приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності [107, с. 11-12]. О.С. Бакумов, Т.І. Гудзь, М.І. Марчук та В.О. Серьогін до даної групи основних прав особи включають: право приватної власності (право бути власником), право на працю, право на свободу вибору соціально корисного виду діяльності (у т.ч. свобода підприємницької діяльності) [31, с. 112; 88, с. 96]. П.М. Рабінович до системи економічних прав відносить права на: власність засобів виробництва; здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови і справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля [77, с. 7-8]. Ю.О. Сульженко конкретизації переліку економічних прав унікає [97; 98].

Переважає більшість вітчизняних дослідників при викладенні переліку

основних економічних прав людини і громадянина виходять із «прив'язки» до чинної Конституції України 1996 року. Зокрема, В.Ф. Погорілко, обравши як «класифікаційну базу», встановлену в чинній Конституції України систему прав і свобод людини і громадянина, вважає, що до економічних прав і свобод насамперед належать: право приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності – загальнонародної, загальнодержавної та комунальної [60, с. 146]. О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько, Ф.В. Веніславський до системи економічних прав відносять: право приватної власності (ст. 41 Конституції України), право на результати інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41 Конституції України), право на підприємницьку діяльність, право користування об'єктами суспільної власності (статті 13, 14, 41 Конституції України) [43, с. 131]. З точки зору Н.Г. Шукліної, групу конституційних економічних прав утворюють: право приватної власності людини і громадянина (ст. 41 Конституції України), право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42 Конституції України), право власності на землю (ст. 14 Конституції України), право на житло (ст. 47 Конституції України) [111, с. 273].

На думку О.М. Гончаренко, до системи економічних прав людини і громадянина в Україні належать: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право користуватися об'єктами права власності Українського народу, державної та комунальної власності [12, с. 111]. А.М. Колодій і А.Ю. Олійник до даного переліку додають право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, а також право на відпочинок [27].

Істотною специфікою відрізняється позиція М.І. Хавронюка, на думку якого до економічних прав належать: право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на відпочинок, право на участь у професійних спілках, право на страйк. Натомість право приватної власності та право на користування об'єктами державної та комунальної власності цей автор відносить до фізичних

(життєвих) прав [37].

Л.О. Нікітенко зауважує, що Конституція України містить порівняно незначну кількість основних економічних прав; до них, на думку даного автора, слід відносити: право приватної власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право користуватися об'єктами права державної і комунальної власності (ст. 41); право користуватися об'єктами права власності народу України (ст. 13) [54, с. 36].

Специфічний підхід до розуміння економічних прав висловлюють американські дослідники Ш. Гертель і Л. Мінклер. Вони тлумачать економічні права як фундаментальні міри можливої поведінки людини, котрі захищають її від бідності, а відтак забезпечують економічну безпеку. Виходячи з цього постулату, названі автори відносять до основних економічних прав ті, що закріплені в статтях 23-26 Загальної декларації прав людини, а саме право на достатній життєвий рівень (у т.ч. право на отримання базової освіти), право на працю (без дискримінації та за прийнятну винагороду), а також право на базовий дохід (на забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості або іншої відсутності засобів до існування за обставин, які не залежать від особи) [227, с. 3-4].

На наш погляд, будь-які спроби «штучно» звузити перелік основних економічних прав і свобод людини і громадянина, так само як і намагання його зайве розширити за рахунок соціальних прав (таких, як право на відпочинок, право на освіту тощо), є недостатньо обґрунтованими та конструктивними. До числа основних економічних прав і свобод слід відносити тільки фундаментальні міри можливої поведінки особи в межах економічної системи суспільства, тобто в межах суспільних відносин щодо виробництва, обміну, розподілу і виробничого споживання матеріальних благ, котрі виникають і функціонують на основі відносин власності. Відтак, економічними в жорсткому сенсі слова є право на власність (у т.ч. право на приватну власність та право на користування об'єктами публічної власності) і право на свободу вибору суспільно корисного виду діяльності (у т.ч. право на працю та право на

підприємницьку діяльність). За такого підходу право на вільний вибір місця роботи, на належні умови праці та своєчасну і справедливую оплату праці є складовими права на працю, а право на страйк – його юридичною гарантією.

Принагідно слід відзначити тісний змістовний і логічний взаємозв'язок між економічними правами людини. Зокрема, як слушно зазначають Т.Л. Сироїд, Л.О. Фоміна і П.В. Фомін, «право кожної людини на користування справедливими і сприятливими умовами праці складає важливий компонент інших трудових прав, закріплених МПСЄП, і є наслідком права на вільно обрану і прийняту працю. Аналогічним чином, найважливішими засобами створення, підтримки та відстоювання справедливих і сприятливих умов праці є профспілкові права, свобода асоціації та право на страйк» [90, с. 448].

Окремої уваги заслуговує право на спадкування. Низка авторів відносить його до числа основних економічних прав людини і громадянина, ґрунтуючись на формальному критерії закріплення даного права в тексті деяких конституцій. На наш погляд, право спадкування нерозривно пов'язане з правом передачі у спадок своєї власності та кореспондує йому. У свою чергу, право передачі у спадок своєї власності є конкретним проявом розпорядження власністю, а відтак повною мірою охоплюється правом приватної власності. Так само і спадкування є формою набуття права власності, а відтак є кореспондуючим праву власності та похідним від нього. Виходячи з висловлених вище міркувань, можна стверджувати, що право спадкування хоч і має економічний характер та подекуди закріплюється на конституційному рівні, втім не належить до основних економічних прав і свобод людини і громадянина, а є похідним від конституційного права власності.

Втім, на наш погляд, право на спадкування в Україні варто закріпити на рівні Конституції. Головна аргументна користь такої пропозиції лежить в історичній площині: в суспільстві, котре понад сімдесят років перебувало під домінуючим впливом комуністичної ідеології, потрібні додаткові гарантії тих прав чи окремих правомочностей, котрі заперечувалися чи піддавалися сумніву в політико-правовій доктрині та практиці минулих десятиліть. І такий підхід вже

відображений у тексті чинної Конституції України, коли акцентується увага на непорушності приватної власності (ч. 4 ст. 41), а з-поміж права на свободу вибору виду й міри суспільно корисної діяльності виокремлено право на підприємницьку діяльність (ч. 1 ст. 42). За даних умов ч.2 ст. 41 Основного Закону, присвячену праву власності, варто доповнити реченням: «Право спадкування визнається державою і гарантується законом».

За суб'єктами (носіями) основні економічні права, передбачені конституціями (незалежно від їх покоління), можуть бути розподілені на два види: перший – це права власників, традиційно присутні в ліберальних конституціях, а другий – права трудівників, які зазвичай в ліберальних конституціях не зустрічаються.

При розгляді цих питань у даному підрозділі основна увага буде приділена правам трудівників, а не правам власників. Адже саме ідея трудових прав як економічних прав, захищених конституцією, викликає найбільші труднощі та недовіру у світі загального права. Справа також у тому, що в даний час у нашому глобальному економічному розвитку саме права праці, а не права власності є особливо вразливими і особливо потребують конституційної та будь-яких інших форм захисту, які тільки можуть бути доступними. Більше того, саме економічні права трудівників, а не економічні права власників, нині перебувають на передньому краю міжнародного правозахисного руху, зокрема після низки важливих рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Однак у неоліберальній глобальній економіці будь-яке припущення про те, що трудові права можуть бути повністю та ефективно захищені національними конституціями, може бути нереальним. Окрім спадщини ідеології та зростаючого впливу прав людини, третім голосом у цій розмові є голос економічної ортодоксальності у відкритій та конкурентній глобальній економіці, де соціальна, економічна та політична влада рухаються в бік транснаціональних корпорацій та глобальних фінансових інституцій, яким національні уряди не в змозі протистояти. Конституційні зобов'язання щодо трудових прав були відображенням державної політики та економічної ортодоксальності, які

наголошували на необхідності гарантування трудових прав і високих трудових стандартів, а також потужного голосу організованих робітників. Тоді економіка, політика та право працювали в одному напрямі. Тепер право на працю (в сенсі забезпечення суспільної зайнятості), трудові стандарти та організовані робітники є не стільки інструментом економічної політики, скільки її жертвою.

Розглянемо еволюцію конституційно-правового регулювання основних економічних прав людини і громадянина з урахуванням історичної мінливості конституційних парадигм та економічної політики держав.

Як відомо, принципи економічного лібералізму було закладено вже в першу з писаних конституцій – Конституцію США 1787 року, яка захищає економічну свободу та приватну власність у різний спосіб. По-перше, розділ 10 статті I цієї Конституції забороняє штатам приймати будь-які закони, «що порушують зобов'язання за контрактами» [192]. Однак на практиці, як слушно зауважує Р. Сідлер, це так зване «застереження про контракти» є «спеціалізованим та частковим обмеженням на державне регулювання», котре порушується лише тоді, коли штат діє в односторонньому порядку, щоб уникнути своїх власних договірних зобов'язань або заднім числом змінити договірні відносини між конкретними приватними підприємствами, і для таких дій штату немає достатнього виправдання суспільними інтересами [272, с. 135].

До початку так званої прогресистської епохи (кінець XIX століття) вважалося, що власник має право вчиняти зі своїм майном за власним розсудом, якщо він не порушує права інших власників. Однак у 1934 році Верховний суд США дійшов висновку, що за умови визнання приватновласницьких і договірних прав в якості абсолютних можливе виникнення ситуації, коли «державна не зможе існувати, якщо громадяни будуть за власним розсудом використовувати власність на шкоду» [99, с. 280].

Не менш важливою є П'ята поправка до Конституції США, яка передбачає, що «нікого не можна позбавити життя, свободи чи власності без належної правової процедури; приватна власність не може бути вилучена для громадського користування без справедливої компенсації» [192]. Це набагато

важливіша норма, хоча й вона навряд чи може слугувати серйозним гальмом для державної влади.

Стверджується, що П'ята поправка зберігає право держави на примусове відчуження приватної власності (англ. *the right of eminent domain*): суди визнають, що власність може бути вилучена у суспільних інтересах, але тільки за умови, що власникові буде сплачено компенсацію. У деяких випадках державне регулювання, яким встановлюється певний режим користування приватною власністю, також може бути прирівняне до вилучення власності для суспільних потреб, внаслідок чого має бути сплачено компенсацію [272, с. 137]. Крім того, обмеження П'ятої поправки, покладені на федеральний уряд, можна знайти в обмеженнях Чотирнадцятої поправки стосовно штатів. Ця остання заборона, що стосується позбавлення «будь-якої людини життя, свободи чи власності без належної правової процедури», як стверджується, з'явилася насамперед для захисту афроамериканців від дискримінації [220]. Суддя Блек продовжив цю думку, заявивши, що «хоча деякі з її (XIV Поправки) формулювань може й захищають інших, але всі знають, що головна мета, котра стоїть за нею, полягала в захисті колишніх рабів» [220].

Але, незважаючи на своє походження, розвиток судової системи вивів положення про належну правову процедуру далеко за межі того, що можна було припустити при його розробці. Можливо, найвідомішим прикладом цього є справа «Гольдберг проти Келлі» (1970 р.) [220], де Верховний суд ухвалив, що державна допомога може бути відкликана в одержувачів лише в тому випадку, якщо штати спочатку проведуть повне слухання осіб, про яких йдеться. Недостатньо того, що існував неофіційний розгляд справи перед припиненням або право на апеляцію після події. Однак ця думка не отримала загальної підтримки: пан суддя Блек написав від імені меншості, що дещо зменшує рівень довіри до даного твердження. Більше того, теза про те, ніби урядова обіцянка щодо надання матеріальної допомоги окремій особі є власністю, котра належить цій людині, виглядає досить сумнівною, коли уряд заперечує, що ця особа справді має право на отримання такої допомоги» [220].

Але, незважаючи на такі події, як справа «Голдберг та Келлі», Конституція США є доволі однобічним документом у цьому плані. У ній немає положень про економічні права робітників чи профспілок. Слід нагадати, що у серії справ Лохнера відправною точкою для Верховного суду США було те, що «загальне право укласти договір щодо свого бізнесу» є «частиною свободи особи, яку захищає Чотирнадцята поправка» [243].

Проблеми нерівності переговорних можливостей пізніше були відкинуті на тій підставі, що «за природою речей неможливо підтримувати свободу договору та право приватної власності, не визнаючи водночас законними ті нерівності у частині, що є необхідним результатом здійснення цих прав» [201]. Тому в інтересах свободи договорів і керуючись принципами економічного лібералізму, Верховний суд США скасував закон штату Нью-Йорк, який встановлював максимальну кількість годин для працівників пекарень та інших працівників» [243]. Суд також скасував закон штату Канзас, який забороняв роботодавцям пропонувати роботу за умови, що заявник погодиться не вступати до профспілки. При цьому Верховний суд США в позитивному сенсі процитував уривок із рішення Верховного суду штату Канзас: «Щодо цього права роботодавця та працівника рівні. Будь-який акт законодавчого органу, який спробує покласти на роботодавця обов'язок утримувати на роботі того, кого він з якоїсь причини не бажає утримувати, означатиме відмову в його конституційному праві укласти та розривати контракти, а також набувати та утримувати власність. У рівній мірі те саме стосується й акта, положення якого спрямовані на те, щоб вимагати від людини залишатися на роботі у того, у кого вона не бажає працювати» [201].

Щоправда, рішення у справі Лохнера зрештою було скасовано Верховним судом США якраз вчасно, щоб захистити низку ініціатив «Нового курсу», включаючи Закон «Про національні трудові відносини», від такої долі [284]. Проте загроза з боку конституційного права економічним правам трудящих не зникла повністю, оскільки законні права трудящих тепер мають співіснувати та послідовно застосовуватись з іншими конституційними нормами.

У руках впливових та рішучих роботодавців останнє може бути серйозно використано для ослаблення економічних прав робітників в окремих випадках. Таким чином, хоча Закон «Про національні трудові відносини» пережив конституційні проблеми, він має поступатися невказаним правам власності роботодавців. У справі «NLRB проти Babcock & Wilcox Co» Верховний суд США ухвалив, що «роботодавець може законним чином заборонити використання свого майна для поширення профспілкової літератури серед осіб, які є його співробітниками, якщо розумні зусилля профспілки через інші доступні канали зв'язку дозволять їй донести своє послання до співробітників ...» [256].

На думку Верховного суду США, «організаційні права надаються робітникам тією самою владою, федеральним урядом, яка охороняє й права власності; і узгодження між ними має бути досягнуто з мінімальним руйнуванням першого, яке відповідає збереженню другого» [256].

Наведені приклади, на наш погляд, є доволі ілюстративними для характеристики ліберального конституціоналізму в частині економічних прав людини і громадянина.

Втім, як вже говорилося, є й інша спадщина. Конституції можуть існувати не тільки для обмеження держави, а й для того, щоб вимагати від неї поширення певних цінностей чи принципів на те, що в деяких системах можна розглядати як приватну сферу. Такі заходи слугують двом взаємозалежним цілям. По-перше – це збагатити політичну демократію вірою в те, що не може бути демократії без рівності; по-друге – поширити демократичні принципи із політичної у соціальну та економічну сфери. Для так званого другого покоління конституцій соціалістична, соціал-демократична чи соціальна ринкова функція є однією з визначальних і досить чітко виявляється у тексті самого документа. Історично найбільш відомим прикладом такого ладу є Конституція Германського рейху (Веймарська конституція) 1919 року [208] з її конституціоналізацією соціальних та економічних прав, з її амбіціями щодо створення «економічної конституції» та спробою офіційного залучення економічних суб'єктів до політичного

процесу.

Детально регулюючи економічні права, Веймарська конституція передбачала, що «економіка має бути організована на основі принципів справедливості з метою досягнення гідного життя для кожного», і що «в цих межах економічна свобода особа підлягає забезпеченню» (ст. 151). У цій же статті визнавалася свобода торгівлі й промисловості. Як і Конституція США, Веймарська конституція також передбачала економічні права, пов'язані як із договорами, так і з майном. Вважалося, що свобода договору є основою економічних операцій (ст. 152), тоді як власність – «гарантована конституцією» (ст. 153). Застереження дозволяло експропріацію, але лише відповідно до закону, в інтересах суспільства та за умови виплати компенсації (ст. 153), хоча закон міг передбачати альтернативний порядок. Гарантувалися також права спадкування, причому право держави на будь-яке майно померлого встановлювалося законом (ст. 154).

Як і слід було очікувати, Веймарська конституція чітко передбачала можливість експропріації приватної власності. Це було, по-перше, для забезпечення належного житла, а по-друге, з міркувань економічного господарювання. Таким чином, необхідно було контролювати нерухомість, щоб запобігти зловживанням і забезпечити житло для німецьких сімей (особливо для тих, які мають велику кількість дітей), при цьому земля могла бути відчужена для цієї та інших цілей (включаючи виробництво харчових продуктів) (ст. 155). Подібним чином було передбачено націоналізацію підприємств, хоча влада могла бути застосована лише «якщо дотримувалися правил, що стосуються експропріації, і не порушувалися принципи, що стосувалися компенсації». Конституція також передбачала, що Рейх (Держава) може «брати участь в управлінні економічними підприємствами чи синдикатами або може наказувати державам чи громадам робити це». Інакше Рейх міг би мати вирішальний вплив на управління такими підприємствами (ст. 156).

Але крім контрактів, власності та спадщини, Веймарська конституція також визнавала права праці. Стаття 157 передбачала, що «праця користується

особливим захистом Рейху», який «забезпечить єдине трудове законодавство». Конкретне положення було зроблено для «права створювати спілки та покращувати умови праці, а також в економіці», права, «гарантовані кожній людині та для всіх професій» (ст. 159). Усі угоди та заходи, що обмежують або перешкоджають цьому праву, визнаються «незаконними» (ст. 159). У Конституції було передбачено всеохоплюючу систему соціального страхування «з метою захисту материнства та запобігання економічним наслідкам віку, слабкості та захисту від негараздів життя» (ст. 161), а також було заявлено про підтримку «міжнародного регулювання» прав трудящих, яка прагне захистити мінімум соціальних прав для світового класу людства» (ст. 162).

Що стосується «економічної конституції», стаття 165 Веймарської конституції передбачала, що «робітники та службовці покликані брати участь на рівних засадах і у співпраці з роботодавцями в регулюванні заробітної плати та умов праці, а також в економічних розвиток продуктивних сил». Далі було багато деталей про робочі ради підприємств, районні робочі ради та робочу раду Рейху, орієнтовані на те, «щоб виконувати економічні завдання та виконувати закони соціалізації у співпраці з роботодавцями» [208]. Це на додаток до окружних економічних рад та Імперської економічної ради, котрі були організовані таким чином, щоб усі важливі професії були представлені відповідно до їх економічної та соціальної важливості. Імперська економічна рада мала право розглядати всі запропоновані закони, перед їх поданням до Рейхстагу, а також право ініціювати закони навіть всупереч бажанням уряду. Стаття 165 мала на меті створити «пірамідну структуру» економічних рад і робочих рад, які б у своїй діяльності слугували демократизації економічної сфери. Маючи повноваження розглядати та пропонувати законодавство, Імперська економічна рада охоплювала як економічну, так і політичну сфери. Тим не менш, як зауважує Р. Дюкс, такі органи, як Імперська економічна рада, ніколи не мали на меті бути «органами остаточного прийняття рішень» – «...вони мали бути підпорядковані політичній сфері, лише консультативними і тому нешкідливими. З ними б консультувалися з усіх питань економіки, але не з

питань зовнішньої політики та інших неекономічних питань. Там держава була б автономною» [209, с. 342]. Таким чином, для розробників Веймарської конституції було важливо, щоб існувала автономна політична сфера, в якій рішення приймалися політичними органами, тобто демократично обраним парламентом та урядом, залежним від парламенту, і віддавалися накази державному апарату.

Але незважаючи на те, що Веймарська конституція була відома своєю спробою конституційного права охопити економічну сферу, вона стала предметом різкої критики, не в останню чергу з боку тих, хто був найбільше розчарований її нездатністю протистояти захопленню влади націонал-соціалістами. Одним із помітних критиків як раз і був Кан Фройнд, який стверджував, що багато з цих «красиво сформульованих статей» були нічим іншим, як сентенційними банальностями, які нікого не зобов'язували, особливо законодавця, і невдовзі суди характеризували їх як «просто програмні оголошення» без жодної правової цінності» [233, с. 229-230]. Деякі з положень, що стосуються «економічного життя», на думку даного автора, «несуть відбиток нереальності» (зокрема, це стосувалося ст. 151) [234, с. 230], в той час «реальні» досягнення Веймарської республіки, «могли б бути досягнуті без таких оманливих заяв». К. Фройнд робив виняток тільки для положень, що стосуються прав на організацію та ведення колективних переговорів, як викладено в ст. 165(1). Щодо решти, вони залишалися «мертвою буквою» [234, с. 201]. За словами К. Фройнда, Веймарська конституція була «натхненна майже фетишистською вірою в ефективність конституційних домовленостей», що відображає «жалюгідну віру в ефективність інститутів і сформульованих кодексів» [234, с. 230].

Втім якими б не були обмеження Веймарської системи, кінець Другої світової війни був періодом, коли інтелектуальна думка та політична ортодоксальність рішуче підтримували соціальні та економічні права. Це видно з потужного повторення принципів у Філадельфійській декларації Міжнародної організації праці (МОП) 1944 року, у пропозиції Рузвельта щодо «другого

(економічного) білля про права» для Сполучених Штатів [267] і в роботах таких інтелектуалів, як Дж. Гурвіч у Франції, який просував законопроект про соціальні права, який мав забезпечити «юридичне заперечення будь-якої експлуатації та панування, будь-якої свавільної влади, будь-якої нерівності, усіх невинуватих обмежень свободи груп, колективів та окремих осіб» [224, с. 71]), і Т.Г. Маршалл у Великій Британії, якому належить окреслення великого історичного прогресу від громадянських до політичних і соціальних прав [246].

Ці сили допомогли сформувати національні конституції, багато з яких у повоєнну еру мали на собі важкий відбиток ідеології, а в деяких випадках були значною мірою переповнені соціал-демократичною чи соціалістичною риторикою. Італія, наприклад, проголошувалася «демократичною республікою, заснованою на праці» (ст. 1) (sic), обов'язком якої є усунення всіх економічних і соціальних перешкод, які, обмежуючи свободу та рівність громадян, перешкоджають повному індивідуальному розвитку та участі всіх працівників у політичній, економічній та соціальній організації суспільства країни» (ст. 3), тоді як відповідно до «можливостей і вибору» кожен громадянин має обов'язок здійснювати діяльність або виконувати функції, які сприятимуть матеріальному та моральному розвитку суспільства (ст. 4) [170, с. 135]. Це, у свою чергу, привело до появи в Конституції Італії, яка на той час була, ймовірно, найповнішою серед західноєвропейських держав, спеціального розділу про економічні права (глава III Частини I).

Принагідно відзначимо ще один момент: якщо соціал-демократичні конституції мали нести на собі важкий відбиток ідеології, то вони також мали нести на собі відбиток і ліберального прагматизму, який формує принаймні ще один напрямок соціал-демократичного мислення. І, як і Веймарська конституція, вони також відображають той факт, що в умовах демократії конституції мають бути інструментом правління для всіх людей і інструментами для прогресивних, а не революційних змін. Відповідно, в Конституції Італії 1947 року визнається право на вільне підприємництво за умови, що воно «не суперечить суспільним інтересам і не шкодить громадській безпеці, свободі чи людській гідності».

Водночас визнається, що Італія є змішаною економікою в тому сенсі, що «економічні блага можуть належати державі, державним органам або приватним особам». Отже, хоча приватна власність визнається та гарантується законом, вона може бути експропрійована відповідно до закону за умови виплати компенсації (ст. 42) [170].

У своєму ґрунтовному викладі італійської «економічної конституції» колишня Голова Конституційного Суду Італії М. Картабія підкреслила, що захищені в ній права власності «зумовлені соціальними правами та інтересами; що, як кажуть, допомогли встановити, «точні та особливі риси» по відношенню до інших змішаних економік. Таким чином, стаття 41 передбачає, що державна та приватна економічна діяльність «може бути спрямована та координована для досягнення соціальних цілей», тоді як стаття 42 передбачає, що приватна власність може регулюватися законом «для забезпечення її соціальної функції та для того, щоб зробити її доступною для всіх» [170]. М. Картабія далі вказує, однак, що ці домовленості не перешкодили адаптації «економічних і соціальних відносин до політичної трансформації», включаючи більшість нещодавно «розширених програм приватизації» [127]. Схоже, що основним інструментом державного втручання були державні приватні компанії, а форми втручання, як кажуть, досягла «надзвичайно високого рівня» [259].

Тут виявляється наявність деяких досить ліберальних принципів у соціал-демократичній «упаковці»: право на приватну власність і право на компенсацію в разі націоналізації власності. Хоча існує офіційне визнання вільного підприємництва, існує також помітне офіційне визнання соціальної функції приватної власності. Подібні теми виникають у трьох європейських конституціях, які були створені в 1970-х роках і є ще більш помітно ідеологізованими – у них все одно міститься стандартне зобов'язання щодо «права на приватну власність та її передачу за життя або після смерті». Так, Конституція Португалії 1976 року пливе за традиційною течією, передбачаючи, що хоча приватна власність може бути експропрійована, це може бути зроблено лише відповідно до закону та за умови виплати справедливої компенсації (ст. 62)

[184]. Водночас Португалія також тепер передбачає приватизацію власності, яка була взята у державну власність за попередніх режимів [204, с. 465].

Якщо ми, нарешті, звернемося до скандинавських країн, то тут також існує повне визнання прав власності, у деяких випадках виходячи за рамки відповідного визнання трудових прав. Так, у Норвегії хоча майно і може бути конфісковане (ст. 104) [181], це є винятком, коли експропріація (рухомого чи нерухомого майна) необхідна в інтересах держави, і в цьому випадку виплачується компенсація. Натомість у Фінляндії конституційний захист власності широко тлумачиться як такий, що охоплює інтелектуальну власність, а також допомогу з безробіття та соціальні виплати (розділ 15) [270]. Окрім широкого обсягу захищеної власності, конституційна гарантія порушується положенням, яке включає до приватної власності майно, котре не має цінності для власника.

Що стосується спеціального захисту приватної власності, Конституція Данії містить звичайне положення про експропріацію, але примітно, що «якщо законопроект, який стосується експропріації власності, було прийнято, одна третина членів парламенту може протягом трьох робочих днів після остаточного ухвалення такого законопроекту вимагати, щоб він не був представлений для надання королівської згоди, доки не будуть проведені нові вибори до парламенту, і законопроект знову не буде прийнятий парламентом, який збирається на них» [155].

Що стосується економічних прав, то саме по відношенню до економічних прав трудящих соціал-демократичні конституції роблять свій найбільш помітний внесок. У конституційних текстах можна знайти два види трудових прав, зокрема індивідуальні та колективні права (або в останньому випадку – індивідуальні права, які на практиці можуть здійснюватися лише колективно). Перші стосуються прав працівників, другі – прав профспілок. Що стосується прав працівників, то вони мають низку відмінних рис, одна з яких полягає в тому, що вони є умовними та заохочувальними, і зараз, здебільшого, перебувають поза межами можливостей будь-якої окремої держави. Вони є

умовними в тому сенсі, що, як проголошує Конституція Франції, «кожна людина має обов'язок працювати і має право на роботу»; тоді як Конституція Португалії визнає, що «кожна людина має право на працю» і покладає на державу обов'язок здійснювати політику повної зайнятості (ст. 58). За даними Міжнародної організації праці, станом на 2023 рік рівень безробіття у Франції становив 7,2 %, а в Португалії – 6,1 % (див.: Додаток А).

Альтернативний спосіб вираження відповідальності держави за забезпечення права на працю для всіх можна знайти в стимулюючих положеннях у конституціях тих країн, де «особливий наголос зроблений на реалізації політики, спрямованої на повну зайнятість» (наприклад, в Іспанії, ст. 40 Конституції 1978 року) [189], або в Данії, де «слід докласти зусиль, щоб забезпечити роботу кожному працездатному громадянину на умовах, які забезпечуватимуть його існування» (розділ 75 Конституції 1953 року) [155]. Аналогічним чином здійснюється конституційне регулювання питань зайнятості в Італії, де Республіка «визнає право всіх громадян на працю» і «сприяє створенню таких умов, які зроблять це право ефективним» (ст. 4) [170]; і Греції, де Конституція 1975 року визнає, що «праця є правом»; але потім передбачає, що держава повинна прагнути «створювати умови зайнятості для всіх громадян» (ст. 22) [163]. Менш радикальною за своїми положеннями в цій частині є Конституція Фінляндії 1999 року, де державні органи зобов'язані лише «сприяти працевлаштуванню» та «прагнути до забезпечення права на працю для кожного» (розділ 15) [159], а також Конституція Нідерландів, де «клопотом» влади є «сприяння забезпеченню достатньої зайнятості» (ст. 19) [180].

Крім того, що економічні права трудящих залежать від факторів, що знаходяться поза контролем будь-якої національної держави, вони також неминуче є недостатньо конкретними і навіть змістовно «розмитими». Зокрема, це стосується положень щодо заробітної плати. У Норвегії, наприклад, «влада держави відповідає за створення умов, що дозволяють кожній працездатній людині заробляти собі життя своєю працею» (стаття №). В Італії, навпаки, «працівники мають право на винагороду, пропорційну кількості та якості їх

праці і в будь-якому разі достатню для забезпечення їм та їхнім сім'ям вільного та гідного існування» (стаття 36). Усі іспанці мають право «на достатню винагороду задоволення своїх потреб і потреб своєї сім'ї» (стаття 35). У Бельгії існує ще один варіант цієї теми: право на гідність включає «право на справедливі умови праці та справедливу винагороду» (стаття 23), тоді як у Португалії існує гарантія винагороди, яка забезпечить «гідний спосіб життя». (Стаття 59(1)(a)).

Що цікаво в цих положеннях, це те, що конституції зазвичай закріплюють право не на мінімальну заробітну плату, а на «прожитковий мінімум» (Норвегія), «достатню заробітну плату» (Італія та Іспанія) або «справедливу заробітну плату» (Бельгія). Але при цьому вони не визначають принципи встановлення рівня заробітної плати та зазвичай залишають це питання на розсуд парламенту чи інших органів. Вражає також, що не у всіх вищезгаданих країнах встановлено встановлену законом мінімальну заробітну плату. Це стосується не тільки згаданих вище Норвегії та Італії, але й інших країн соціал-демократичної традиції, включаючи Швецію та Данію. Однак в Італії конституційне зобов'язання частково виконується через вимогу про те, що заробітна плата працівникам повинна виплачуватись відповідно до генерального колективного договору, тоді як у Швеції існує твердо встановлений принцип, згідно з яким заробітна плата має визначатися в результаті окремих колективних переговорів між роботодавцями та профспілками.

Той факт, що не всі соціал-демократії містять конституційні положення щодо заробітної плати, підкреслює третій аспект економічних прав працівників – це досить неповне трактування цих прав у конституціях соціал-демократичних держав, яке іноді виглядає досить випадковим. Повний перелік таких прав можна знайти в міжнародних договорах, зокрема в Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 року [17], яка стосується права на працю, права на справедливі умови праці, права на безпечні та здорові умови праці, права на справедливі умови праці. винагороду, право на організацію та право на колективні переговори (включаючи право на страйк). Але жодна конституція

соціал-демократичного гатунку не охоплює нічого подібного, за винятком, можливо, Португалії, де конституція охоплює право на працю, права працівників (охоплюють оплату праці, умови праці, відпочинок і рекреацію) і гарантію роботи (ст. 53, 58 і 59).

Дійсно, Основний закон Німеччини 1949 року [162] передбачає досить мало положень щодо трудових відносин, тоді як конституції Данії, Норвегії та Швеції взагалі не містять жодної згадки про інші права, окрім тих, про які вже згадувалося вище. Конституція Нідерландів 1983 року передбачає, що «правила, котрі регулюють правовий статус і захист прав трудящих, встановлюються актом парламенту» (ч. 2 ст. 19) [180], тоді як Конституція Греції 1975 року аналогічним чином передбачає, що «законом визначаються загальні умови праці, котрі доповнюються колективними трудовими угодами, що укладаються в результаті вільних переговорів» (ч.2 ст. 22) [163]. Більш-менш повний каталог основних економічних прав працівників можна скласти тільки шляхом узагальнення відповідних положень конституцій різних держав світу; в такому випадку до цього каталогу увійдуть право на оплачувану відпустку (при цьому робочий час має регулюватися законом) (Італія); право на «справедливі» умови праці (Бельгія); право на сприяння забезпеченню безпеки на робочому місці (Іспанія); право не бути несправедливо звільненим (Фінляндія).

На відміну від індивідуальних прав, які обговорювалися вище, колективні права – це ті права, які стосуються механізмів участі в економічних рішеннях, тобто на підприємстві, у галузі чи секторі економіки, в якому особа задіяна, або в іншому випадку щодо питань на робочому місці. Інституційні механізми такого роду зазвичай будуються навколо практики колективних переговорів, за допомогою яких профспілки, діючи від імені працівників, домовляються про умови найму. У соціальній демократії це не означає переговорів у межах підприємства, які стосуються лише працівників відповідного підприємства, а профспілка виступає як агент або як представник зацікавлених працівників. Швидше, як уже зазначалося, це означає галузеві або секторальні переговори, під час яких профспілка діє як регулююча або фактично законодавча влада,

домовляючись про умови найму працівників у цілому секторі.

У деяких країнах дія цих угод може бути поширена законодавством або в інший спосіб на роботодавців, які не є членами асоціацій, які укладають угоди. Там, де проводяться регулюючі колективні переговори в цій сфері, вони можуть охоплювати до 98% працівників (як в Австрії), на відміну від ліберальних демократій, таких як Канада (33%) та США (11%), де мають місце інші форми колективних переговорів. Хоча соціал-демократичні конституції зазвичай не докладно описують механізм «економічної конституції», вони, проте, підкріплюють її сильними профспілковими правами, незнайомими ліберальним демократіям зі світу загального права. До них належать право на об'єднання в профспілку (переговори неможливі, якщо немає організації з обох сторін), право на колективні переговори та право на страйк (переговори не можуть бути без санкції у разі, коли ситуація заходить у глухий кут).

Ця роль колективних переговорів визнається в низці конституцій, зокрема у Франції, де преамбула до Конституції 1946 року не лише передбачає, що особи мають право захищати свої інтереси за допомогою профспілкових організацій, але й що «кожен працівник через своїх делегатів бере участь у колективному визначенні умов праці, а також в управлінні підприємством» [64, с. 71]. Розроблена приблизно в той самий період Конституція Італії визнає не тільки те, що профспілки мають правовий статус, але й те, що вони можуть «вести переговори щодо колективних угод, які мають обов'язкове значення для всіх осіб, які належать до категорій, яких стосуються зазначені угоди» (ч. 5 ст. 39) [170, с. 140]. В Основному законі Німеччини, розробленому також у той час, подібного положення немає, але такі механізми закладені в основи держави післявоєнної епохи, і існує припущення, що право на колективні переговори передбачається конституційною гарантією свободи асоціацій [283, с. 181].

Основна роль колективних переговорів у соціал-демократичних конституціях відображена в їх визнанні в останніх текстах, зокрема в Греції, Іспанії та Португалії. Так, Конституція Греції передбачає, що «загальні умови праці визначаються законом і доповнюються колективними договорами,

укладеними шляхом вільних колективних переговорів» (ст. 22) [163]. Натомість Конституція Іспанії проголошує, що «закон гарантує право на колективні трудові переговори між представниками працівників і роботодавців, а також обов'язковість угод» (ст. 37) [189]. У свою чергу, Конституція Португалії встановлює, що профспілки мають повноваження укласти колективні договори, хоча також передбачено, що норми, які регулюють повноваження укласти колективні договори, також оскільки сфера дії цих угод визначається законом» (ст. 56) [184]. Право на ведення колективних переговорів визнається в Бельгії (п.1 ч. 3 ст. 23) разом з правом на інформацію та консультації [142], але не передбачене в переглянутому Акті про форму правління Швеції [278].

Принагідно слід відзначити, що право на страйк в європейських соціал-демократіях визнається ширше, ніж процес колективних переговорів, невід'ємною частиною якого воно є. У багатьох випадках воно прямо визнається (Франція, Італія, Швеція, Португалія, Іспанія, Греція), але в інших воно було створено судами як наслідок права на свободу асоціації (Німеччина та Фінляндія). Крім цього, існують відмінності щодо «суб'єкта» даного права: у деяких випадках (Греція, Німеччина) воно виражається як право колективу (асоціації), тоді як в інших випадках (Іспанія, Португалія) воно виражається як право окремого працівника.

Існують також розбіжності щодо змісту та обсягу права на страйк. Більшість конституцій (Греція, Іспанія, Італія, Швеція ті ін.) дозволяють законодавчо встановлювати його обмеження. У випадку Франції обмеження на це право наклали суди, тоді як у Португалії воно вважається необмеженим.

Таким чином, право на страйк широко, але не повсюдно визнається конституціями соціал-демократичних суспільств. Нідерланди на цьому тлі є помітним винятком.

Окремої уваги в контексті економічних прав заслуговують колишні держави «соціалістичного табору». Після 1989 року, у більшості з цих країн не було очевидного бажання прийняти однозначний ліберальний конституціоналізм, який має місце в США чи Великій Британії, як би не

захоплювалися ідеями вільного підприємництва та ліберальної демократії. Болгарія названа «соціальною державою» (преамбула), те саме стосується Румунії (преамбула) [185], Угорщини (преамбула) [166], Польщі (ст. 20) [183] і Словаччини (ст. 55) [186]. Крім того, їх оголошено державами із соціальною ринковою економікою, тоді як інші «нові демократії» демонструють певну відданість соціальній справедливості.

Враховуючи їхню недавню історію, не дивно, що ці держави повинні охоплювати різні економічні права, включаючи права підприємництва та права, пов'язані з приватною власністю. Що стосується першої групи, то Республіка Болгарія заснована на «вільній економічній ініціативі, в якій держава «встановлює та гарантує всім громадянам і юридичним особам рівні правові умови для здійснення господарської діяльності шляхом запобігання будь-яким зловживанням монопольним становищем та недобросовісної конкуренції та шляхом захисту споживача» (ст. 19) [146]. Подібним чином «Угорщина визнає та підтримує право на підприємництво та свободу конкуренції в економіці» (ст. 9) [166], тоді як у Словаччині кожен має «право на вільний вибір професії та отримання відповідної підготовки, а також право заробляти на життя у сфері бізнесу» (ч. 1 ст. 35) [186]. Хоча вищевикладене є гімнами чеснотам вільного підприємництва, у Конституції Польщі звертається увага й на певні його вади та загрози, покладаючи на державу додаткові зобов'язання: «Державні органи мають захищати споживачів, клієнтів, наймачів або орендарів проти дій, що загрожують їхньому здоров'ю, приватному житті та безпеці, а також проти недобросовісної ринкової практики» (ст. 76) [183].

Що стосується прав власності, конституції нових демократій, як правило, прагнуть запропонувати те, що на сьогоднішній день є загальноприйнятою гарантією: визнання права на приватну власність з компенсацією, яка має бути виплачена у випадку експропріації в суспільних інтересах. У певному сенсі ці гарантії розроблені з більшою цілеспрямованістю, ніж у попередніх конституціях, і з сильнішим відчуттям захисту. У випадку Польщі конфіскація може мати місце лише за дозволом суду (ст. 46) [183], тоді як в Угорщині

Конституція наголошує, що «експропріація дозволяється лише у виняткових випадках, коли така дія відповідає суспільним інтересам, і лише в таких випадках та в порядку, встановленому законом, із забезпеченням повного, безумовного та негайного відшкодування» (ч.2 ст. XIII) [166]. Продовжує визнаватися, що деяка власність може бути виключно власністю держави, як у Словаччині, «для задоволення потреб суспільства, розвитку національної економіки та суспільних інтересів» (ч.2 ст. 20) [186].

У всіх цих конституціях докладно викладено положення про трудові права, в деяких випадках набагато детальніше, ніж у будь-якій з уже згаданих соціал-демократій. Найбільш амбітною в цьому плані є, мабуть, Конституція Словаччини, яка передбачає, що «працівники мають право на справедливі та адекватні умови праці», і що закон гарантує «право на винагороду за виконану роботу, достатню для забезпечення гідного рівня життя працівника; захист від свавільного звільнення та дискримінації за місцем роботи; охорону здоров'я та безпеки на роботі, найдовший допустимий робочий час, регулювання робочого часу (включаючи періоди відпочинку та відпустки), а також право на ведення колективних переговорів» (ст. 36) [186].

За кількома винятками всі ці країни чітко передбачають свободу профспілок (включно з правом на страйк), хоча це свобода профспілкового руху, відмінного від того, що був раніше (у другій половині ХХ століття).

Слід зазначити, що незважаючи на імітацію соціал-демократичного конституціоналізму, в більшості так званих «нових демократій» інституційна інфраструктура соціал-демократії не настільки розвинена, як у країнах Західної Європи. Членство у профспілках, як правило, є менш чисельним, тоді як колективні переговори, здебільшого, відбуваються на рівні підприємства, а не галузі чи сектора.

Чітке, системне і достатньо широке закріплення основних економічних прав і свобод особи можна вважати важливою матеріально-правовою гарантією цих прав, оскільки воно виключає дискусію (принаймні, у правозастосовній площині) щодо визнання і необхідності сприяння реалізації цих прав з боку

держави. Більше того, з огляду на системні зв'язки між усіма основними правами і свободами, незалежно від їх видової приналежності, важливу роль у забезпеченні економічних прав і свобод відіграють закріплення особистих та політичних прав. Зокрема, свобода слова може бути витлумачена і як захист комерційної реклами, а свобода преси та інших засобів масової інформації забезпечує економічні гарантії власникам таких засобів. У свою чергу, свобода пересування є важливою гарантією легальної трудової міграції, а відтак слугує додатковою гарантією права на працю та права на свободу підприємницької діяльності. Право на свободу об'єднання включає в себе право на створення професійних спілок і організацій роботодавців, а право на проведення масових акцій – можливість проводити збори, мітинги і вуличні походи щодо економічних питань. Нарешті, право на рівність перед законом або на свободу від дискримінації мають істотний потенціал і в економічній сфері; за їх допомогою практично будь-яке економічне обтяження, що накладається законодавчими чи адміністративними діями, може бути перевірено на конституційність. Усе це переконливо свідчить про те, що громадянські та політичні права мають істотний економічний сенс, а цілісний підхід, за якого всі визнані права – і, по суті, всі структурні положення конституції, – розглядаються як внесок у розвиток та реалізацію людської особистості, жодним чином не суперечить видовому (змістовному) розмаїттю основних прав і свобод.

Конституційний захист економічних інтересів може також здійснюватися каналами, цілком відмінними за своєю природою від певного переліку прав і свобод. Наприклад, у федеральних конституціях загальне прагнення створити і підтримувати єдиний економічний простір на території країни тягне за собою заборону на економічний контроль з боку штатів або провінцій, що входять до його складу. Порухення таких заборон може стати підставою для судових позовів з боку окремих осіб (або захисту від судового переслідування), завдяки яким їхня свобода підприємницької діяльності може бути посилена. Хоча в більшості випадків такі положення про «єдиний ринок» просто забезпечують захист від дискримінаційного місцевого контролю, у деяких конституціях вони

сформульовані досить широко, щоб також перешкоджати деяким формам та типам державного регулювання.

Можна виділити сім категорій конституційних положень про економічні права, описаних нижче, у порядку спадання умовної сили захисту. Термін «умовної» є суттєвим. Ми можемо виявити, що «право» проголошено подібними термінами у двох різних конституціях; з одного боку, воно може розглядатися судами як прямо та негайно обов'язкове для всіх, як публічних, так і приватних суб'єктів, а отже, найсильніша форма суб'єктивного права; в іншому це може бути прагнення, що не підлягає судовому захисту, а відтак, одна з найслабкіших форм. Деякі конституції прагнуть більш чітко визначати умовного рівні захисту, ніж інші. Це можна побачити в тому, як сформульовано конкретні положення (щоб зробити очевидним, наприклад, що кореспондуючі зобов'язання покладаються лише на органи публічної влади, а не на приватних осіб) або шляхом включення загальних правил, котрі вказують, на які конституційні обов'язки слід посилатися під час судового розгляду та перед якими судовими чи іншими юрисдикційними органами [203, с. 69].

Перша категорія економічних прав – це індивідуальні права, що стосуються всіх. Як уже наголошувалося вище, це найпотужніша форма права, на яку за можна посилатися за судовим позовом до звичайних судових установ у спорах між окремими фізичними особами і які можуть бути предметом претензій між окремими фізичними особами та державою. Однак, опора на таке право може припускати звернення до спеціалізованої конституційної юрисдикції для авторитетного тлумачення, наприклад, через судове подання. Адже наявність чи відсутність права, приналежність кореспондуючих обов'язків прямо чи необхідним чином не державою не визначається; ця «горизонтальна» дія може залежати від загальних конституційних принципів або конкретного «білля про права», закріпленого конституцією. Наслідком цього може бути те, що право є таким, що позбавлене відповідної горизонтальної дії, а виражене в термінах, які потребують подальших дій щодо його визначення чи вдосконалення.

Друга категорія – це обов’язки держави, які безпосередньо реалізуються заради прав фізичних осіб. Це, мабуть, найпоширеніша форма, яку набувають «традиційні» громадянські та політичні права в сучасних конституціях, але вона регулярно зустрічається і щодо економічних прав. У даному випадку права зазвичай виражаються у загальних рисах, а здійснення обов’язків, покладених на державу як володаря відповідних повноважень (в особі органів кримінального правосуддя, поліції тощо), обмежене конституційними гарантіями. Знову ж таки, те, як такі права можуть бути реалізовані в судовому процесі (якщо взагалі можливо) буде питанням загальних положень національного процесуального законодавства та конституції.

До третьої категорії належать права, що підлягають негайному виконанню, але передбачають законодавчий чи інший встановлений контроль або обмеження. Будь-яка із двох вищезгаданих категорій прав може виступати в більш обмеженій формі, причому їх декларування безпосередньо пов’язується з можливістю законодавчого контролю чи обмеження. Це слід відрізнити від можливості обмеження відповідно до загальних, але ретельно розроблених положень, які конституція може поширювати на всіх, за винятком фундаментальних прав. Такі положення допускають обмеження шляхом посилення на такі поняття, як «необхідність підтримки громадського порядку та демократії» або «з точки зору загального застосування права в тій мірі, в якій обмеження є розумним і виправданим у відкритому та демократичному суспільстві, що ґрунтується на людській гідності, рівності та свободі», іноді у поєднанні із заявою про неприпустимість вихолощення «основної сутності» права. Сучасна формула такого обмеження представлена в ч. 1 ст. 52 Хартії основних прав ЄС, яка говорить: «Будь-яке обмеження у здійсненні прав і свобод, визнаних цією Хартією, має бути передбачено законом і поважати сутність цих прав і свобод. Відповідно до принципу пропорційності, обмеження можуть бути встановлені лише в тому випадку, коли вони є необхідними та справді відповідають цілям загального інтересу, визнаним Союзом, або потребам захисту прав і свобод інших» [109, с. 485].

Наступну, четверту категорію прав складають ті, що є визнаними на конституційному рівні, але підлягають законодавчій імплементації. Вони вимагають певних подальших дій, зазвичай законодавчих, для їх повного визначення чи активації. Прикладами такого роду можуть слугувати ст. 110 Конституції Норвегії 1814 р., яка проголошує, що «конкретні положення, що стосуються права працівників на спільне прийняття рішень на своєму робочому місці, мають бути встановлені законом» [181]. Формулювання такого типу зустрічаються і щодо права власності. У кількох конституціях це право визнається, але із застереженням, що його зміст визначається законом: наприклад, в Іспанії (ч. 2 ст. 33 Конституції 1978 р.) [189], Німеччині (ч. 1 ст. 12 Основного закону 1949 р.) [162] та Таїланді (ст. 48 Конституції 2017 р.) [193]. Ч.3 ст. 42 Конституції Італії 1947 р. є ще більш стриманою, зазначаючи, що «приватна власність визнається та гарантується законами, які визначають способи її придбання і використання, а також її межі з метою забезпечення її соціальної функції та доступності» [170].

Такі положення створюють значно слабшу конституційну гарантію. Якщо законодавча влада не діє, щоб забезпечити реалізацію відповідних прав, то скоріш за все, не існує правових (на відміну від політичних) засобів, доступних згідно з конституцією, щоб змусити її це зробити. У такому випадку багато чого залежить від механізмів конституційного контролю в цілому та від того, чи спроможні суди загальної юрисдикції взяти до відома конституційні положення.

П'ята категорія – обов'язки держави, які не можуть бути реалізовані безпосередньо через активність фізичних осіб. У такому випадку немає чіткої межі між тими положеннями, що вимагають законодавчих дій, і, скажімо, більш розпливчастими формулюваннями. Наприклад, ч. 3 ст. 37 Конституції Італії передбачає, що держава «встановлює спеціальні заходи для захисту праці неповнолітніх і має гарантувати рівну оплату за порівнянну роботу» [170]. Очевидно, що чим більш розпливчастими стають такі формули, тим більшою є ймовірність того, що це положення розглядатиметься не як законодавча заборона, а просто як вираження прагнення або політичного принципу. Не менш

поширеним є те, що конституції зобов'язують державу діяти в умовах, які залишають невизначеним питання про те, чи існує взагалі попереднє визнання відповідного права, і якщо так, то якою може бути його «сутність» – висловлюючись мовою Хартії основних прав ЄС. Наприклад, ч. 4 ст.65 Конституції Польщі просто зазначає, що «мінімальний рівень винагороди за працю або спосіб встановлення її рівнів визначаються законом» [183]. У крайньому випадку, може бути неможливо сформулювати будь-яке право, співвідносне з обов'язком, покладеним на державу, щодо якого суд міг би визначити в даний момент, чи було воно дотримано чи відмовлено.

«Права», звісно, можуть бути описані через моральні та політичні вимоги не менше, ніж через юридичні вимоги, а економічні права, прямо чи неявно визнані в конституціях, отже, не обов'язково є нульовими через те, що вони не підлягають судовому розгляду. Такий підхід формує шосту категорію економічних прав. Фактично, творець конституції вже давно звик формулювати те, що у преамбулі Конституції Франції 1946 року було названо «політичними, економічними та соціальними принципами» [64], використовуючи, принаймні частково, мову прав. Сама згадана преамбула використовує такий стиль стосовно рівності між чоловіками та жінками, права на працю, права профспілок, права на страйк, права працівників на спільне прийняття рішень. Подібним чином формулювання «прав» також зустрічається в загальних принципах Конституції Італії в статтях 3 (рівність) і 4 (право на працю) [170].

Нарешті, сьома, «найслабша» категорія економічних прав з точки зору механізму їх реалізації – це права-прагнення. У своїй найяскравішій формі такий підхід відображений у Конституції Індії 1950 року [167], чії «директивні принципи», які «не підлягають виконанню жодним судом» (ст. 37), включають вимоги, згідно з якими держава «спрямовує свою політику на забезпечення того, щоб... чоловіки та жінки однаково мали право на адекватні засоби до існування» (ст. 39) та «в межах своїх можливостей, економічного потенціалу та розвитку, забезпечує ефективну реалізацію права на працю» (ст. 41). При цьому той факт, що певне економічне право з'являється серед таких «принципів», не обов'язково

означає, що воно відсутнє; воно може бути витлумачене як таке, що має юридичну силу енергійним судом. Однак фізичній особі – суб'єкту відповідного права не можна розраховувати на те, що воно буде розглядатися органом конституційної юстиції як таке, що породжує будь-які індивідуальні права, і підлягатиме примусовій реалізації з боку держави чи, тим більш, з боку інших суб'єктів.

Нарешті, варто виокремити й такий випадок, коли право, яке було ідентифіковане як таке, що належить до економічних прав, обходиться увагою чи свідомо замовчується конституцією. Такою на сьогодні є спільна доля як свободи укладення договорів, так і права на установчу діяльність (на створення юридичних осіб приватного права), навіть у конституціях країн з ринковою економікою, для функціонування яких вони є важливими. Це не означає, що конституційний суддя обов'язково відмовить їм у захисті: французька Конституційна Рада, на відміну від Конституційного суду Італії, змогла «знайти» захист свободи договору в основному законі своєї країни.

Підводячи певні підсумки проведеного дослідження, варто відзначити, що нарратив поки що веде умовно у двох напрямках. Перший полягає в «нормальності» включення обох видів економічних прав (прав власників і прав трудящих) до сучасних конституцій. Окрім уже обговорених країн Європи, це також притаманно конституційним текстам держав Центральної і Південної Америки (зокрема, Бразилії, Нікарагуа, Мексики, Уругваю та ін.), Азії (зокрема, Бангладеш, Індії, КНР, Монголії та ін.) та Африки (Єгипет, Кенія, Мозамбик, ПАР та ін.). Екстраполюючи наявні тенденції в даній сфері, можна зі значною мірою упевненості прогнозувати, що нові конституції, скоріш за все, сприятимуть, ніж відкидатимуть економічні права обох видів. Другий напрям, більш умовний, полягає в тому, що економічні права починають визнаватися й підтримуватися (на законодавчому рівні або через судову прецедентну практику) навіть у ліберальних демократіях, попри їх відсутність у конституціях відповідних держав (Австралія, Канада, США). Певною мірою цей останній розвиток також можна пояснити тривалим впливом соціал-демократичних

цінностей, оскільки події, що розглядаються, були інспіровані міжнародними договорами, які самі є пам'ятками спадщини соціал-демократії.

Історично відбулася конституційна еволюція в трактуванні економічних прав у національних конституціях, і з порівняльної точки зору позначилася поява двох різних політичних традицій: ліберальної та соціал-демократичної. Визнання прав власників виходить за межі як ліберальної, так і соціал-демократичної конституційних традицій, при цьому в них обох права власників мають тенденцію до широкого тлумачення.

Економічні права працівників на відміну від економічних прав власників пов'язані із соціал-демократичними засадами та усупільненням приватної сфери. Вони відображають уявлення скоріше про те, як має бути кероване суспільство у всіх його аспектах, ніж про те, що уряд може або не може робити. Важливо відзначити те, що конституційні права працівників відповідали панівній у першій половині ХХ століття (коли вони були розроблені) економічній ортодоксальній думці, яка наголошувала на необхідності підвищення купівельної спроможності працівників, стимулювання попиту на товари, зменшення безробіття та залежності від соціального забезпечення, а також полегшення страждань та зменшення ризику соціальних заворушень. Ці економічні права працівників досить важко вписуються в нову економічну реальність відкритих ринків, транснаціональних корпорацій і вільної торгівлі в інтенсивній та конкурентній глобальній економіці, однак не підлягають перегляду з огляду на міжнародні зобов'язання держав.

Зараз рівень заробітної плати та інші умови праці «утискаються», щоб знизити ціни, а робочі місця переміщуються через кордони, щоб зменшити витрати для транснаціональних економічних гігантів, які зараз домінують в економічному та політичному житті. У цьому контексті конституційний захист трудових прав набуває нової ролі та нової відповідальності, адже ці права, котрі стали звичними, суперечать новій реальності, проти якої вони, виглядають вражаюче неспроможними. Нещодавні події світової фінансової кризи початку 2000-х років, а потім кризи, зумовленої пандемією COVID-19, свідчать про те,

що одним із викликів для розвитку трудових прав як прав конституційних буде забезпечення того, щоб регламентація таких прав у національних конституціях відповідала сучасним викликам, а їх реалізація перебувала хоча б на мінімальному рівні, встановленому міжнародними документами з прав людини, і, зокрема, на рівні, встановленому МОП.

Варто відзначити неабияку роль економічних прав і свобод, і передусім права на власність, не тільки у забезпеченні конституційного статусу особи, але й у формуванні та розвитку громадянського суспільства, принаймні, при дуалістичному розумінні останнього як сфери суспільного життя, вільної від державного начала (докл. див.: [5, с. 28-31]). Узагальнюючи сучасні підходи, можна стверджувати, що громадянське суспільство – це умовна назва того способу сучасного життя, з яким нерозривно переплетені найважливіші умови, котрі в сукупності визначають тип цивілізації – ринкову економіку й демократію. Віссю громадянського суспільства є приватна власність. Для виникнення громадянського суспільства знадобилася реформація в Європі в XVI-XVII століттях, перетворення людини з індивідуума й власника. За такого підходу бізнес (ринок, підприємництво) є інститутом громадянського суспільства, а відтак – формування конституційних засад економічної системи водночас є, принаймні частково, формуванням конституційних засад громадянського суспільства.

Ми цілком поділяємо думку Г.В. Зубенко, що «сучасна демократична держава не може існувати без розвиненого громадянського суспільства, яке через свої інститути активно впливає на вироблення владними інституціями політики на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, контролює діяльність, спрямовану на її реалізацію» [21, с. 52]. Це повною мірою стосується й економічної політики держави, а в умовах багаторівневого й мережевого врядування набуває особливого значення.

Варто відзначити, що розуміння структури громадянського суспільства є предметом дискусій, і одна з центральних проблем полягає в тому, чи повинна така концепція включати в себе ринок, зокрема корпорації. Проблема віднесення

корпорацій до об'єднань, що складають частину громадянського суспільства, досі не має однозначного вирішення. На наш погляд, бізнес-структури мають обов'язково включатися до структури громадянського суспільства, оскільки у випадку їх неврахування ми виключаємо з громадянського суспільств не лише економічну сферу, а й економічні інтереси осіб, які у дійсності тісно пов'язані з іншими соціальними інтересами [78, с. 95]. Ми цілком поділяємо тезу І. Я. Ткачука про те, що саме приватна власність є фундаментом громадянського суспільства: лише за існування права приватної власності особи (фізичної/юридичної) існування громадянського суспільства є можливим, бо за таких умов особа є справді вільною, оскільки може приймати самостійні рішення, бути незалежною у процесі володіння, користування, розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності, що гарантовано Конституцією [101].

Як слушно зауважує О.В. Приходько, в економічно розвинутих державах «приватно-правові суб'єкти, які в широкому сенсі слова сформували громадянське суспільство, виступають надійними партнерами та контролерами держави, що забезпечує гармонійний розвиток економіки та унеможливорює суттєві відхилення від гарантованого обсягу конституційних прав і свобод» [65, с. 129]. Звісно, що для України як держави транзитної (перехідної) демократії становлення громадянського суспільства є магістральною ідеєю й довготривалим завданням, вирішення якого залежить від багатьох умов і чинників. Не можна забувати й про роль громадянського суспільства та горизонтальної взаємодії для перевтілення індивідуального економічного інтересу в суспільний економічний та соціальний інтерес, котрий рано чи пізно трансформується в інтерес, закріплений (і захищений) конституційно. Тож можемо констатувати, що незважаючи на складну соціально-економічну і військово-політичну ситуацію в країні, увесь перебіг реформ, які здійснюються в Україні, спрямований на формування дієздатного й високоорганізованого громадянського суспільства, що має принципове значення для забезпечення прав і свобод людини й громадянина, у тому числі – й у сфері економіки.

Відповідно, розбудова конституційної економіки нерозривно пов'язана з формуванням і розвитком громадянського суспільства.

2.2. Конституція як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності

Конституційне регулювання економічної системи багатьох держав сучасного світу зазнало змін у зв'язку із внесенням до конституцій поправок, спрямованих на встановлення ідейно-ціннісної компоненти взаємодії всередині системи «бізнес – суспільство – держава». Однією з нових конституційних установок став рух, спрямований на досягнення економічної солідарності. Разом із тим змістовне наповнення цієї категорії до нашого часу немає повного розуміння і однозначного тлумачення, відтак ця категорія отримала широке осмислення у межах соціології, філософії, економіки. Втім можемо констатувати, що на сьогодні економічна солідарність виступає категорією правовою, має риси конституційної цінності та конституційного принципу

Економічна система, як видається, є найбільш чутливою до зміни правового регулювання через те, що подібні зміни мають для цієї системи практичне значення. Тому звернемо увагу на ті «нові» конституційні цінності, які безпосередньо стосуються економічної системи суспільства: створення умов для сталого економічного зростання країни та підвищення добробуту громадян, соціальне партнерство, економічну солідарність.

З усіх «нових» конституційних принципів економічної системи економічна солідарність становить особливий інтерес, оскільки окремі її прояви, як-от вимога відповідального ведення бізнесу, ще до включення до тексту багатьох конституцій світу мали законодавче закріплення, проте після включення відповідних конституційних положень, безумовно, були наповнені додатковим змістом. Економічна солідарність є також прикладом належної поведінки учасників економічних відносин.

Солідарність – категорія багатоаспектна. Близькими за змістом є категорії «згуртованість», «довіра», «взаємодія», «співпраця», «співпереживання»,

«інтеграція». Теорія солідарності як явище системне має декілька вимірів, зокрема політичний (П. Леру), правовий (Л. Дюгі), моральний (Е. Дюркгейм) та економічний (Ш. Жид). Зокрема, Л. Дюгі у своїх працях «Держава, об'єктивне право і позитивний закон» (1901), «Суспільство, особистість і держава» (1908), «Трактат про конституційне право» (1911) наголошував, що саме соціальна солідарність є основою розвитку суспільства, права та держави.

З огляду на предмет нашого дослідження особливе значення має така субстанційна характеристика солідарності, як наявність моменту узгодження векторів активності різних соціальних акторів, оскільки дана дія відбиває досягнення рівноважного стану суспільної системи на певному часовому етапі, що дозволяє забезпечити рівновагу суспільної системи не тільки як стану, а й досягнення сил, що сходяться в рамках силового багатокутника.

Держава, оголошуючи солідарність конституційної цінністю, бере на себе певні соціальні зобов'язання, проте при формуванні та реалізації державної політики для реалізації цієї мети варто враховувати, що правова демократична держава має регламентувати соціальні відносини, намагаючись не перейти ту критичну межу, за якою настає їхнє одержавлення, обмеження свободи, активності, ініціативності, самостійності, придушення особистості та громадянського суспільства політичною елітою та бюрократичним апаратом під приводом загальної соціальної солідарності та встановлення тоталітарного політичного режиму. Отже, економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідацією суспільства для реалізації мети створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що конституційні зміни, що охопили значну частину держав світу на зламі тисячоліть, поставили і перед науковою спільнотою, і перед правозастосовниками велику кількість питань, пов'язаних із визначенням ідейно-ціннісного змісту національних

правових систем. Якщо говорити лише про конституційні принципи економічної системи, то, крім інституційних принципів, з'явилися інші комунікативні принципи, які є основою несуперечності етичних та правових норм регулювання економічних відносин.

Звісно ж, що, безумовно, створення умов стійкого економічного зростання країни й підвищення добробуту громадян, соціальне партнерство, економічна солідарність є такими самими принципами права, як єдність економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг і коштів тощо. По-перше, в силу їх текстуального розташування в конституціях, оскільки вони не належать до засад конституційного ладу, по-друге, через неможливість перевірки правових актів на їх відповідність конституції, виходячи тільки з конкретного принципу, без виявлення сенсу інших принципів, які складають засади конституційного ладу. Однак як конституційна цінність вони закріплені і впливатимуть на функціонування сучасної держави і суспільства як у найближчий, так і віддаленій перспективі.

Економічна солідарність є комунікативним конституційним принципом, реалізація якого в правовому просторі матиме абстрактний характер, що відповідає ознакам конституційного принципу.

Поняття солідарності по-різному використовують психологи, соціологи та політичні теоретики. Цей термін походить від латинської мови, і в римському праві термін «*obligatio in solidum*» передбачав групову відповідальність солідарних боржників. У цьому ж значенні французьке слово *solidarité* було вжито в Цивільному кодексі Наполеона 1804 року. Приблизно у 1840-х роках цей термін був прийнятий німецькою та англійською мовами та був політизований, наприклад, міжнародним робітничим рухом, і був прийнятий до соціальної наук. Зокрема, класик світової соціології Е. Дюркгейм сприйняв це слово як частину своєї основної термінології, а Л. Дюгі побудував на ньому свою конституційно-правову теорію.

«Поступово, – пояснюють А. Лайтінен і А.Б. Пессі, – слово стало використовуватися в ширшому значенні емоційно та нормативно вмотивованої

готовності до взаємної підтримки» [239, с. 1]. Дійсно, більшість вживань терміну «солідарність» зосереджено навколо існування взаємних зобов'язань між членами групи [121, с. 3].

А. Колас стверджує, що «у своєму найосновнішому формулюванні ця концепція стосується почуття єдності між індивідами, яке виникає внаслідок спільного соціально-історичного досвіду – або, у слабшій формі, через афективне співпереживання – і яке пов'язує цих індивідів у колективному прагненні конкретної політичної мети... При більш широкому тлумаченні даного терміна ті, хто перебуває у зв'язках солідарності, також визнають існування взаємних моральних обов'язків» [132, с. 1056].

Солідарність – це багатогранне поняття. Він використовується для опису як набору певних психологічних установок, так і практик, які можуть впливати з цих установок. Солідарність використовується для характеристики емоцій і вчинків окремих осіб, але також описує соціальне явище [250, с. 62-63].

Питання щодо існування та природи солідарності можуть ставитися стосовно різних типів груп, наприклад малих груп, таких як сім'ї та згуртовані спільноти, великих політичних спільнот або навіть людства в цілому. Солідарність можна розглядати в професійному контексті та в межах суспільних класів. Термін «солідарність» відіграв центральну роль у класовій боротьбі в державах і на континентах [275, с. 119]. Таким чином, природа та основа солідарності залежать, принаймні певною мірою, від того, як визначається група, про яку йдеться, тобто група солідарності. Д. Міллер пояснює, що для того, щоб існувала «солідарність» між членами групи, спочатку має бути сама група [250, с. 63].

У вступі до відредагованого тому про солідарність у політичній теорії К. Бантінг і В. Кімліка стверджують, що солідарність між членами політичної спільноти є необхідною умовою для функціонування «справедливих інституцій», а також для існування «справедливого суспільства» – таке, яке прагне захистити вразливі, забезпечити рівні можливості та пом'якшити незаслужену нерівність [119, с. 6].

К. Бантінг і В. Кімліка зосереджуються на тому, що вони називають «обмеженою солідарністю» [119, с.6]. Обмежену солідарність можна розуміти як солідарність між членами певної політичної спільноти. «Група солідарності» в цьому аналізі охоплює принаймні всіх громадян держави. Обмежена солідарність часто сприймається як конкуренція, якщо не суперечить іншим формам солідарності, таким як транснаціональна солідарність і космополітична солідарність. Це сприйняття ґрунтується на переконанні, що підкреслення особливих зобов'язань між членами певної групи підриває (відводить на другий план) зобов'язання членів групи щодо тих, хто не є її членами. Тому інтернаціоналісти традиційно ставилися до внутрішньогрупової солідарності з підозрою і розглядали її як шкоду для космополітичного суспільства.

А. Колас обговорює солідарність у тому контексті, що він називає «космополітично-комунітарною дискусією» [132, с. 1057]. Колас стверджує, що для космополітів солідарність є або повинна бути глобальним принципом. Тим часом комунітаристи сумніваються щодо здатності встановити солідарність у глобальному масштабі та вважають, що у «вузькому» сенсі вона може існувати лише в менших політичних спільнотах.

С. Дерпман зазначає, що у філософській літературі нібито протилежність між солідарністю та космополітизмом пов'язане з «протиставленням між зобов'язаннями, що випливають із членства в громадах, і зобов'язаннями, рівними для всіх» [207, с. 303]. Він стверджує, що «можна сказати, що зобов'язання солідарності є не універсальними, а спільними в тому сенсі, що не всі, а лише члени спільноти мають ці зобов'язання. І не всі, а лише члени громади можуть висувати відповідні претензії» [207, с. 305].

Асоціація солідарності з комунітаризмом спонукала космополітів і ліберальних мислителів відійти від концепції солідарності.

К. Бантінг і В. Кімліка стверджують, що суспільна солідарність вважалася ліберальними вченими «у кращому випадку міфічною, а в гіршому – небезпечною та винятковою» [119, с. 5]. Вони стверджують, що вона є важливою для функціонування держави загалом і держави загального добробуту

зокрема.

Аргумент про те, що певний ступінь солідарності необхідний для існування сучасної держави, є загальноновизнаним. Проте значно менше згоди є з конкретних питань щодо природи та змісту солідарності. Наприклад, існують різні відповіді на питання про те, які неявні зобов'язання існують між членами політичної спільноти та хто входить до групи, всередині якої існують такі зобов'язання. Існують також різні позиції щодо умов, необхідних для існування солідарності, і того, чи можна (і варто) її активно підтримувати, коли вона слабка або відсутня. Ці три запитання можна підсумувати як аспекти солідарності: хто, що і як.

Крім того, питання, яке є особливо важливим, полягає в тому, чи обов'язково внутрішньодержавна «обмежена солідарність» конфліктує з транснаціональною солідарністю та космополітичною солідарністю. С. Дерпман стверджує, що «центральне питання в нинішньому дискурсі [про солідарність і космополітизм] полягає в тому, якою мірою космополітичні ідентичності та зобов'язання можуть – або повинні – конкурувати з національною ідентичністю та зобов'язаннями солідарності». Визнання особливих зобов'язань серед членів групи часто сприймається як послаблення таких універсальних зобов'язань [207, с. 306-307].

Якщо обмежена солідарність послаблює космополітичну солідарність, посилення внутрішньодержавної солідарності та посилення транснаціональної солідарності будуть суперечливими проєктами. Існує небагато емпіричних ознак того, що це так. Дехто стверджує, що все навіть навпаки, тобто досвід довіри в близькому оточенні може поширюватися назовні [250, с. 67]. Популістські, націоналістичні політики часто зображують обидва прояви солідарності як дихотомію та як виправдання для підризу легітимності міжнародних інституцій [229, с. 576-577]. Однак так само, як люди здатні мати мережу прихильностей і зв'язки різних типів і рівнів, вони здатні мати схожі складні типи солідарності.

Питання солідарності всередині політичної спільноти можна досліджувати з емпіричної та нормативної точок зору [222, с. 149]. З емпіричної точки зору

можна запитати, чи існує солідарність у певній політичній спільноті між усіма членами суспільства. Це не завжди так: наприклад, меншини можуть бути виключені з основної та домінуючої групи суспільної солідарності. У тій мірі, в якій взаємні обов'язки впливають з поняття солідарності, виключені з основної групи можуть сприйматися як такі, що менше заслуговують на соціальні виплати або на захист державних установ.

Можна також запитати, що є основою та природою солідарності всередині політичних спільнот. Одне питання, яке обговорюється серед науковців, стосується того, наскільки спільна культурна ідентичність потрібна для існування солідарності. Е. Дюркгейму, вченому, який найбільше пов'язаний з поняттям солідарності, належить відоме розрізнення між механічною та органічною солідарністю як двома різними типами солідарності, які характеризують прості, неіндустріалізовані суспільства на противагу складним, індустріалізованим суспільствам [210, с. 174]. Деякі стверджують, що спільна культура та історичний фон є основою солідарності всередині політичної спільноти. Інші стверджували, що навіть якщо «широка» подібність не є передумовою для існування солідарності, то принаймні «вузька» спільна ідентичність для існування солідарності необхідна.

Д. Міллер припускає, що «жодна теорія не може запропонувати повного пояснення» солідарності, і виділяє три основні теорії як ідентифікаційні фактори, які правдоподібно сприяють солідарності в усьому суспільстві, зокрема, коли вони діють у поєднанні. Перша – асоціативна теорія, яка стверджує, що солідарність виникає через «участь людей у ряді громадянських і політичних асоціацій» [250, с. 71]. Друга – теорія ідентичності, яка стверджує, що солідарність корениться в спільній ідентичності [250, с. 73]. Третя – інституційна теорія. Ця теорія припускає, що причини та наслідки солідарності можуть бути протилежними, і що «солідарність насправді є наслідком політики та інститутів суспільства, а не їх (непрямою) причиною» [250, с. 74]. Міллер стверджує, що кожна з цих трьох теорій правильно визначає фактори, які сприяють солідарності, але «вони також здаються більш потужними, коли діють

разом» [250, с. 76].

У науковій дискусії про природу солідарності часто не вдається розрізнити визначення солідарності та умови, необхідні для її процвітання. Наприклад, це продемонстровано у відповіді Г. Харта на твердження, що основою солідарності є спільна відданість певній моралі. Харт стверджує, що це твердження було емпірично необґрунтованим і було вірним лише тоді, коли солідарність спочатку визначалася як наявність спільної моралі [226, с. 4]. Подібні твердження можна зробити й щодо тези, ніби солідарність базується на спільній історії, спільному досвіді чи спільних цінностях [250, с. 75].

Мінімалістичне визначення солідарності, яке наголошує на існуванні почуття взаємних зобов'язань, не запитує, чому таке почуття існує, допомагає уникнути плутанини. Ще одна відмінність, яку слід мати на увазі, – це відмінність між схильністю підтримувати членів групи і допомагати їм та фактичними обов'язками чи діями, які можуть впливати з цього. Цю відмінність можна розглядати як відмінність між почуттям або емоцією солідарності та «актами солідарності» – останні є проявом першого.

З нормативної точки зору можна запитати, чи солідарність всередині конкретних груп – сім'ї, держави, людства тощо – є бажаною, і якщо так, то чому. Крім того, можна запитати, чи є окремі типи солідарності морально чи нормативно легітимними. Таким чином, наприклад, група солідарності може бути побудована у спосіб виключення, так що зобов'язання не однаково обов'язкові для членів меншин або можуть тлумачитися як умови виконання певних вимог [207, с. 306]. Той факт, що, з емпіричної точки зору, політичне співтовариство приймає певний етос солідарності, не повинно заважати нам критично розглядати його.

Нарешті, оскільки солідарність є основою взаємних обов'язків, її легко можна використати для виправдання або вимоги обмеження індивідуальної свободи. Саме по собі це не повинно заважати нам визнати цінність солідарності.

Наприклад, вимога носити маски для обличчя, перш за все для захисту

інших, була виправдана як обов'язок, який випливає з солідарності та є її проявом. Твердження про те, що це посягає на свободу особистості, є формально правильним, але це не означає, що очікування солідарності не є законним у цьому контексті.

Можна стверджувати, що солідарність є цінною як за своєю природою, так і в інструментальному плані. Д. Міллер подібним чином розрізняє солідарність як цінність за своєю суттю та солідарність як інструментальну цінність. Він стверджує, що за своєю сутністю солідарність може задовольнити певні людські потреби, і що інструментально солідарність може обіцяти людям захист і слугувати способом подолання нерівності [250, с. 66]. Загалом можна стверджувати, що за своєю сутністю почуття солідарності є чесною самою по собі. Однак у межах юридичного дослідження нас має більше цікавити інструментальна цінність солідарності, і, зокрема, її роль в уможливленні та сприянні існуванню справедливих суспільств. А. Колас слушно зазначає з даного приводу, що «солідарність не є моральною метою сама по собі, а лише засобом для досягнення моральних благ, таких як свобода чи рівність» [132, с. 1056].

Згідно з лаконічним визначенням, поняття солідарності виражає прихильність членів групи до добробуту один одного. Таким чином, можливо, це є основою готовності членів нести витрати та жертви, які можуть знадобитися для забезпечення добробуту інших членів групи. А. Лайтінен і А.Б. Пессі стверджують, що «солідарність часто базується на підсвідомості, її можна відокремити не лише від антисоціального егоцентризму, але й від однобічного «відсебецентризму, такого як альтруїзм, співчуття, турбота, або християнське милосердя» [239, с. 2]. Останнє також може спонукати людей робити внесок у добробут інших, але спосіб, у який такий внесок робиться, є спорадичним та індивідуальним. Колективний і взаємозалежний характер солідарності робить її більш надійним і стабільним джерелом для формування бажання діяти на благо інших у постійний, безперервний і повторюваний спосіб. У тій мірі, в якій справедливе суспільство – це таке, в якому члени піклуються один про одного, і

якщо ми віримо, що існування такого суспільства є метою, до якої слід прагнути, солідарність між членами суспільства є бажаною.

Втім яке «суспільство» ми маємо на увазі, коли говоримо про «справедливе суспільство»? Політико-правова наука загалом зосереджується на двох типах суспільств. Перший – політична спільнота та її інституційне втілення – держава; другий – глобальне суспільство (світова спільнота).

Ю. Хабермас пояснює, що «прийняття рішень, наслідки яких мають однаково нести всі, вимагає форми абстрактної солідарності, яка вперше була створена протягом ХІХ століття між громадянами різних національних держав» [225, с. 17-18]. Він далі стверджує, що побудовані таким чином сучасне право і сучасна територіальна держава залежать від розвитку національної свідомості, щоб забезпечити їх культурним субстратом для громадянської солідарності. Завдяки цій солідарності зв'язки, які сформувалися між членами конкретної спільноти на основі особистих стосунків, тепер змінюються на нову, більш абстрактну форму. Залишаючись чужими один одному, члени однієї «нації» відчують достатню відповідальність один за одного, тому вони готові йти на «жертви» – наприклад, шляхом несення військової служби чи беручи на себе тягар перерозподілу податків [225, с. 64].

Ю. Хабермас вважає солідарність основою, на якій можуть бути виведені конкретні обов'язки. Звісно, ці конкретні обов'язки можуть змінюватися з часом і місцем. Наприклад, пандемія COVID-19 породила набір обов'язків, яких раніше не існувало, як-от обов'язок дотримуватися соціальної дистанції та обов'язок носити маски на робочому місці та в громадських місцях.

Само собою зрозуміло, що економічний перерозподіл, військова служба і навіть носіння масок вимагають від членів держави йти на поступки заради добробуту інших членів. Фактично, забезпечення майже кожного аспекту справедливості, від економічних і соціальних прав до прав індивідуальної (громадянської) свободи, вимагає від деяких членів спільноти певної ціни. Ця ціна включає як фінансові витрати на захист і дотримання таких прав, витрати, які несе суспільство в цілому, а також компроміси, на які окремих осіб можуть

вимагати піти щодо власного комфорту та переваг, аби гарантувати реалізацію прав інших.

К. Бантінг і В. Кімліка розрізняють три різні види (виміри) солідарності: громадянську солідарність, демократичну солідарність і перерозподільчу солідарність [119, с. 4]. Натомість О. Палагнюк згадує про такі моделі солідаризму: загальногромадянський (реалізується через національну ідентичність, культурні цінності); етнічний, мовний, расовий; регіональний, локальний; громадський (солідаризація та узгодження приватних інтересів); трудовий, професійний (реалізується шляхом створення профспілок, організацій, які можуть відстоювати й захищати професійні та трудові інтереси); класовий (реалізується шляхом створення партій, рухів, прихильників певної політичної програми); кастовий, становий (виражається в ієрархічній побудові суспільства, наявності різних норм, які регулюють поведінку різних станів); історичний (базується на т. зв. політиці пам'яті про спільне минуле); цивілізаційний (передбачає об'єднання зусиль на міжнародній арені, створення союзів та надання допомоги); екзистенціальний (реалізується у духовних практиках і культурній сфері) [56, с. 88-98]. Звісно, питання щодо вибору певної моделі солідаризму залежить від волі громадянського суспільства.

Концепція солідарності зазвичай обґрунтовується покладанням обов'язків на окремих осіб і, таким чином, зазвичай пов'язується з частиною обов'язків у системі прав і обов'язків особи. Однак солідарність також є передумовою для здатності індивідів реалізовувати свої права, оскільки вона визначає, на кого з кореспондуючих суб'єктів і які саме обов'язки покладаються.

Якщо солідарність є схильністю, яка лежить в основі соціальних обов'язків, необхідних для побудови справедливого суспільства, тоді політичні спільноти, які прагнуть до справедливості, та їх інституціоналізована форма як держави мають законний інтерес у захисті, сприянні та посиленні солідарності. Уявлення про солідарність можуть мати різну товщину і часто пов'язані з певним сприйняттям справедливості. Політична спільнота може мати слабке уявлення про солідарність, за якого члени мають налаштованість гарантувати,

що всі члени мають мінімальні умови, необхідні для виживання, або глибоке поняття солідарності, за якого члени вважають себе зобов'язаними забезпечити один одного певний рівень життя і життєві можливості.

Важливо підкреслити, що фактично політична спільнота може підтримувати поняття солідарності, яке не сприяє справедливості.

Наприклад, виключне поняття солідарності, згідно з яким певні члени суспільства сприймаються як такі, що «менш заслуговують», ніж інші, на отримання соціальних виплат або державного захисту, є поняттям солідарності, яке не сприяє справедливості. Це не повинно стримувати нас від сприйняття солідарності як важливого поняття. Навпаки, саме в цих випадках солідарність є корисною як термін, який може сприяти критичній дискусії про справедливість із точки зору інклюзії та реального громадянства, яке часто не вдається охопити лише поняттям рівності.

Навіть якщо ми зможемо відповісти, кого охоплює група солідарності та з яких типів зобов'язань вона складається, ми все одно повинні відповісти на питання, як, чому і в якій мірі можна конституювати всеохоплюючу солідарність, що підтримує справедливість, там, де вона слабка або відсутня?

Як і можна було очікувати, це питання є дуже суперечливим серед політичних теоретиків і конституціоналістів. У науковій літературі дискусія про природу та джерела солідарності здебільшого обертається навколо того, до якої міри спільна культурна ідентичність є необхідною умовою для створення солідарності. Ця дискусія походить від наукового погляду на мультикультуралізм, який поширився в 90-х роках, і повторює його. Відповідно, наука політичної теорії про солідарність здебільшого зосереджена на взаємозв'язку між різноманітністю та солідарністю, на відносинах між культурною більшістю та меншинами, а також на здатності різних типів національних ідентичностей підтримувати інклюзивну внутрішньодержавну солідарність (докл. див.: [255, с. 942]).

Емпіричне дослідження приводить до невтішного, але, вочевидь, неминучого висновку, що умови, які породжують солідарність, дуже залежать

від контексту. Однак важливий висновок із цієї статті полягає в тому, що солідарність не визначена наперед і її можна активно заохочувати та розвивати [250, с. 75]. К. Бантінг і В. Кімліка стверджують, що «політика може відігравати певну роль у сприянні солідарності», і досліджують роль політичних акторів, інституцій та політики у цьому відношенні [119, с. 32].

Спираючись на цей аргумент, далі розглянемо ту роль, яку право, зокрема, конституційне право, відіграє у зміцненні солідарності. Якщо солідарність можна зміцнити, конституційне право може бути доцільним для її посилення принаймні двома способами: по-перше, конституційне закріплення солідарності дозволяє органам конституційної юстиції брати її до уваги як цінність, яка заслуговує на захист під час тлумачення конституції та здійснення конституційного контролю. По-друге, явне схвалення солідарності як цінності використовує експресивні (декларативні) функції конституційного права, щоб надіслати повідомлення про існування взаємних зобов'язань у суспільстві [277, с. 2043].

Звернення до практики світового конституціоналізму засвідчує, що багато конституцій справді посиляються на солідарність і прямо визнають солідарність захищеним принципом або цінністю. Вони також зазначають, що конституції охоплюють різноманітні та різні концепції солідарності, які впливають з різних історій держав, соціальних умов, культури, сприйняття національної ідентичності тощо. Однак мета нашого дослідження полягає не в тому, щоб запропонувати комплексний порівняльний конституційний аналіз солідарності, а в тому, щоб запропонувати конституційній науці звернути увагу на поняття солідарності хоча б тому, що це поняття є дуже поширеним у конституціях у всьому світі. Слід підкреслити, що хоча в межах даного підрозділу ми зосереджуємо увагу на явних конституційних посиленнях на солідарність або схожі терміни, такі як «братерство», однак цінність або принцип солідарності часто виявляються вплетені в конституції неявно, через інші терміни та як частина органічних законів чи «малих конституцій» певних держав.

Нормативно-правовий аспект нашого дослідження стосується тієї ролі, яку

може і повинна відігравати конституційна цінність солідарності в тлумаченні конституційних зобов'язань і обов'язків. Тут можемо стверджувати, що конституційне право може і повинно посилювати багаторівневу солідарність. Адже, по-перше, всередині держави конституційна солідарність має застосовуватися для забезпечення інклюзивного та рівного захисту всіх громадян. По-друге, конституційна солідарність може бути джерелом не лише внутрішньодержавної, обмеженої солідарності, але й солідарності поза межами держави. У цьому відношенні конституційне право може слугувати базовим джерелом транснаціональної, космополітичної солідарності.

Як можна виправдати визнання солідарності як конституційної цінності? Відповідь ґрунтується на взаємозв'язку між солідарністю, конституціоналізмом і справедливістю. Вище ми стверджували, що солідарність має важливе значення для просування справедливих суспільств, особливо щодо існування взаємних зобов'язань і щодо універсального застосування таких зобов'язань у суспільстві. Конституції також прагнуть закласти основи для справедливих суспільств. Проте країни відрізняються щодо типу справедливості, яку мають забезпечувати конституції.

У зв'язку з цим Р. Гарагрелла розрізняє різні підходи до відносин між конституціями та справедливістю. Головне розрізнення, яке він пропонує, – це розрізнення між «процедурним підходом до конституції» [216, с. 337] і тим, що він визначає як республіканський підхід до конституціоналізму. Гарагрелла стверджує, що перший зосереджується на забезпеченні «процесуальної справедливості» і є «агностиком з точки зору розподільчої справедливості» [216, с. 344] на противагу «конституції, яка виражає та забезпечує всеосяжний погляд на справедливість» [216, с. 338]. Відповідно до республіканської альтернативи, він стверджує, конституція є «вираженням суспільного договору, який спрямований на роботу для загального блага» [216, с. 344]. Визнання економічних прав людини і громадянина (як, власне, і соціальних) пов'язане саме з цією альтернативою.

Цілком зрозуміло, чому солідарність можна стверджувати як центральну

цінність у республіканському підході до конституціоналізму. Проте навіть процедурний, мінімалістичний підхід потребує відповіді на запитання, хто захищений конституційними гарантіями та що потрібно для забезпечення реалізації конституційних прав. Можливо, принаймні вузьке поняття солідарності є передумовою для підтримки останньої.

Обстоюючи визнання солідарності як конституційної цінності, здебільшого посилаються на термін «цінність» у широкому, етичному сенсі, як на основоположний принцип, який може або не може бути явно названий цінністю [205, с. 11]. Справді, Г. Якобсон розрізняє конституційні цінності та конституційні принципи. Якобсон стверджує, що конституційні цінності часто «пов'язані культурою та традиціями», тоді як конституційні принципи «частіше асоціюються з питаннями, менш пов'язаними з культурою, ніж це зазвичай можна знайти у цитуванні цінностей» [231, с. 337]. Проте, як визнає сам Якобсон, ця відмінність є далеко не абсолютною, і ці два терміни часто використовуються як взаємозамінні [231, с. 337]. Це є особливо правильним щодо поняття солідарності, яке загалом стосується існування взаємних зобов'язань і, отже, може бути описане як принцип, але, коли воно з'являється в конституції, його зміст визначається контекстом, історією та культури, і, таким чином, класифікуватися як цінність.

Конституційні цінності відіграють певну роль у конституційному судочинстві та тлумаченні. Покладення на такі цінності може наражати суддів на критику, особливо коли вони звертаються до цінностей, які прямо не згадуються в конституції. Незважаючи на це, конституційні цінності визнаються та застосовуються суддями, особливо у суперечливих, складних справах. Якобсон стверджує, що тлумачення принципів є частиною діалогічного процесу, за допомогою якого розвивається конституційна ідентичність країни [231, с. 337]. Ця теза є також справедливою й для того, що ми визначаємо як конституційні цінності.

Н. Рао протиставляє «європейський конституціоналізм, заснований на цінностях», і «конституціоналізм США, заснований на правах», висловлюючи

позицію, що перший «підриває» важливість прав, розглядаючи їх як «просто ще один інтерес у демократичному балансі» [265, с. 204]. Пишучи про цінність людської гідності, Рао стоїть на позиціях крайнього лібералізму і застерігає від «імпорту європейських ідеалів людської гідності в американське конституційне право» [265, с. 201]. Враховуючи, що ця пропозиція була висунута з огляду на індивідуалістичну цінність людської гідності, можна було б припустити, що Рао заявив би це з особливою силою щодо таких суспільних цінностей, як солідарність.

Позиція Рао представляє певну лінію мислення щодо співвідношення прав і цінностей. Зосереджуючись на застереженнях про обмеження, вона стверджує, що цінності послаблюють захист прав, оскільки цінності можуть бути врівноважені з правами, де такі положення існують [265, с. 228]. Однак цей аргумент значною мірою ігнорує передумови, необхідні для реалізації прав. Саме через конституційну історію США слід знати, що до аналізу та тлумачення прав існує попереднє питання про те, хто вважається таким, що «заслужує» таких прав.

Цінність солідарності (і, можливо, також людської гідності) відповідає на це попереднє питання. Це питання не лише теорії, але значною мірою питання практики; людська історія та досвід навчили нас, що ті, хто виключений з домінуючої групи солідарності, також позбавлений прав, навіть якщо останні визнані конституцією.

Якщо окремі положення конституції потрібно тлумачити відповідно до загальних принципів і цінностей, конституційна цінність солідарності є особливо важливою щодо тлумачення конституційних прав і обов'язків. Сучасні конституції обов'язково містять положення, які визначають зміст прав і обов'язків. Принцип солідарності може бути застосований для визначення того, хто має певні конституційні права, а хто зобов'язаний певними конституційними обов'язками, а також керівний принцип у визначенні змісту прав, обов'язків та суспільних інтересів.

Порівняльний огляд світових конституцій показує, що багато конституцій

містять прямі посилання на солідарність. Так, у базі даних проекту «Constitute» нами знайдено 99 конституцій, які містять посилання на солідарність або братерство [134]. Солідарність часто згадується в преамбулах конституцій, а також у конкретних статтях основної частини конституції. У більшості випадків солідарність не постає як єдина цінність чи принцип, а з'являється поряд з іншими політико-правовими цінностями.

Хоча в багатьох конституціях йдеться про солідарність чи братерство, існують великі відмінності між конституціями як щодо визнаної групи солідарності, так і щодо основи та природи солідарності як цінності. У межах нашого дослідження ми загалом окреслимо три різні конституційні поняття солідарності, які зустрічаються в конституціях у всьому світі: внутрішньодержавна (або «обмежена») солідарність, тобто солідарність, яка стосується внутрішньої політичної спільноти як солідарної групи; транснаціональна солідарність, термін, який я використовую, щоб охопити як солідарність між державами, так і солідарність між окремими людьми за межами національних кордонів; і загальні посилання на солідарність, які конкретно не стосуються того, хто входить до групи солідарності. У кожній із цих груп існують відмінності щодо природи та змісту солідарності: тип обов'язків, які вона передбачає, особи чи установи, на яких покладені такі обов'язки; певна ідеологія, пов'язана із солідарністю (наприклад, соціалізм, соціал-демократія) тощо.

Перш ніж перейти до розгляду конституційних положень, необхідно зробити два попередні коментарі. По-перше, наведена нижче типологія розглядає лише прямі конституційні посилання на солідарність або братерство. Проте конституційна цінність солідарності, звичайно, може бути закладена численними неявними способами: через посилання на існування взаємних зобов'язань у різних сферах; через поняття народу та через інші, подібні цінності. Такі неявні посилання на солідарність теоретично можна класифікувати так само, як і явні посилання на солідарність, тобто як внутрішньодержавні, транснаціональні чи загальні. Звичайно, виконання такої

класифікації вимагатиме змістовного, контекстуального прочитання конституції.

По-друге, ми не повинні надавати занадто великого значення простому факту, що дана конституція прямо посилається на солідарність чи згадує про неї. Як ми добре знаємо, розрив між тим, що написано в конституції, і законом, що діє, часто великий, і цінності, а також права, перелічені в конституціях, у багатьох випадках не дотримуються на практиці [241, с. 876]. Таким чином, наведений нижче огляд не припускає, що країни, конституції яких включають прямі посилення на солідарність, мають вищий рівень соціальної солідарності або більше віддані сприянню солідарності. Швидше цей огляд підтверджує два більш скромні твердження: по-перше, той факт, що конституції включають солідарність як цінність, свідчить про те, що солідарність може відігравати значну роль у тлумаченні конституції, і спростовує твердження, що поняття солідарності не має відношення до конституціоналізму. По-друге, це свідчить про те, що національні конституції не тільки не відкидають прямої транснаціональної солідарності, але в багатьох випадках схвалюють її. По-третє, це свідчить про рух конституційної економіки в бік забезпечення солідарності в економічній сфері, що є передумовою розвитку соціальної державності та розширення соціально-економічних гарантій усієї сукупності конституційних прав і свобод людини і громадянина.

У конституціях, які містять прямі посилення на солідарність, більшість таких посилень зосереджується на внутрішній солідарності, тобто солідарності між членами політичної спільноти (співгромадянами) і безпосередньо стосуються економічної системи суспільства. Оскільки конституції, можливо, є втіленням суспільного договору конкретних державно організованих суспільств, це не дивно [268, с. 295]. У цих посиленнях внутрішня політична спільнота визначається як група солідарності. Хто входить до цієї групи, залежить від того, як визначається чи сприймається політична спільнота (можливо, це також вірно навпаки: межі солідарності визначають політичну спільноту). Те, що наголошується як основа солідарності між членами політичної спільноти, сильно залежить від історії та культури.

Внутрішньодержавну солідарність можна описати як охоплення всіх тих, хто «належить» до політичної спільноти. Наприклад, ст. 1 Конституції Колумбії 1991 року проголошує Колумбію соціальною державою, «заснованою на повазі людської гідності, праці та солідарності осіб, які до неї належать» [150]. Або ж вона може прямо стосуватися громадян. Наприклад, ч. 1 ст. 4 Конституції Румунії 1991 року проголошує, що «держава ґрунтується на єдності румунського народу та солідарності її громадян» [185].

Підкреслення солідарності між жителями всієї національної території також є особливо поширеним у державах, в яких існують історичні та культурні відмінності чи економічні відмінності між регіонами, які часто супроводжуються політичною напругою. Наприклад, абз. 3 ч. 2 ст. 75 Конституції Аргентини 1853 року визначає солідарність як один із принципів, яким слід керуватися при розподілі ресурсів «по всій національній території» [138]. Ст. 2 Вступного розділу Конституції Іспанії 1978 року проголошує, що «Конституція ґрунтується на нерозривній єдності іспанської нації, спільної і неподільної батьківщини всіх іспанців; вона визнає і гарантує право на самоврядування національностей і регіонів, з яких вона складається, і солідарність між ними» [189]. У свою чергу, ст. 3 Конституції Чилі 1980 року говорить, що «органи держави заохочуватимуть посилення регіоналізації країни та справедливий розвиток і солідарність між регіонами, провінціями та комунами національної території» [149]. Ст. 222 Конституції Анголи 2010 року зазначає, що «місцеві органи влади повинні сприяти солідарності один з одним на основі їхніх специфічних характеристик з метою зменшення місцевих і регіональних дисбалансів та дисбалансів у національному розвитку» [137].

У державах, які підтримують етнічну або культурну національну модель, групу солідарності часто визначає спільна культурна ідентичність, а не лише громадянство. Конституція Бангладеш 1972 року, наприклад, зазначає, що «єдність і солідарність нації Бангалі, яка, черпаючи свою ідентичність із своєї мови та культури, досягла суверенного та незалежного Бангладеш через об'єднану та рішучу боротьбу у Війні за незалежність, має бути основою

бангальського націоналізму» [141]. Там, де в державі існують культурні відмінності та де вони історично були джерелом напруженості або можуть сприйматися як загроза, солідарність між різними етнічними чи культурними групами теж може розглядатися як цінність, як це зроблено в преамбулі Конституції Камеруну 1972 року [148].

Конституції етнонаціональних держав можуть визначати «групу солідарності», яка включає осіб, які не є громадянами та не обов'язково проживають у державі. Наприклад, Конституція Анголи посилається на солідарність у кількох місцях основної частини, охоплюючи обмежене поняття солідарності, яке зазвичай визначається на національному рівні. Група солідарності охоплює не лише громадян, а й «ангольські громади», що знаходяться за кордоном, і «громади, які мають стосунки з Анголою на основі походження, кровного споріднення, культури чи історії» [137]. Аналогічне положення міститься й у ст. 6 ізраїльського Основного закону про Кнесет 1958 року, яка має назву «Зв'язок з єврейським народом», і де зазначається, що «держава повинна прагнути забезпечити безпеку членів єврейського народу та його громадян, які опинилися в біді та в полоні через своє єврейство або через до їх громадянства» і що «держава діятиме в діаспорі, щоб зберегти зв'язки між державою та членами єврейського народу» [120].

Внутрішньодержавна солідарність часто асоціюється з обов'язками, як і можна було очікувати з уявлення про те, що її основою є відданість. У цьому сенсі важливим питанням є те, до кого застосовуються ці обов'язки. У деяких випадках цінність солідарності виражає зобов'язання держави щодо окремих членів політичної спільноти (яким би воно не було визначено), а також обов'язки, які випливають із цієї цінності. покладаються, перш за все, на державні інституції. Таке розуміння солідарності, а також обов'язків, які з неї випливають, тісно пов'язані з конституційним схваленням моделі соціальної держави та визнанням економічних і соціальних прав. Хоча ця політика може зрештою накладати на окремих осіб похідні обов'язки (тобто обов'язок сплачувати податки), їхні основні зобов'язання згідно з цим поняттям

солідарності покладаються на державу.

Іншим аспектом внутрішньодержавної солідарності є солідарність між поколіннями. Так, у преамбулі до Конституції Вірменії 1995 року йдеться про «свободу, загальний добробут і громадянську солідарність поколінь» [139]. У свою чергу, ста. 66(2) Конституції Португалії визначає, що держава зобов'язана «розвивати раціональне використання природних ресурсів, зберігаючи їх здатність до оновлення й екологічної стійкості, при повазі до принципу солідарності поколінь» [184], а ст. 7bis Конституції Бельгії зазначає, що «федеральна держава, її громади та регіони переслідують цілі сталого розвитку в соціальних, економічних та екологічних аспектах, беручи до уваги солідарність всіх поколінь» [142]. У двох останніх випадках чітко простежується кореляція із Цілями сталого розвитку, ухваленими на Саміті ООН восени 2015 року.

Інше поняття внутрішньодержавної солідарності наголошувало на зобов'язаннях окремих членів політичної спільноти перед іншими членами або перед державою. У преамбулі до Конституції Алжиру 2020 року згадуються «зусилля» і «жертви», докладені алжирською армією, і зазначається, що «ці зусилля сприяли зміцненню національних зв'язків і освяченню духу солідарності між народом і його армією» [136]. Натомість Конституція Бутану 2008 року проголошує, що «громадянин Бутану повинен підтримувати толерантність, взаємну повагу та дух братерства між усіма жителями Бутану, виходячи за межі релігійних, мовних, регіональних або секційних відмінностей» [143].

З ліберальної точки зору покладення обов'язків на окремих осіб, зокрема на державу, викликає занепокоєння. З цієї точки зору солідарність може слугувати приводом і виправданням для обмеження індивідуальної свободи. Це, безперечно, може бути так, і конституції авторитарних держав справді включають посилення на солідарність, які, здається, створені для досягнення цієї мети. Наприклад, у ст. 70 Конституції Бурунді 2018 року зазначається, що «держава може проголосити солідарність усіх щодо зобов'язань, які є результатом природних і національних катастроф» [147].

Всупереч такому підозрілому поняттю солідарності, інші конституційні концепції солідарності наголошують на зобов'язаннях чи обов'язках по відношенню до соціально вразливих верств населення, зокрема до людей з обмеженими можливостями (ст. 21, 83 Конституції Анголи) [137]. Солідарність з'являється також у зв'язку з правами працівників у державі. Так, ст. 64 Конституції Коста-Ріки 1949 року зазначає, що «також визнається право роботодавців і працівників вільно об'єднуватися в асоціації солідарності з метою отримання кращих умов життя та економічного та соціального розвитку» [151]. Загалом, поняття солідарності часто з'являється у зв'язку з іншими принципами, що стосуються соціальної справедливості або економічних і соціальних прав.

У той час, як деякі конституційні посилення на солідарність визначають, хто є групою солідарності, багато конституцій включають загальне посилення на солідарність, не вказуючи, серед кого вона існує або які конкретні зобов'язання та обов'язки випливають з неї. Солідарність часто називають у цьому контексті колективістським поняттям, або поряд з іншими принципами соціальної справедливості, або як доповнення до індивідуалістичних принципів і цінностей, таких як людська гідність. Наприклад, ст. 5 Конституції Грузії 1995 року проголошує, що: «державна дбає про зміцнення принципів соціальної справедливості, соціальної рівності та соціальної солідарності в суспільстві» [153]. У свою чергу, в преамбулі до Конституції Албанії 1998 року проголошується, що Конституція встановлена, «аби захищати людську гідність і особистість, а також заради процвітання всієї нації, заради миру, добробуту, культури та соціальної солідарності» [135]. У Конституції Болівії 2009 року відповідне положення «скориговане» в бік розподільчих відносин: «Держава, заснована на повазі та рівності для всіх, принципи суверенітету, гідності, взаємозалежності, солідарності, гармонії та справедливості у розподілі та перерозподілі суспільного багатства» [144].

У деяких конституціях у значенні, аналогічному чи, принаймні, близькому до вищезгаданого, вживається термін «братерство», відомий ще з часів Великої

французької революції. І теперішня Конституція Франції 1958 року використовує цей термін у межах національного девізу «Свобода, Рівність, Братерство» (ст. 2) [160]. Аналогічним шляхом пішла й Індія, закріпивши в ст. 2 Конституції 1949 року, що держава сприятиме «братерству, забезпечуючи гідність особистості та єдність і цілісність нації» [167].

Істотною новелою у сфері конституційної економіки початку XXI століття стало конституційне закріплення народної й солідарної економіки. Вперше це зробила Республіка Еквадор у ст. 309 Конституції 2008 року, де було проголошено: «Національна фінансова система складається з державного та приватного секторів, а також низових солідарних економічних секторів, які діють як посередники щодо ресурсів суспільства» [156]. У розвиток конституційних положень, еквадорський Органічний закон про народну й солідарну економіку (LOEPS) встановлює, що народна й солідарна економіка може бути інтегрована окремими особами чи колективами у виробничі процеси, обмін, комерціалізацію, фінансування, споживання товарів і послуг для задоволення потреб і отримання доходу від неї; все це ґрунтується на відносинах солідарності, співробітництва, взаємності, надаючи перевагу праці окремих осіб, розглядаючи людину як суб'єкта і мету цієї економічної діяльності та надаючи перевагу гарному життю та гармонії з природою перед привласненням, прибутковістю діяльності та зв'язку з капіталом чи монополіями [253]. При цьому народна та солідарна економіка позиціонується як «нова економічна система, яка залишає осторонь корпоративні інтереси капіталізму та фокусується на людях та їх потребах» [217, с. 1375]. На наш погляд, концепція народної й солідарної економіки є такою собі латиноамериканською альтернативою соціальної економіки європейського зразка. Втім для більш глибокого й обґрунтованого висновку з даного питання потрібен час і фактичний досвід реалізації даного політико-правового проекту.

Багато конституцій, які проголошують солідарність цінністю чи принципом, включаючи деякі з розглянутих вище конституцій, посилаються на більше ніж один тип або аспект солідарності. Конституції можуть містити

загальні посилання на солідарність поряд із посиланнями на транснаціональну солідарність, а також на внутрішньодержавну солідарність.

Деякі конституції не містять конкретних посилань на солідарність, але, тим не менш, солідарність можна вважати конституційною цінністю або вивести логічним шляхом з інших явних цінностей, які тісно пов'язані з солідарністю, з чіткого формулювання конституційних обов'язків, які відображають зобов'язання щодо солідарності, або з формулювання економічних і соціальних прав, які можна сприймати як такі, що впливають із цінності солідарності. Так, на думку А. Чена, солідарність притаманна конституційному ладові Китаю, причому не тільки на сучасному етапі, але й в історичному плані [128].

Наявність різних уявлень про конституційну солідарність, а також існування більш ніж одного типу солідарності в рамках однієї конституції свідчить про те, що конституції можуть слугувати основою не тільки внутрішньодержавної солідарності, але й транснаціональної солідарності, і, що більш важливо, складної, багатофункціональної, тобто багаторівневої солідарності. Як і багато конституційних термінів, той функціонал, який солідарність може виконувати, залежить від способу її тлумачення і, що більш важливо, від способу та випадків, у яких вона застосовується. Однак чітке конституційне закріплення солідарності як цінності є важливим як з формальної точки зору, так і з матеріальної – як цінності, до якої судді можуть звертатися, тлумачачи чи оцінюючи національну конституцію та чинне законодавство.

2.3. Конституція як інструмент подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства

Роль конституції та інших політико-правових інститутів у просуванні економічного розвитку неможливо переоцінити. Вивчення впливу конституцій на економічний розвиток і, зокрема, на економічну ефективність є частиною того, що зазвичай називають «конституційною політичною економією», – науковим напрямком, який можна простежити ще з «Обчислення згоди»

Дж. Б'юкенен та Г. Таллока (1962) [125]. Дж. Б'юкенен також був засновником журналу «Конституційна політична економія». Підхід теорії громадського вибору до конституцій дещо вузько зосереджений на фіскальних і монетарних «конституціях», хоча фактичні конституції рідко обумовлюють податкові системи чи монетарні інститути в деталях. Наприклад, заборона на паперові гроші, про яку йшлося в первинній редакції Конституції США 1787 р., має дуже мало аналогів у сучасних конституціях. Крім того, навіть цей документ стосувався здебільшого інших питань, таких як поділ державної влади, організація її гілок та відносини між федеральним урядом і штатами.

Сучасні конституції часто містять положення, які можуть впливати на виробництво та розподіл матеріальних благ. Конституції минулих «поколінь» істотно відрізняються від новітніх конституцій тим, що до них включені економічні інститути. Новітні конституції, такі як конституції Бразилії 1988 року, Південно-Африканської Республіки 1996 року, Польщі 1997 року та інші, зазвичай включають більшу кількість економічних інститутів, що відповідає нинішній думці про необхідність пов'язати політичні та економічні показники.

Численні дослідження, проведені західною політико-правовою наукою протягом останніх 30-40 років, демонструють, що конституційні норми, істотно впливають на економічну політику, фактично формують її; водночас результати окремих досліджень вказують на те, що розробка або переробка конституцій, або те, що називається «конституційною інженерією», може виявитися складним завданням, яке вимагає чимало компромісів. Тож зосередимо свою увагу на варіантах конституційного дизайну та інших чинниках, про які слід пам'ятати, заохочуючи економічну конкурентоспроможність та економічний розвиток як мету конституційних реформ.

Як уже зазначалося в попередніх підрозділах нашого дослідження, починаючи з 1789 року дотепер у світі було прийнято близько 900 конституцій і майже 2500 поправок. З роками кількість держав зросла, водночас зріс і відсоток тих країн, які мають письмові конституції; тож зараз майже кожна незалежна держава світу має власну письмову конституцію. Аналіз наявних тенденцій

також показує, що розробка конституції має тенденцію відбуватися хвилями і часто слідувати за певними конфліктами [133]. Крім того, між конституціями та творцями конституцій існує багато запозичень, що викликає питання про те, наскільки внутрішнім є здійснення конституційного будівництва.

Зміст конституцій відображає те, як ідеї виникали та поширювалися з часом. Наприклад, у минулому багато конституцій згадували соціалізм, тоді як сьогодні все більше конституцій згадують про ринок, водночас трепет перед свободою ринкових відносин змінився цілком раціональними підходами до його регулювання. Конституції впливають на економічний розвиток у різний спосіб, переважно непрямим чином.

Передусім, конституція закладає вихідні, концептуальні підходи до функціонування всіх суб'єктів економічної системи. У даному контексті верховенство права, як одна із засад конституційного ладу, будучи закріпленим у конституції, є фундаментальною запорукою економічного розвитку. Верховенство права, – принцип, закладений у більшості конституцій, – забезпечує послідовне та справедливе застосування законів. Це має вирішальне значення для економічного розвитку, оскільки забезпечує стабільне та передбачуване середовище для ділових операцій. Держава, яка твердо дотримується верховенства права, гарантує, що контракти будуть добросовісно виконуватися, а економічні суперечки вирішуватимуться неупереджено, тим самим зміцнюючи довіру між суб'єктами господарювання. Чітка та прозора правова база, що керується конституційними принципами, забезпечує чесну конкуренцію, захищає від корупції та створює рівні умови для бізнесу. Конституція, яка підтримує верховенство права, заохочує як внутрішні, так і іноземні інвестиції, у такий спосіб сприяючи економічному зростанню.

Не менш важливим у даному контексті є й конституційний дизайн, який включає, передусім, інституційний аспект конституційної форми правління та форми державного устрою, часто визначає відносини між державою та економікою, впливає на економічні показники та конкурентоспроможність. Соціально-політичний теоретик Дж. Ельстер цілком обґрунтовано стверджував,

що «конституції важливі для економічної ефективності тією мірою, якою вони сприяють стабільності, підзвітності та довірі» [212, с.208]. Водночас він звертав увагу на те, що причинно-наслідковий зв'язок між політичними інституціями та економічними показниками діє в обох напрямках: «Добре розроблені інституції можуть покращити економічну ефективність, але деякі інституції можуть бути здійсненними або ефективними лише на певних рівнях економічного розвитку» [212, с. 209].

Важливим інструментом подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства виступають демократичне врядування та стабільність конституційного ладу. Конституційні положення щодо демократичного правління сприяють політичній стабільності, що є ключовим компонентом економічного розвитку. Демократичні інституції, закріплені в конституції, забезпечують мирну передачу влади та формулювання політики з урахуванням ширших інтересів населення. Така стабільність є привабливою для інвесторів і сприяє довгостроковому економічному плануванню.

У своєму фундаментальному дослідженні А. Пшеворський і Ф. Лімонгі [263] оцінили чотири теоретичні аргументи про взаємозв'язок між демократією та економічним зростанням. Це лише частина аргументів у літературі, але вони є одними з найважливіших і підкреслюють, як тип режиму може мати значення для: 1) прав власності, 2) інвестицій, 3) автономії держави та 4) стримування правителів-хижаків, що, у свою чергу, може вплинути на економічне зростання.

Е. Меддісон [245] і К. Кнутсен [236] провели масштабні економетричні дослідження щодо впливу політичного режиму на економічне зростання держав у період із 1855 по 2003 роки. Отримані ними результати переконливо демонструють, що в середньому диктатури дуже рідко значно переростають демократії в економічному плані, і це відбувається незважаючи на різку зміну складу «клубу демократій» протягом цього майже 150-річного інтервалу. Під час відновлення після Великої депресії в 1930-х роках світові диктатури мали вищі темпи зростання, ніж демократії, котрі були переважно розташовані в Північній Америці, Тихому океані та Північно-Західній Європі та переживали в

цей період значних соціально-економічних і громадсько-політичних потрясінь. Це був період, коли Радянський Союз швидко індустріалізувався за п'ятирічними планами Й. Сталіна, а Німеччина пережила відносно швидке відновлення після депресії за правління А. Гітлера. Однак це радше виняток, ніж правило, за винятком кількох років із дуже низьким зростанням у демократичних країнах наприкінці Першої світової війни. Починаючи з 1850 року і далі, демократичні країни в середньому мали приблизно рівні темпи зростання або вищі порівняно з авторитарними режимами. Так було наприкінці ХХ століття, під час «третьої хвилі демократизації», але також і в попередні роки, коли група демократій була менш чисельною, як-от у 1850–1870-х роках і в першій половині 1920-х років. Незважаючи на те, що різниця в зростанні між демократіями та авторитарними режимами, може здатися скромною, навіть така різниця створює значні розбіжності в доходах з часом. К. Кнутсен наводить у даному контексті наступний приклад: якщо дві країни були однаково багаті у 1855 році, але одна з них мала на один відсоток вищий темп зростання, то країна, що розвивається швидше, у 2003 році була б у 4-5 разів багатшою за країну, що розвивається повільніше [236, с. 394]. Звідси випливає цілком однозначний висновок: конституційне закріплення демократичних засад та інститутів сприяє економічному зростанню як у найближчій, так і віддаленій історичній перспективі. Так само, економетричні дослідження, проведені Д. Леблангом [242], Е. Адзерою та ін. [115], К. Клаге [130] виявили позитивний вплив демократії на захист прав власності.

Принципове значення в інституційно-функціональному плані має також розподіл влади та система стримувань і противаг. На сьогодні представниками економічного конституціоналізму здійснено чимало досліджень, мета яких полягала в тому, щоб проаналізувати можливий зв'язок між політико-правовими інститутами та економічним зростанням, і зробити це теоретично та емпірично, приділяючи особливу увагу важливості прав приватної власності та конфігурації гравців із правом вето в політичній системі. М. Юстесен і М. Карілд-Клітгаард навіть стверджують, що «поділ влади має більший і міцніший зв'язок з

економічним зростанням, ніж демократія сама по собі» [232, с. 40].

Розробники конституції часто включають поділ влади та систему стримувань і противаг з метою запобігання зловживанню владою. Це не тільки захищає права та свободи людини і громадянина, але й створює середовище, сприятливе для економічного розвитку. Коли державні інституції є незалежними та підзвітними, вони менш схильні до корупції та зловживань, забезпечуючи рівні умови для бізнесу та гарантуючи, що економічна політика формулюється та виконується в інтересах суспільства, а не окремих олігархічних кланів і зацікавлених груп.

Конституційні положення щодо розподілу влади та системи стримувань і противаг запобігають концентрації економічної влади та сприяють належному управлінню. Обмежуючи свавільне використання влади, конституція сприяє довірі та справедливості. Це, у свою чергу, забезпечує стабільність, необхідну суб'єктам господарювання для впевненого планування, інвестування та впровадження інновацій.

Говорячи про потенціал конституції щодо подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства, не можна обійти увагою й інституційну основу економічного управління. Адже економічні протиріччя можуть актуалізуватися й загострюватися слабкими чи неефективними інституціями. Надійне економічне управління вимагає сильних інституцій. Конституція слугує «архітектором» цих установ, визначаючи їхні повноваження, забезпечуючи систему стримувань і противаг і підтримуючи незалежну судову систему. Конституція, розмежовуючи повноваження та відповідальність різних гілок влади, створює міцну інституційну основу для економічного управління. Ця інституційна цілісність забезпечує стабільність і прозорість, пом'якшуючи економічні протиріччя, які можуть виникати через слабкі або скомпрометовані структури управління. Чіткий розподіл повноважень, система стримувань і противаг і незалежна судова система сприяють цілісній і стабільній економічній політиці, запобігаючи прийняттю свавільних рішень і створюючи середовище, сприятливе для сталого

економічного зростання.

Істотним джерелом економічних протиріч, що відволікає ресурси від продуктивного використання, є корупція. Це та ракова пухлина, яка здатна підірвати основи економічного розвитку будь-якої, навіть найбільш потужної країни. Конституція, яка встановлює жорсткі антикорупційні заходи та забезпечує підзвітність, слугує щитом від цієї загрози і може допомогти якщо не подолати зовсім, то, принаймні, пом'якшити відповідні протиріччя, котрі підживлюються корупцією. Розвиваючи культуру прозорості та підзвітності, конституція стає потужним інструментом підтримки економічної цілісності. Встановлюючи прозорі та підзвітні структури управління, конституція гарантує, що економічні ресурси спрямовуються на справжній розвиток, а не висмоктуються через корупцію.

Крім того, конституція має гарантувати, що політики несуть відповідальність за свої дії та що існує механізм голосування за їх усунення з посади. Якщо виконавча влада не підпадає під санкції, вона не може давати надійних обіцянок. Крім того, загрози базовій безпеці не можна усунути, якщо винні не можуть бути притягнуті до відповідальності.

Відповідальність впливає як на економічну ефективність, так і на безпеку. Що стосується стабільності, то конституція повинна забезпечувати основу, яка є відносно стабільною та несприйнятливою до стратегічних маніпуляцій. Забезпечуючи стабільність суспільного ладу, у т.ч. економічної системи, конституція перешкоджає марнотратному пошуку прибутку. Щодо передбачуваності, то конституції повинні сприяти та заохочувати громадян до довгострокового планування, захищаючи їх від зворотної сили законів та необґрунтованого оподаткування, а також від експропріації без попередньої та повної компенсації.

Конституції слугують урядам основою для розробки державної політики і прийняття політичних рішень, і це безпосередньо впливає на економіку. Деякі конституції вимагають від урядів розробляти детальні економічні плани, створювати основу для процесу складання національного бюджету або, серед

інших вимог, які формують економічну політику та інститути, вимагають створення незалежного центрального банку. Таким чином, конституції забезпечують політико-правову основу для економічної діяльності та слугують важливим чинником її розвитку. Як слушно зауважують Т. Гінзбург і Л. Шпіц, «конституції самі по собі не створюють багатства, а структурують політичні результати, які, у свою чергу, впливають на зростання ринку та конкурентоспроможність» [218, с. 2].

При цьому слід мати на увазі проблему, яку Б. Вейнгаєст назвав «фундаментальною політичною дилемою для будь-якої політико-економічної системи» [282, с. 2]. Дилема полягає в тому, що наявність уряду, достатньо сильного для забезпечення дотримання прав власності в цілому, може бути необхідною передумовою для цього, але водночас сила уряду може становити потенційну загрозу тим самим правам, які він мав захищати. У цьому випадку здатність уряду достовірно взяти на себе зобов'язання щодо низки інститутів і політики, які захищатимуть приватну власність і загалом сприятимуть економічному зростанню, буде мати вирішальне значення. Усе це пов'язується із так званою «проблемою неузгодженості часу», яку О. Бланшар і С. Фішер визначають так: «Політика є динамічно непослідовною, коли майбутнє політичне рішення, яке є частиною оптимального плану, сформульованого на початкову дату, більше не є оптимальним з точки зору більш пізньої дати, хоча тим часом не з'явилося жодної відповідної нової інформації» [124, с. 592].

Основне питання полягає у витратах (як політичних, так і економічних), які несе уряд через те, що він не може заздалегідь взяти на себе зобов'язання щодо здійснення обіцяних політичних дій, або у перевагах політико-правових норм правил перед свободою дій. Уряд, який заздалегідь узяв на себе зобов'язання, що слідує політико-правовим нормам, проводитиме політику, яка є оптимальною з огляду на те, що від неї очікуються. За розумного, поміркованого підходу можна очікувати від уряду, який володіє свободою дій, що кожного разу, коли це можливо, ним буде прийнято оптимальне короткострокове рішення. Тому уряд нічого не виграє від свого опортунізму і в

середньому отримає значно гірший результат, ніж той, який він міг би отримати, «зв'язавши собі руки» політико-правовими нормами.

Закон, конституційний чи менш фундаментальний, очевидно, є одним із ефективних рішень проблеми динамічної невідповідності. У середовищі досконалої визначеності оптимальної податкової та монетарної політики, або припускаючи еквівалентне невизначене середовище з повним описом природних станів, цілком можливо передбачити законом динамічно непослідовну політику.

Але не всі ситуації потенційної динамічної невідповідності можуть бути врегульовані законом. Це породжує питання про те, які питання вирішуються і повинні вирішуватися за допомогою закону, а які – шляхом дискреційної політики. Здатність повністю описати майбутні непередбачені обставини має бути важливим елементом у цьому виборі.

На думку О. Бланшара і С. Фішера, потенційно плідний спосіб міркувати про континуум «конституція-закон-норма-розсуд» полягає в тому, щоб розглядати політику як компроміс між перевагами гнучкості та вартістю динамічної непослідовності [124, с. 600]. Залежно від політики, правова система робить попередній вибір витрат, пов'язаних зі спробами її змінити. Наприклад, монетарну політику можна змінити за низьких витрат; норми, встановлені законом, такі як більша частина фіскальної політики, змінюються з більшими витратами; натомість норми, закріплені конституцією, такі як права приватної власності чи міждержавна торгівля, в принципі, також можуть бути змінені, але ще більшою ціною.

На думку Р. Познера, «уряд, достатньо сильний, щоб підтримувати закон і порядок, але надто слабкий, щоб запускати та впроваджувати амбітні схеми економічного регулювання чи брати участь у великому перерозподілі, ймовірно, є оптимальним урядом для економічного зростання» [262, с. 28]. Тож конституції повинні мати можливість встановлювати обмеження на дії уряду. Вони роблять це, зменшуючи політичні ставки; наприклад, зробивши так, щоб кожен новий уряд не міг змінити політичний та економічний курс країни. Це важлива концепція стосовно інвесторів та власників на основні засоби

виробництва; якби кожен уряд міг прийти і змінити правила гри, ніхто б не інвестував, а економічна діяльність була б небезпечною. Таким чином, стабільність прав власності є основоположною для ринкової економіки. Конституції також стимулюють інвестиції шляхом захисту інших основних прав та інтересів людей, задіяних в економічних процесах; наприклад, забезпечення недискримінації в угодах і невтручання уряду у виконання договорів і контрактів. Це деякі загальні принципи, які обмежують державну владу таким чином, щоб уможливити ринкову економіку. Таким чином, завдання полягає в тому, щоб розробити, заснувати та керувати хорошими установами для застосування принципів. Важливу роль тут може зіграти і конституція.

Загалом, якщо говорити про роль конституції у забезпеченні основи для дій уряду щодо розширення можливостей ринків, стабільність є дуже важливою. Замість того, щоб розглядати, які конкретні правила діють (наприклад, високі чи низькі ставки оподаткування), інвестори прагнуть шукати місця, де не відбуваються часті фундаментальні зміни в урядовій системі, що вказує на нестабільність.

Дійсно, дані свідчать про те, що конституційна стабільність (довговічність) корисна для зростання та інвестицій в економіку. Історико-правовий аналіз демонструє, що там, де зберігаються старі конституційні порядки, також присутні більший добробут, більша стабільність і глибша демократія [218, с.3]. Це свідчить про те, що стабільна основа, яка проявляється в довговічному конституційному порядку, може сприяти економічному зростанню.

Конституції також формують основу для забезпечення та розподілу суспільних благ. Суспільні блага – це речі, які не можуть бути забезпечені ринком. Класичним прикладом є національна оборона: вона не може бути вироблена ринком, і якщо її залишити ринку, ймовірно, не буде достатньо забезпеченою. Суспільні блага також включають парки, охорону навколишнього середовища, основні послуги та комунальні послуги. Ці блага можуть вироблятися на різних рівнях управління, і постає питання, на якому рівні

виробляти та забезпечувати суспільні блага. Таким чином, надання суспільних благ пов'язане з рішеннями про те, як розподіляються державні повноваження як між центром та іншими рівнями влади, так і з точки зору різних форм правління (конфігурації влади). Розподіл повноважень між підсистемами державного апарату може відбуватися за різними вимірами, а саме вертикально (між рівнями влади) і горизонтально (між гілками влади). Це суттєві питання конституційного дизайну, які вимагають розгляду шляхів реалізації влади, фіскальних ресурсів та інформації, а також розуміння пов'язаних ризиків і зовнішніх впливів. Незалежно від обраного дизайну, спосіб розподілу повноважень неминуче вплине на надання суспільних благ, що, у свою чергу, впливає на економіку та перспективи економічного зростання.

У західній політико-правовій науці точаться відкриті дебати щодо того, яка форма правління найбільш вірогідно сприятиме економічному зростанню та конкурентоспроможності. Деякі автори припускають, що за парламентської системи уряди краще справляються з фінансовим перерозподілом, ніж за президентської системи; і навпаки, президентські системи дозволяють забезпечити більше стримувань і противаг у бюджетному процесі, що може привести до більш ефективного витрачання бюджетних коштів [116].

Центральним фактом, який спонукав появі значної кількості досліджень з даного питання, було спостереження про те, що президентські демократії, як здається, руйнуються частіше, ніж парламентські демократії, і коли вони руйнуються, їх часто замінюють диктаторські режими. Згодом дослідники встановили, що це відбувається тому, що відповідні країни скоріш за все вже були схильні до диктатури, а не тому, що існує якийсь причинно-наслідковий зв'язок між президентською системою та слабкою демократією. Існує також велика і суперечлива література про те, чи демократія сама по собі є корисною для зростання. На сьогодні, на наш погляд, немає переконливих доказів щодо цього, але здається очевидним, що диктатури мають більш різноманітні результати, причому деякі з них – дуже погані економічні результати (яскравим прикладом останнього є Венесуела).

Деяка автори припускають, що президентські системи приводять до більш ефективних і обмежених державних витрат. Зокрема, дослідження Т. Перссона і Г. Табелліні, яке використовувало економетрику для дослідження «відсутньої ланки» між конституційними системами та економічною політикою в 75 демократичних країнах, продемонструвало, що дихотомія між президентською і парламентською системами, так само як і між мажоритарною та пропорційною виборчими системами, впливає на декілька економічних змінних. Дослідження показало, що президентські режими, як правило, мають менші за обсягом державні сектори, а пропорційні вибори призводять до більших і менш цільових державних витрат, а також до більшого бюджетного дефіциту. Крім того, деталі виборчої системи (такі як величина виборчих округів і структура виборчих бюлетенів) впливають на корупцію та структурну політику, і таким чином можуть ненавмисно сприяти економічному зростанню [260].

Р. МакМанус і Ф. Гульчин Озкан, дослідивши зв'язок між формою правління (президентська чи парламентська) та макроекономічними показниками, використовуючи дані з великої кількості країн за період 1950–2015 років, дійшли аналогічних висновків. Вони виявили, що президентські режими постійно асоціюються з гіршими макроекономічними результатами: за їх оцінками, зростання виробництва є на 0,6-1,2 % нижчим, інфляція принаймні на 4% вищою, а доходи – на 12-24% більш нерівними за президентських систем, ніж за парламентських [247, с. 381].

Чому президентські режими дають гірші економічні результати, ніж парламентські? На думку МакМануса і Гюльчіна Озкана, щоб відповісти на це запитання, вкрай важливо зрозуміти ширший інституційний контекст, у якому діють означені дві системи. Давно визнано, що інституції, будь то політичні, правові чи економічні, відіграють ключову роль в досягненні економічних результатів через консолідацію суперечливих інтересів у державній політиці та накладення обмежень на економічну поведінку. Таким чином, можна припустити, що конституційні норми формують економічні результати через свою роль у формуванні відповідних інституцій (передусім, органів публічної

влади) і, потім, через вплив цих інституцій на економічну політику і, отже, на економічні результати [???, с. 247].

Деякі автори продовжують цю логіку на муніципальні системи. Зокрема, С. Коут і Б. Найт стверджують: якщо автономія місцевого самоврядування захищена конституцією, місцеві органи влади також можуть бути місцем інновацій та навчання, дозволяючи експериментувати у виборі форми врядування на місцевому рівні. Різноманітність форм місцевого самоврядування може бути корисною. Наприклад, дослідження показали, що муніципалітети, орієнтовані на мерів (президентського типу), здійснюють менше бюджетних витрат і менше перерозподіляють кошти, ніж муніципалітети, орієнтовані на місцеві ради (парламентського типу) [131].

Очікується, що президентські режими зменшать податки та державні витрати через менш стабільну більшість у парламенті за президентського режиму через спеціальні коаліції між президентом і сегментами законодавчої влади. Отже, чітко визначена стабільна більшість стає залишковим претендентом на податкові надходження, і це зменшує стимул для збільшення загального оподаткування та витрат. Емпіричні оцінки показують, що президентські режими справді створюють менші державні сектори. Хоча мікроекономічна теорія вказує на спотворюючий вплив високих податкових ставок, немає консенсусу щодо будь-якого загального зв'язку між розміром уряду та економічним зростанням. Податкові надходження використовуються серед іншого для інвестицій у суспільні блага. Відтак більше державних надходжень означає кращі можливості для інвестування в інфраструктуру, освіту та охорону здоров'я, які є ключовими детермінантами економічного зростання.

Втім існують і альтернативні міркування. Зокрема, К.Х. Кнутсен, піддавши переоцінці вплив конституцій на економічне зростання на значно більшій вибірці даних, дійшов висновку, що відмінність між президентською та парламентською демократіями не має серйозного впливу на економічне зростання. Натомість, на думку даного автора, системний вплив на економічне

зростання мають виборчі системи: плюрально-мажоритарні системи, як правило, забезпечують більш повільне економічне зростання, ніж системи пропорційні та напівпропорційні (змішані). Кнутсен упевнений у тому, що вплив виборчих систем на економічне зростання є відносно стійким: за даними його економетрики, пропорційне представництво збільшує темпи економічного зростання приблизно на 1 % (або навіть більше) порівняно з мажоритарними системами [237, с. 27].

Усі ці дослідження є досить інформативними та репрезентативними завдяки статистичним результатам, але не є визначальними для результатів у будь-якій конкретній країні. Тобто те, що країна обирає якусь форму правління, не гарантує певного економічного чи політичного результату.

Крім горизонтального поділу повноважень між виконавчою та законодавчою гілками влади, вертикальний поділ повноважень через федеральну, децентралізовану або делеговану систему також впливає на економічну політику та зростання.

Федералізація цілком обґрунтовано вважається найбільш радикальною формою горизонтального перерозподілу функцій і повноважень від центру до периферії держави. Існує багато визначень федералізму, і в деяких місцях це дуже делікатна концепція; у США, наприклад, федералізація розглядається як синонім децентралізації. На сьогодні ця форма державного устрою притаманна багатьом провідним державам світу (Австралія, Бразилія, Індія, Канада, Німеччина, США та ін.), а в деяких унітарних державах (наприклад, на Філіппінах) ведеться ґрунтовна дискусія щодо перспектив федералізації в межах конституційної реформи. При цьому одним із аргументів на користь федералізації традиційно є заохоченням економічного зростання на справедливій основі. Звичайно, країни мають безліч мотивів переходу до федералізму, й економічні показники є, безумовно, одними із них.

Ключова умова, яку слід враховувати при розгляді питання про те, чи є країна «федеративною», – чи мають субнаціональні юрисдикції повноваження приймати остаточні рішення в будь-якій сфері компетенції незалежно від

центральної влади. Ці повноваження мають бути чітко передбачені у федеральній конституції, і важливо враховувати, які повноваження стосуються економічного зростання та розвитку. По-перше, функції та повноваження, передані в рамках федеральної системи, можуть дозволяти та заохочувати політичні експерименти та різноманітність підходів до ринку, що в кінцевому підсумку дозволить краще узгодити політику з місцевими уподобаннями та інтересами.

Більше того – і це є критичним із точки зору економічного зростання – федералізм може стимулювати політичну конкуренцію. Наприклад, якщо федеральна конституція дозволяє урядам штатів/провінцій збирати місцеві податки, це дає конституційним одиницям стимули збільшувати свою базу оподаткування, часто конкуруючи один з одним за більше підприємств і жителів. Наприклад, штат може надати податкові пільги для корпорацій, щоб вони зареєструвалися в штаті та зрештою збільшили загальну податкову пільгу. Це середовище для конкуренції теоретично веде до оптимального рівня політики та регулювання для економічного зростання.

З іншого боку, в унітарних державах, чий регіони мають істотні відмінності історичного, геополітичного, демографічного, духовно-культурного і, безумовно, економічного характеру, процеси федералізації можуть бути істотним викликом для національної безпеки й територіальної цілісності. Яскравим прикладом такого роду є Україна, де заклики до федералізації на сьогодні з цілком зрозумілих причин розглядаються як антидержавницькі. За даних умов перспективним інструментом подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства є реформування територіальної організації влади шляхом децентралізації.

Огляд спеціальної літератури демонструє, що децентралізація справді впливає на перспективи місцевого та регіонального розвитку, але серед дослідників немає єдиної думки щодо того, чи є цей вплив фундаментально позитивним чи негативним. Як слушно зазначає А. Родрігез-Розе, «децентралізація – це палиця з двома кінцями для стратегій розвитку» [266,

с. 33]. Позитивним моментом є те, що вона може принести величезну користь населенню. Децентралізація спонукає місцеві та регіональні інституції серйозно замислитися та зайнятися своїм майбутнім. Вона сприяє підвищенню ефективності, конкуренції та мобілізації ресурсів, які в іншому випадку, ймовірно, залишилися б невикористаними або чекали на допомогу від національного уряду чи інших зовнішніх інституцій. Децентралізація також заохочує участь і, як правило, більшу прозорість і підзвітність в усій системі публічної влади, на всіх рівнях. Але, що найважливіше, вона сприяє інноваціям у політиці та більш ефективному наданню послуг та суспільних благ, забезпечуючи кращу відповідність між проведенням політики та потребами місцевих громадян.

Однак потенційні недоліки децентралізації також значні. Це пов'язано з проблемами менш ефективного надання послуг і суспільних благ, коли зовнішнє, централізоване втручання приносить користь від економії масштабу. Труднощів додають обмежені можливості деяких місцевих і регіональних органів влади та зацікавлених сторін, а також потенційна загроза корупції та поширення клієнтелізму і кумівства. За таких обставин децентралізація може виявитися згубною для економічного розвитку, призводячи до неефективного надання суспільних благ, нульової конкуренції між територіями та потенційно більшої територіальної нерівності.

Таким чином, питання полягає не в тому, чи впливає децентралізація на місцевий і регіональний розвиток, а в тому, як ми можемо максимізувати позитивні аспекти децентралізації для розвитку та мінімізувати ризики, пов'язані з нею. До потенційних факторів, які можуть привести до більшого внеску децентралізації в економічний розвиток, передусім належить передача належного обсягу повноважень, обов'язків і ресурсів децентралізованим урядам, щоб вони могли створювати та впроваджувати стратегії розвитку, які дійсно відображатимуть потреби різноманітних територій. Крім того, децентралізація, ймовірно, принесе більшу віддачу за наявності адекватних, спроможних інституцій, здатних розробляти надійні індивідуальні стратегії. У даному

контексті проведене в Україні об'єднання територіальних громад, проведене протягом 2015-2020 років з метою формування спроможних територіальних громад і ефективних органів місцевого самоврядування [66], не є проявом децентралізації як такої (адже в результаті органи публічної влади базового рівня опинилися значно більш віддаленими від місцевих жителів), але необхідною передумовою для здійснення децентралізації в майбутньому.

Дефіцит потенціалу в численних місцевих і регіональних органах влади, особливо у відсталих районах, може підірвати навіть найкращі стратегії розвитку та, можливо, посилити негативні аспекти децентралізації, такі як корупція та клієнтелізм. Розбудова інституційної спроможності в поєднанні з серйозною підготовкою та навичками місцевих чиновників і зацікавлених сторін, залучених до розробки, реалізації та моніторингу стратегії розвитку, є таким чином, вкрай важливими.

Нарешті, розробка та реалізація стратегій має базуватися на надійній діагностиці місцевих соціально-економічних умов із залученням якомога більшої кількості місцевих зацікавлених сторін, а збалансування різних потреб території є ще одним ключовим кроком для успіху децентралізації в сприяння економічному розвитку. В економічному розвитку, на жаль, немає універсальних рішень, і швидкі рішення рідко коли спрацьовують, що робить індивідуальні, місцеві та збалансовані стратегії розвитку найкращою комбінацією для реалізації сталого розвитку навіть у місцях зі складними стартовими умовами.

Досягти всіх цих факторів не завжди просто. Поєднання національних і місцевих, економічних, політичних і соціальних обмежень завжди може загрожувати зірвати процеси місцевого та регіонального розвитку, але, як показують численні приклади децентралізації, здійсненої в державах Європи та Латинської Америки, навіть за складних початкових обставин децентралізовані органи влади можуть стати каталізаторами для активізації місцевого та регіонального співтовариства, а також для розробки та впровадження надійних стратегій розвитку, які можуть, якщо зусилля будуть продовженими, закласти

основу для сталого розвитку та покращення якості життя місцевих громадян.

Це важливо в контексті реалій та перспектив економічної інтеграції України до Європейського Союзу (докл. див.: [86]). Так, у листопаді 2023 року Європейська Комісія опублікувала звіт про готовність України до переговорів про вступ до Європейського Союзу, в якому громади названі опорою стійкості України, а завершення реформи з децентралізації віднесено до основних завдань для успішного проведення таких переговорів (кластер 1.2 Звіту) [20]. Однак завершення такої реформи є неможливим без внесення відповідних змін і доповнень до Конституції України 1996 року. Принагідно нагадаємо, що Концепція реформування територіальної організації влади та місцевого самоврядування в Україні була схвалена Урядом ще в квітні 2014 року [67]. Із того часу главою держави на розгляд парламенту було офіційно внесено вже три варіанти відповідних змін до Основного Закону (востаннє – у грудні 2019 року [68] і тричі ці проекти були ним же відкликани.

Дедалі частіше конституції також контролюють економічну діяльність, обмежуючи корупцію або забезпечуючи механізми державного нагляду, щоб гарантувати, що уряд діє в суспільних інтересах (на відміну від посадових осіб, які діють у власних інтересах). У конституційному проектуванні існує тенденція до створення спеціальних інституцій, повноваженнями яких є боротьба з корупцією; приблизно 10% конституцій наразі містять антикорупційні інститути. Акт, який прямо передбачає та визначає повноваження цих установ у конституції, надає їм вищого статусу в уряді та теоретично захищає їх від політичного тиску.

Важливо пам'ятати, що майже всі уряди відіграють певну роль в економічному перерозподілі; у світі немає дійсно вільного ринку. Таким чином, ще одним аспектом конституцій, який може впливати на економічне зростання та конкурентоспроможність, є те, як вони виконують свою функцію перерозподілу.

Федеральні системи часто включають формулу, за якою національний/федеральний уряд збирає та перерозподіляє податкові

надходження між штатами/провінціями, часто в ім'я вирівнювання. Це дуже важливо в таких країнах, як Бразилія, Індія, Нігерія чи Південно-Африканська Республіка, де існують різкі відмінності у ВВП між регіонами. Як вже зазначалося вище, прищеплення федеральної системи державі, яка має такий високий рівень внутрішньої нерівності в економічному розвитку та потенціалі, може бути проблематичним. Якщо система дозволяє суб'єктам федерації встановлювати власні податки, то існуючі відмінності отримують додаткові стимули до зростання. Таким чином, федеральні системи часто передбачають перерозподіл доходів за допомогою формул. Існує кілька способів досягти цього. Одна з них – це система блокових грантів, де надходження надсилаються до центрального (федерального) бюджету, а звідти вже перерозподіляються назад урядам штатів. Ці механізми перерозподілу доходів мають бути чітко встановлені між рівнями врядування, щоб уникнути конфліктів. Іншим шляхом є створення незалежної експертної комісії для розробки спеціальних норм і формул фіскального перерозподілу та вирівнювання; часто ці комісії деполітизовані через конституційний захист, як у Непалі та Південно-Африканській Республіці.

Проблема перерозподілу є особливо гострою там, де одні регіони володіють природними ресурсами, а інші – бідні на ресурси. Приклад цього можна знайти в Нігерії, де у відповідь на повторювані конфлікти було введено політику, яка дозволяла урядам нафтовидобувних штатів залишати 13% загальних доходів від нафти, тоді як решта надходить до центру і перерозподіляється між штатами, котрі не видобувають нафти. Розподіл доходів може бути визначений парламентом через законодавство, часто надаючи верхній палаті особливу роль. Наприклад, у Німеччині верхня палата має абсолютне вето на законопроекти, пов'язані з розподілом податкових надходжень між федерацією та землями.

Дискусії в галузі конституційної політекономії, що мали місце на початку 1990-х років, наголосили на необхідності існування центрального банку, незалежного від виконавчої влади [202; 213]. Діяльність цього банку зазвичай

визначається законом, а не конституцією. Тому цілком можна поставити питання, чи справді можлива незалежність у парламентських системах, оскільки уряд контролює законодавчу владу. Для цілей даної дискусії можна припустити, що незалежність забезпечується конституційним звичаєм, який робить таке двоетапне втручання – зміну закону та подальше використання його для втручання – більш ускладненим [117, с. 71].

Одним із аргументів на користь незалежного центрального банку є необхідність завадити уряду проводити політику високої інфляції. Наприклад, через прагнення переобрання часовий горизонт уряду може бути надмірно коротким. Навіть уряд, який намагається максимізувати добробут суспільства, а не власний політичний успіх, зіштовхнеться з проблемою браку часу [238]. Якщо оголошено політику зменшення інфляції і громадськість їй вірить, у уряду з'являється стимул відхилитися від неї. Отже, є необхідність позбавити уряд дискреційного контролю за грошово-кредитною політикою.

Як слушно зазначає К.Дж. Нейпір, «ідеал полягає в тому, щоб позбавити законодавчу владу частини повноважень щодо формування політики та передати захист валюти нейтральній або незалежній установі, яка переслідує мету монетарної стабільності та активно її відстоює» [252]. Якщо припустити, що законодавці (чи творці конституції) приймуть цю передумову, можуть зробити вибір на користь правил, а не розсуду, і прописати конкретну грошово-кредитну політику в законі (чи конституції). Але просте правило, хоч і здійснене, забезпечить дуже мало гнучкості для адаптації до непередбачуваних подій, а правило, яке намагається визначити оптимальні відповіді на всі непередбачувані обставини, буде неймовірно складним.

З іншого боку, політики можуть довірити податково-бюджетну свободу незалежному центральному банку, а не уряду. Країни вжили різних заходів для забезпечення реальної незалежності керуючого банку. Так, Центральний банк Норвегії, створений у 1816 році, розташовувався в Трондбеймі, за кількасот кілометрів від столиці та резиденції уряду. В державах з двоїстою виконавчою владою, керуючий центральним банком може призначатися президентом, а не

урядом, виходячи з припущення, що в цьому випадку керуючий буде скоріше консерватором, ніж активістом, тобто приділятиме більше уваги стабільності цін, ніж під час працевлаштування. Конституція може також прямо забороняти уряду давати вказівки центральному банку або вимагати, щоб він оприлюднив свої інструкції. Понад те, стабільність цін є, можливо, основною конституційною метою центрального банку. У дусі Т. Шеллінга [271] можна спробувати посилити банк, позбавивши його деяких повноважень. Тому щоб захистити банк від неформального тиску з боку уряду, банку можна було б прямо заборонити утворення дефіциту.

У той час, як вплив статусу центрального банку на економічну ефективність є відносно піддатливим для аналізу, інші наслідки поділу влади залишаються дуже непевними і мають низку винятків, адже вплив на ефективність будь-якої певної частини урядового механізму неможливо оцінити окремо, а оцінка всіх частин одночасно є неможливою складністю. Вплив на економічні показники має і політичний вибір на користь президентського режиму замість парламентаризму, спосіб і час загальних виборів, право вето парламенту чи президента, роль судового перегляду як перевірки точного розподілу повноважень між президентом та урядом, незалежність уряду від парламенту за допомогою таких засобів, як конструктивне вето та ін. І хоча можна було аналізувати відповідні зміни економічних показників за допомогою цих перемінних, аби визначити їх відносну важливість, цей підхід не враховує важливі взаємозалежності й страждатиме від упередженості вибору [263]. Влучним висловом Дж. Ельстера, «якщо ми помітимо, що серед демократичних режимів ті, хто має ознаку X, функціонують гірше, ніж ті, хто її не має, то причина може полягати або в тому, що X є перешкодою для зростання, або в тому, що вона підриває демократію» [212, с. 219].

Загальна роль конституціоналізму полягає в тому, щоб ускладнити зміну конституційних положень незалежно від того, чи вони мають особливу цінність через їхній вплив на економічну безпеку або ефективність, чи з інших причин. При внесенні конституційних поправок можуть виникнути два основні типи

перешкод: вимога вносити зміни кваліфікованою більшістю голосів і процедурні затримки (періоди очікування та процедури підтвердження). Кваліфікована більшість потрібна для забезпечення стабільності та передбачуваності політичної системи та захисту прав меншин, натомість затримки спрямовані на те, щоб захистити депутатів чи електорат від них самих, тобто зменшити ймовірність того, що більшість перемаже під впливом короткочасних інтересів. У даному випадку варто пригадати крилату фразу про те, що «конституції – це ланцюги, якими люди зв'язують себе в моменти здорового глузду, щоб вони не могли померти в результаті самогубства в день свого божевілья» [214, с. 5]. Аналогічну функцію може виконувати й вимога отримати кваліфіковану більшість при голосуванні за певні конституційні зміни або повна заборона змінювати деякі конституційні норми.

Важливим напрямком впливу конституції на процеси подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства в умовах розбудови соціальної, демократичної, правової державності, є досягнення і підтримання гармонії між індивідуальними правами особи та колективним процвітанням. Виважена й поміркована конституція встановлює делікатну рівновагу між індивідуальними правами та колективним добробутом, необхідним для економічного розвитку; вона слугує керівним компасом, окреслюючи межі, в яких діє економічна політика, забезпечуючи дотримання прав особи під час просування політики, яка сприяє ширшому економічному розвитку суспільства.

Часто економічні протиріччя виникають через суперечність між особистими свободами та потребою в згуртованому суспільному прогресі. Окреслюючи межі, в яких діє економічна політика, конституція гарантує повагу до індивідуальних свобод, одночасно просуваючи політику, яка сприяє ширшому економічному розвитку суспільства. Конституція діє як орієнтир, який гарантує, що політика та нормативні акти слугують як досягненню загального економічного процвітання, так і захисту індивідуальних свобод.

Не варто забувати й про те, що добре складена конституція встановлює

правові рамки, які захищають права власності. Власне, ці права є наріжним каменем процвітаючої економіки. Убезпечені права власності є основоположними для економічного розвитку, оскільки вони дають окремим особам і підприємствам впевненість у інвестуванні, інноваціях і накопиченні багатства. Коли люди впевнені в безпеці своїх активів, вони, швидше за все, братимуть більш активну участь в економічній діяльності, яка сприяє загальному розвитку. Конституція, закріплюючи та захищаючи ці права, створює основу для довіри між окремими особами та підприємствами. Забезпечення прав власності пом'якшує протиріччя, які можуть виникнути через невизначеність щодо власності, сприяючи створенню середовища, сприятливого для інвестицій та економічного розвитку. Водночас економічна свобода, що ґрунтується на правах власності, заохочує інновації, конкуренцію та ефективний розподіл ресурсів, сприяючи загальному економічному зростанню.

Включення принципів соціальної справедливості в конституцію сприяє інклюзивності та зменшує економічну нерівність. Формулюючи зобов'язання щодо справедливого розподілу ресурсів, освіти та можливостей, конституція керує формулюванням політики, спрямованої на задоволення потреб маргіналізованих верств населення. Інклюзивна економічна політика сприяє соціальній стабільності, знижує рівень бідності та створює середовище, сприятливе для сталого розвитку.

Економічний розвиток має найбільше значення, коли він є інклюзивним. Суспільному прогресу можуть перешкоджати протиріччя, що виникають через нерівність у багатстві та можливостях. Конституція, впроваджуючи принципи інклюзивності, забезпечує справедливий розподіл благ економічного розвитку, пом'якшуючи протиріччя, що ґрунтуються на нерівності, і сприяючи більш гармонійній траєкторії розвитку.

Сучасне суспільство, як правило, є багатоскладовим, як у громадсько-політичному та національно-культурному, так і в соціально-економічному плані, що ставить на порядок денний вироблення виваженої політики щодо меншин. Політико-правова практика останніх десятиліть переконливо свідчить, що

конституція, яка гарантує захист прав меншин, значно сприяє економічному розвитку. Забезпечуючи всім верствам суспільства рівний доступ до можливостей і ресурсів, конституція сприяє соціальній єдності та стабільності. Інклюзивна економічна політика, яка враховує потреби різних демографічних груп, може призвести до більш справедливого зростання та розвитку.

Інклюзивний економічний розвиток вимагає захисту прав меншин. Конституція, яка захищає права всіх людей, незалежно від їх походження, сприяє більш справедливому розподілу можливостей. Ця інклюзивність мінімізує соціальну та економічну нерівність, сприяючи згуртованому та гармонійному суспільству, яке краще готове до сталого прогресу.

Говорячи про інструментальні можливості конституції щодо подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства, варто звернути увагу і на такий аспект, як фіскальна відповідальність та економічна стабільність. Конституції, особливо третього і четвертого поколінь, часто включають положення, що стосуються фіскальної відповідальності, встановлюючи керівні принципи відповідального управління фінансами з боку уряду. Наголошуючи на збалансованості бюджетів, контролі за боргом і фіскальній дисципліні, конституція сприяє економічній стабільності. Розумна фіскальна політика, керована конституційними принципами, захищає від інфляції, девальвації валюти та інших економічних дисбалансів, які можуть перешкоджати довгостроковому розвитку.

Поступово, в межах загального процесу конституціоналізації суспільних відносин, конституції починають відігравати дедалі більшу роль у визначенні фіскальної політики країни. Розмежовуючи повноваження та відповідальність різних гілок влади щодо бюджетних та податкових питань, конституція може сприяти фіскальній відповідальності. Це, у свою чергу, впливає на економічний розвиток, гарантуючи, що державні витрати спрямовуються на продуктивні інвестиції та сталий розвиток, а не на короткострокові політичні вигоди. Чіткі вказівки щодо економічного планування, передбачені конституцією, прокладають шлях до сталого зростання та прогресу.

Принагідно відзначимо, що на сьогодні йдеться не про економічний чи соціальний розвиток взагалі, а про розвиток сталий. Як слушно зазначає В.О. Серьогін, «з кінця ХХ століття ми можемо спостерігати процес конституціоналізації концепції сталого розвитку» [89, с. 36]. Одним із перших основних законів, котрі включили в себе принцип сталого розвитку, стала Конституція Республіки Польща 1997 р. Ст. 5 даного документа проголошує, що «Республіка Польща охороняє незалежність і недоторканність своєї території, забезпечує права та свободи людини і громадянина, а також безпеку громадян, охороняє народну спадщину, керуючись принципом рівномірного розвитку» [183]. Через два роки після набуття чинності Конституцією Республіки Польща нова конституція була прийнята у Швейцарії. Ст. 2 цього документа декларує, що Швейцарська Конфедерація «сприяє спільному добробуту, сталому розвитку, внутрішній згуртованості й культурному різноманіттю країни» [191]. На сьогодні більш як три десятки держав світу на різних континентах включають принцип сталого розвитку до своїх конституцій. При цьому економічне зростання розглядається в органічному зв'язку з екологічним і соціальним, дбаючи про ресурсне забезпечення не тільки нинішнього, але й майбутніх поколінь.

Концепція сталого розвитку передбачає рухливість і високу динаміку суспільних процесів. У контексті предмета нашого дослідження це закономірно породжує питання про роль конституції в забезпеченні адаптивності в умовах економічної динаміки. Справді, економічна ситуація постійно змінюється, і внаслідок застарілої політики можуть виникати досить серйозні суперечності. Здатність конституції адаптуватися до мінливих обставин шляхом внесення поправок забезпечує її актуальність перед обличчям динамічних економічних викликів. Ця адаптивність дозволяє конституції залишатися живим документом, здатним вирішувати виникаючі протиріччя та підтримувати економічний розвиток упродовж тривалого історичного періоду.

Економічний ландшафт постійно змінюється, і суперечності можуть виникати через застарілу політику. Здатність конституції адаптуватися, зокрема

через внесення змін і доповнень, забезпечує її актуальність перед обличчям динамічних економічних викликів, загроз і можливостей. Ця гнучкість дозволяє конституції вирішувати виникаючі протиріччя та узгоджувати правові та інституційні рамки з мінливими потребами суспільства, що розвивається. Звісно, гнучкість конституції є відносною; як правило, за порядком внесення змін і доповнень писані конституції є жорсткими, оскільки передбачають більш складний і тривалий процес оновлення тексту порівняно із законами та іншими нормативними актами. Втім варто відзначити, що жодна конституція світу не містить заборон щодо внесення змін, що стосуються економічної системи, крім, хіба що, заборони скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, як це зроблено в ч. 1 ст. 157 чинної Конституції України [36]. Відповідні положення про порядок внесення змін та доповнень до основного закону держави дозволяють розвивати нормативні та інституційні рамки, забезпечуючи, щоб конституція залишалася актуальною та відповідала динамічним потребам суспільства, що розвивається.

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що конституція країни – це більше, ніж просто юридичний документ, у якому викладаються принципи та структури публічного врядування; вона також може слугувати потужним інструментом для подолання економічних протиріч і сприяння сталому економічному розвитку. Вона слугує тією основою, на якій сплетена вся соціально-економічна тканина. Добре розроблена конституція встановлює принципи та цінності, якими керується економічна політика, забезпечуючи її справедливість, результативність і стабільність.

Взаємозв'язок між конституцією та економічним розвитком суспільства є глибоким і багатоаспектним, формуючи траєкторію прогресу та процвітання. Добре розроблена конституція формує «правила гри» основних економічних акторів, слугує основою, на якій будується економічний ландшафт, впливаючи на політику, зміцнюючи стабільність і забезпечуючи сприятливе середовище для зростання. Конституція діє як каталізатор економічної гармонії, сприяючи подоланню економічних протиріч і стійкому суспільному прогресу. У сучасному

світі, де економічні виклики та протиріччя стають невід'ємною частиною життя суспільства, роль конституції виходить на передній план як ключовий інструмент для подолання даних складнощів та забезпечення сталого економічного розвитку.

Конституція постає як потужний інструмент, який керує курсом економічного розвитку нації шляхом вирішення суперечностей, сприяння стабільності та сприяння інклюзивності. Оскільки суспільства прагнуть до прогресу, конституція виступає як маяк, який гарантує, що прагнення до економічного зростання не відбувається за рахунок індивідуальних свобод чи суспільної гармонії. Приймавши динамічну та багатогранну роль конституції, країни можуть прокласти шлях до стійкого економічного розвитку, де плоди прогресу будуть розділені для всіх.

Вплив конституції на економічний розвиток і прогрес є багатограним, починаючи від захисту прав власності до встановлення верховенства права та просування інклюзивної політики. Конституція забезпечує правову та інституційну основу, необхідну для процвітаючої економіки, впливаючи на поведінку окремих осіб, підприємств і уряду. Оскільки нації орієнтуються в складному ландшафті економічного розвитку, конституція виступає в якості керівної сили, яка формує контури прогресу та забезпечує не тільки міцне зростання, але й стійке та інклюзивне.

Вплив конституції на економічний розвиток є всеосяжним і складним. Він встановлює правила взаємодії, захищає права особи та власності та забезпечує стабільність, необхідну для процвітання бізнесу. У міру того, як країни прагнуть до сталого економічного зростання, вони повинні визнати симбіотичний зв'язок між конституційним управлінням і розвитком, гарантуючи, що їх правові рамки відповідають імперативам динамічної глобальної економіки, що розвивається.

Висновки до Розділу 2

Загалом проведене дослідження інструментальних аспектів взаємодії конституції та економіки дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. В історичному плані протягом останніх 300-350 років відбулася еволюція в трактуванні економічних прав у національних конституціях, і з порівняльної точки зору позначилася поява двох різних політичних традицій: ліберально-демократичної та соціал-демократичної. Історично більш рання, ліберально-демократична традиція, не визнає за правами трудящих (так само як і за соціальними та культурними правами) статус основних конституційних прав, вважаючи їх лише рекомендаціями для держав, зумовленими гуманістичними міркуваннями, позбавленими юридичної обов'язковості. Натомість соціал-демократична традиція, що сформувалася на початку ХХ століття, взагалі не протиставляє економічні права громадянським і політичним, вбачаючи в них спільність юридичної природи і основних ознак, а відтак і обов'язковість для держав.

2. Сучасні конституції держав соціальної демократії (у т.ч. й Конституція України 1996 р.) традиційно закріплюють дві групи економічних прав: права власників і права найманих працівників (трудящих). Закріплення економічних прав (поряд із соціальними та культурними правами) в тексті основного закону стало мейнстрімом сучасного конституціоналізму, отримуючи визнання переважної більшості держав і «розмиваючи» їх протиставлення громадянським і політичним правам.

3. Економічні права трудящих починають визнаватися й підтримуватися (на законодавчому рівні або через судову прецедентну практику) навіть у ліберальних демократіях, попри їх відсутність у конституціях відповідних держав (Австралія, Канада, США). Певною мірою цей останній розвиток також можна пояснити тривалим впливом соціал-демократичних цінностей та визнанням міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

4. Економічні права трудящих на відміну від економічних прав власників пов'язані із соціал-демократичними засадами та усупільненням приватної

сфери. Вони відображають уявлення скоріше про те, як має бути кероване суспільство у всіх його аспектах, ніж про те, що уряд може або не може робити. Ці права відповідали панівній у першій половині ХХ століття (коли вони були розроблені) економічній ортодоксальній думці, яка наголошувала на необхідності підвищення купівельної спроможності працівників, стимулювання попиту на товари, зменшення безробіття та залежності від соціального забезпечення, а також полегшення страждань та зменшення ризику соціальних заворушень. Ці економічні права працівників досить важко вписуються в нову економічну реальність відкритих ринків, транснаціональних корпорацій і вільної торгівлі в інтенсивній та конкурентній глобальній економіці, однак не підлягають перегляду з огляду на міжнародні зобов'язання держав.

5. Конституція виступає важливим інструментом досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності. При цьому економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідацією суспільства для реалізації мети створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян.

6. Багато конституцій, які проголошують солідарність цінністю чи принципом, посилаються на більше ніж один тип або аспект солідарності. Вони можуть містити загальні посилення на солідарність поряд із посиленнями на внутрішньодержавну та транснаціональну солідарність. Це свідчить про те, що конституції можуть слугувати основою для складної, багатофункціональної та багаторівневої солідарності.

7. Деякі конституції не містять конкретних посилень на солідарність, але, тим не менш, солідарність можна вважати конституційною цінністю або вивести логічним шляхом з інших явних цінностей, які тісно пов'язані з солідарністю (єдність, братерство тощо), з чіткого формулювання конституційних обов'язків, які відображають зобов'язання щодо солідарності, або з формулювання економічних і соціальних прав, які можна сприймати як такі, що впливають із

цінності солідарності.

8. Чітке конституційне закріплення солідарності як цінності є важливим як з формальної точки зору, так і з матеріальної – як цінності, до якої судді можуть звертатися, тлумачачи чи оцінюючи національну конституцію та чинне законодавство.

9. Конституція постає як потужний інструмент, який керує курсом економічного розвитку нації шляхом вирішення суперечностей, сприяння стабільності та інклюзивності в економіці. Оскільки суспільства прагнуть до прогресу, конституція виступає як політико-правовий документ, який гарантує, що прагнення до економічного зростання не відбувається за рахунок індивідуальних свобод чи суспільної гармонії. Сприймавши цю динамічну та багатогранну роль конституції, держави можуть прокласти шлях до стійкого економічного розвитку, де плоди прогресу будуть розділені для всіх.

10. Вплив конституції на економічний розвиток і прогрес є багатограним, починаючи від захисту прав власності до встановлення верховенства права та просування інклюзивної політики. Конституція забезпечує правову та інституційну основу, необхідну для процвітаючої економіки, впливаючи на поведінку окремих осіб, підприємств і уряду. У міру того, як країни прагнуть до сталого економічного зростання, вони повинні визнати симбіотичний зв'язок між конституційним управлінням і розвитком, гарантуючи, що їх правові рамки відповідають імперативам динамічної глобальної економіки, що розвивається.

Основні положення, відображені в даному підрозділі, оприлюднені в наступних публікаціях автора: [71], [72], [75].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає у наданні комплексної характеристики економічного виміру конституції та формулювання загальних підходів щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні. Головні науково-теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладені в наступних висновках:

1. Економіка в будь-якій країні світу (незалежно від її політичного ладу, традицій господарської діяльності, ставлення до приватної власності та підприємництва) являє собою не тільки найважливішу сферу суспільної діяльності, але й один із головних чинників розвитку соціуму. Устрій економічного життя включає в себе низку найбільш значущих і принципових об'єктів, які неминуче стають частиною конституційного закріплення суспільних відносин. Роль і значимість економічних відносин у конституційному ладі сучасних держав є настільки великими, що це послугувало основою для появи і розвитку в юридичній науці концепцій «конституційної економіки» та «економічної конституції».

2. Тісний і багатогранний взаємозв'язок між конституцією та економікою простежується протягом усієї історії світового конституціоналізму. Власне, світовий конституціоналізм виник, розвивався і продовжує розвиватися значною мірою під впливом економічних факторів: сам феномен конституції був покликаний до життя саме економічними потребами суспільства. Тож економічний вимір екзистенційно притаманний конституції, але цей вимір є історично змінною категорією, що виявляється, передусім, у тому, яке значення має конституція для економічної системи, економічної політики держави та економічних прав і свобод людини і громадянина.

3. Вплив конституції на економіку найбільш відчутно виявляється на перетині установчої та економічної функцій конституції. Сучасна конституція відіграє роль установчого документа щодо економічної системи країни. При цьому встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону

здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі ці норми мають системоутворюючий характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни.

4. Більш-менш широке конституційне закріплення економічної системи було започатковане ще конституціями другого покоління, що розроблялися і приймалися у першій половині ХХ століття, на хвилі підйому соціалістичного і комуністичного руху. Однак воно було позбавлене системності, заідеологізоване і зайве декларативне, та й самі тогочасні конституції розглядалися більше як політико-правові декларації, ніж закони, здатні до безпосередньої реалізації. Тому справді системне закріплення економічних відносин розпочалося вже після завершення Другої світової війни і триває досі.

На сьогодні системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, найбільш широко представлені в конституціях, що були прийняті в період від завершення другої світової війни і дотепер, тобто в конституціях третього і четвертого поколінь. Це зумовлено посиленням державного впливу на економіку, ускладненням економічної політики держави і відповідним розширенням предмета конституційно-правового регулювання.

5. Конституції еволюціонують шляхом дедалі ширшої регламентації економічної політики держави, що є конкретним проявом загальної тенденції щодо конституціоналізації суспільного і державного життя. Починаючи з другого покоління, в структурі конституцій почали з'являтися спеціальні розділи чи глави, присвячені економічній політиці держави чи окремим її елементам. Починаючи з конституцій третього покоління, прийнятих по завершенні Другої світової війни, і дотепер економічна політика держави посіла значне місце в структурі основних законів, де наявність спеціальних глав і розділів стала загальним правилом.

6. Сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; закріплюють пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди; виокремлюють ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; визначають межі втручання держави в економічну систему; закріплюють ініціативність держави в економічній сфері, обов'язкову наявність економічної політики держави; закріплюють окремі, найважливіші інструменти державної економічної політики; встановлюють інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави. Подекуди в конституціях закріплюються досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки.

7. Конституція як акт найвищої юридичної сили та основа національного законодавства являє собою нормативну основу забезпечення економічної безпеки конституційної держави на всіх її рівнях. При цьому кожне нове «покоління» конституцій приділяє питанням економічної безпеки дедалі більше уваги, що зумовлено поступовим рухом від ліберального до соціального конституціоналізму з активною (і навіть провідною) роллю держави в соціально-економічних процесах.

8. До основних напрямків забезпечення економічної безпеки на рівні Основного Закону на сьогодні належать: закріплення спрямованості державного регулювання на забезпечення служіння господарської діяльності інтересам народу; заборона монополізації виробництва і ринку, запобігання недобросовісній конкуренції; запровадження державної монополії на ключові види економічної діяльності; закріплення державного захисту прав споживачів; заборона іноземним суб'єктам мати у власності певні природні ресурси шляхом проголошення виключної власності народу на ці ресурси; заборона використовувати власність на шкоду загальним/суспільним інтересам тощо.

9. Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції. До загальних конституційних практик, прийнятих країнами для підтримки заходів щодо

стримування корупції, належать: безпосереднє закріплення обов'язку держави боротися з корупцією; встановлення механізмів для забезпечення доброчесності та підзвітності державних службовців; створення інституцій для моніторингу та розслідування корупції тощо.

10. В історичному плані протягом останніх 300-350 років відбулася еволюція в трактуванні економічних прав у національних конституціях, і з порівняльної точки зору позначилася поява двох різних політичних традицій: ліберально-демократичної та соціал-демократичної. Історично більш рання, ліберально-демократична традиція, не визнає за правами трудящих (так само як і за соціальними та культурними правами) статус основних конституційних прав, вважаючи їх лише рекомендаціями для держав, зумовленими гуманістичними міркуваннями, позбавленими юридичної обов'язковості. Натомість соціал-демократична традиція, що сформувалася на початку ХХ століття, взагалі не протиставляє економічні права громадянським і політичним, вбачаючи в них спільність юридичної природи і основних ознак, а відтак і обов'язковість для держав.

11. Сучасні конституції держав соціальної демократії (у т.ч. й Конституція України 1996 р.) традиційно закріплюють дві групи економічних прав: права власників і права найманих працівників (трудящих). Закріплення економічних прав (поряд із соціальними та культурними правами) в тексті основного закону стало мейнстрімом сучасного конституціоналізму, отримуючи визнання переважної більшості держав і «розмиваючи» їх протиставлення громадянським і політичним правам.

12. Економічні права трудящих починають визнаватися й підтримуватися (на законодавчому рівні або через судову прецедентну практику) навіть у ліберальних демократіях, попри їх відсутність у конституціях відповідних держав (Австралія, Канада, США). Певною мірою цей останній розвиток також можна пояснити тривалим впливом соціал-демократичних цінностей та визнанням міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

13. Економічні права трудящих на відміну від економічних прав власників

пов'язані із соціал-демократичними засадами та усупільненням приватної сфери. Вони відображають уявлення скоріше про те, як має бути кероване суспільство у всіх його аспектах, ніж про те, що уряд може або не може робити. Ці права відповідали панівній у першій половині ХХ століття (коли вони були розроблені) економічній ортодоксальній думці, яка наголошувала на необхідності підвищення купівельної спроможності працівників, стимулювання попиту на товари, зменшення безробіття та залежності від соціального забезпечення, а також полегшення страждань та зменшення ризику соціальних заворушень. Ці економічні права працівників досить важко вписуються в нову економічну реальність відкритих ринків, транснаціональних корпорацій і вільної торгівлі в інтенсивній та конкурентній глобальній економіці, однак не підлягають перегляду з огляду на міжнародні зобов'язання держав.

14. Увесь перебіг реформ, які здійснюються в Україні, спрямований на формування дієздатного й високоорганізованого громадянського суспільства, що має принципове значення для забезпечення прав і свобод людини й громадянина, у тому числі – й у сфері економіки. При цьому конституційне закріплення засад економічної системи та економічної політики держави має фундаментальне значення для формування і розвитку матеріально-фінансових основ громадянського суспільства.

15. Конституція виступає важливим інструментом досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності. При цьому економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідацією суспільства для реалізації мети створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян.

16. Багато конституцій, які проголошують солідарність цінністю чи принципом, посилаються на більше ніж один тип або аспект солідарності. Вони можуть містити загальні посилення на солідарність поряд із посиленнями на внутрішньодержавну та транснаціональну солідарність. Це свідчить про те, що

конституції можуть слугувати основою для складної, багатофункціональної та багаторівневої солідарності.

17. Деякі конституції не містять конкретних посилань на солідарність, але, тим не менш, солідарність можна вважати конституційною цінністю або вивести логічним шляхом з інших явних цінностей, які тісно пов'язані з солідарністю (єдність, братерство тощо), з чіткого формулювання конституційних обов'язків, які відображають зобов'язання щодо солідарності, або з формулювання економічних і соціальних прав, які можна сприймати як такі, що впливають із цінності солідарності.

18. Чітке конституційне закріплення солідарності як цінності є важливим як з формальної точки зору, так і з матеріальної – як цінності, до якої судді можуть звертатися, тлумачачи чи оцінюючи національну конституцію та чинне законодавство.

19. Конституція постає як потужний інструмент, який керує курсом економічного розвитку нації шляхом вирішення суперечностей, сприяння стабільності та інклюзивності в економіці. Оскільки суспільства прагнуть до прогресу, конституція виступає як політико-правовий документ, який гарантує, що прагнення до економічного зростання не відбувається за рахунок індивідуальних свобод чи суспільної гармонії. Сприймавши цю динамічну та багатогранну роль конституції, держави можуть прокласти шлях до стійкого економічного розвитку, де плоди прогресу будуть розділені для всіх.

20. Інструментальна роль Конституції у подоланні економічних протиріч і забезпеченні економічного розвитку суспільства є багатогранною. Передусім, конституція закладає вихідні, концептуальні підходи до функціонування всіх суб'єктів економічної системи у вигляді засад конституційного ладу (таких, як верховенство права і поділ влади). Не менш важливим у даному контексті є й конституційний дизайн, який включає, передусім, інституційний аспект конституційної форми правління та форми державного устрою; він часто визначає відносини між державою та економікою, впливає на економічні показники та конкурентоспроможність. Важливим

інструментом подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства виступають демократичне врядування та стабільність конституційного ладу, хоча стосовно впливу демократії на економіку скоріше варто говорити не про саму результативність, скільки про мету, інструментарій і «суспільну ціну» відповідних результатів.

21. Вплив конституції на економічний розвиток і прогрес є багатограним, починаючи від захисту прав власності до встановлення верховенства права та просування інклюзивної політики. Конституція забезпечує правову та інституційну основу, необхідну для процвітаючої економіки, впливаючи на поведінку окремих осіб, підприємств і уряду. У міру того, як країни прагнуть до сталого економічного зростання, вони повинні визнати симбіотичний зв'язок між конституційним управлінням і розвитком, гарантуючи, що їх правові рамки відповідають імперативам динамічної глобальної економіки, що розвивається.

22. Економічний вимір Конституції України, принаймні в нормативному та інструментальному аспектах, є цілком співмірним із тим, що мають її зарубіжні аналоги четвертого покоління. Втім можливості посилення позитивного впливу вітчизняного Основного Закону на економічні відносини ще далеко не вичерпані. Тож з метою посилення економічного виміру чинної Конституції України, варто, на наш погляд, у межах конституційної реформи доповнити вітчизняний Основний Закон такими положеннями: а) доповнити перелік засад конституційного ладу України принципом солідарності; б) доповнити розділ I Конституції статтею, де б містилася базова характеристика економічної системи України (зокрема, її соціальна спрямованість, багатоукладність, солідарність, сталість, регульований ринковий характер тощо) та економічної політики української держави (у т.ч. її плановірність, науковість, орієнтованість на захист і підтримку національного виробника, неприпустимість приватизації стратегічних галузей економіки та ін.); в) перелік основних економічних прав людини і громадянина в Розділі II Конституції України доповнити правом на спадкування та правом на свободу вибору виду й міри

соціально корисної діяльності; г) завершити конституційну реформу в частині децентралізації публічної влади, закріпивши принципи субсидіарності та матеріально-фінансової забезпеченості місцевого й регіонального самоврядування. Означені доповнення вітчизняного Основного Закону 1996 року, на наш погляд, є достатньо поміркованими, ідеологічно нейтральними, а відтак можуть розраховувати на підтримку кваліфікованої більшості парламентарів, незалежно від її партійної конфігурації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко В.В. Проблеми легітимації Конституції ЄС у Французькій Республіці в контексті національної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Випуск 103 (Частина І). 2011. С. 144-148.
2. Батанов О.В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки. *Альманах права*. 2023. Вип.14. С. 139-144.
3. Бедрій Р.Б. Поняття конституційної економіки та необхідність оновлення Конституції України в частині регулювання фінансово-економічних відносин. *Український часопис конституційного права*. 4/2023. С. 68-76.
4. Белов Д.М., Бисага Ю.М., Берч В.В. Внесення змін до конституції: загальнотеоретичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання*. 2023. № 5. С. 682-686.
5. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти: монографія. Харків: Юрайт, 2014. 208 с.
6. Берченко Г. В. Концепція установчої влади. *Державний суверенітет і народний суверенітет в сучасних умовах. VII Тодиківські читання* : зб. тез наук. доп. і повідом. Міжн. наук. конф. (26–27 верес. 2014 р.). Харків, 2014. С. 35–37.
7. Берченко Г. В. Концепція установчої влади та її розвиток в Україні // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: Серія: Право*. 2014. № 1137. Вип. 18. С. 66-69.
8. Васильченко О.П. Вплив економічної кризи на соціальні та економічні права людини. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 3-8.
9. Веприцький Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. *Форум права*. 2008. № 2. С.32-37.
10. Гаман М. В. Економічна політика держави в умовах розвитку економічних відносин. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2 (13-14). С. 336-340.
11. Гільбург А. М. «Політичний вимір» сучасної конституції. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. Том 1. С. 74-82.

12. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 207 с.
13. Громовчук М. В. Правовий статус особи: загальні нормативістські засади. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове видання*. 2020. № 4. С. 50-56. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46472/1/50.pdf>.
14. Добродумов П. О. Дисфункції держави як фактор дезорганізації суспільства: політико-правові наслідки тінізації економіки. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 8. С. 89–91.
15. Добродумов П. О. Конституційна економіка як об'єкт дослідження. *Прав. вісн. Укр. акад. банків. справи*. 2010. № 1 (3). С. 18–23.
16. Езеров А. А. Объект и содержание конституционной безопасности. *Юридична наука*. 2011. № 1. С. 50-53.
17. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 23.10.2023).
18. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948: Міжнародний договір. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 23.10.2023).
19. Задихайло Д. Економічна політика держави в системі правового і законодавчого забезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 214-221.
20. Звіт Європейської Комісії: громади є опорою стійкості України. *Децентралізація: урядовий портал*. URL: https://decentralization.ua/news/7535?_gl=1*1hj9tpk*_ga*MTA5MjE3NTQwOC4xNjk5MTM4MzE2*_ga_F3S598KRMQ*MTcwMjcyMDQ0My40LjEuMTcwMjcyMDQ5MC4xMy4wLjA (дата звернення: 12.12.2023).
21. Зубенко Г. В. Європейські стандарти та законодавство України щодо участі громадських об'єднань у прийнятті рішень на місцевому рівні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2022. Вип. 33. С. 52-59.
22. Іванова Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації

правової демократичної держави: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. 184 с.

23. Кампо В. М. Культурологічний вимір конституційної демократії та верховенства права. Доктрина академіка І. Дзюби. *Юридична газета*. 2020. № 23 (729). 9 грудня.

24. Каменяш Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової та демократичної держави: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Ужгород, 2015. 201 с.

25. Канова О. А. Підходи до трактування поняття «економічна система» та її дослідження. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск 50. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2369/2290>.

26. Караев А. А. Понятие, состав и содержание конституционной безопасности. *Вестник Института законодательства Республики Казахстан*. 2018. № 3 (52). С. 22-29.

27. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

28. Конституційне право України. Академічний курс: підручник. У 2 т. Т.1. / за ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Юридична думка, 2006. 544 с.

29. Конституційне право України. Академічний курс: підручник. У 2 т. Т.2. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2008. 800 с.

30. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.

31. Конституційне право: підручник / за заг. ред. О.С. Бакумова, Т.І. Гудзь, М.І. Марчука. Харків: ХНУВС, 2019. 484 с.

32. Конституційні засади економічної системи України: монографія / В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлов, В.М. Кампо, Р.О. Коваленко, М.В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с.

33. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп.

ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 101-119.

34. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 120-153.

35. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15.05.1929. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 65-79.

36. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 12.12.2023).

37. Конституція України; Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: офіц. текст / авт.-упоряд. М. І. Хавронюк. Київ: Парламентське видавництво, 1999. 544 с.

38. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 14.03.1919. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 55-60.

39. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2000. 320 с.

40. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.

41. Кукушкин Ю. С., Чистяков О. И. Очерки истории Советской Конституции. 2-е изд., доп. Москва: Политиздат, 1987. 367 с.

42. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. Харків: Факт, 2001. 440 с.

43. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М., Веніславський Ф. В. Конституційне

право України в схемах і дефініціях: навч. посіб. Харків: Торнадо, 2003.

44. Лагутін В. Д. Економічна політика держави: сутність, етапи, механізми. *Економічна теорія*. 2006. № 4. С. 16-26.

45. Лошихін О. М. Економічні функції сучасної держави та актуальні проблеми формування конституційної економіки: доктринальні та прикладні аспекти. *Актуальні проблеми сучасного конституційного права України* : збірник наукових праць. Київ: Юридична думка, 2014. С. 229-240.

46. Лошихін О. М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. Vol. 26 (2). P. 239-246. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/337/306>.

47. Лошихін О. М. Конституція України та принципи соціальної держави. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 72-76. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63829/14-Loshchykhin.pdf?sequence=1>.

48. Майданник О. О. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 380 с.

49. Марцеляк С.М. Поняття та соціальне призначення принципів у праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 22. Частина II. Т. 1. С. 77–81.

50. Мелащенко В. Ф. Основи конституційного права України: навч. посіб. Київ: Вентурі, 1995. С. 206.

51. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966: міжнародний договір. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 23.10.2023).

52. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 206 с.

53. Москаленко О. М. Соціально орієнтована політика та можливості випереджального економічного розвитку в Україні. *Економіка України*. 2015. № 6. С. 82–91.

54. Нікітенко Л. О. Місце права на підприємницьку діяльність у загальній системі прав людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 31-37.

55. Оборотов Ю.Н. Инфляция власти и права как индикаторы слабого государства. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 89-97.

56. Палагнюк О. Соціальна солідарність в контексті пошуку шляхів досягнення і збереження цілісності суспільства: міждисциплінарний аналіз. *Проблеми політичної психології*. 2021. Том 24. Вип. 10 (24). С. 83-103.

57. *Перехідна економіка: підручник / за ред. В. М. Гейця*. Київ: Вища школа, 2003. 591 с.

58. *Перехідна економіка: теорія та практика : монографія / П.П. Воробієнко, Т.І. Лозова, Г.Ю. Олійник*. Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2018. 276 с.

59. Перший універсал Української Центральної Ради від 10.06.1917. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 25-28.

60. Погорілко В. Ф. Конституція України: проблеми теорії і практики. *Правова держава*. 2001. Вип. 12. С. 143-150.

61. Погорілко В. Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Прецедент, 2009. 344 с.

62. Погребняк С. П. Спеціалізовані норми права: природа, особливості та значення в правовому регулюванні. *Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина*. Харків: Право, 2009. С. 239-242.

63. *Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. М.В. Савчина*. Ужгород : РІК-У, 2020. 224 с.

64. Преамбула Конституції Французької Республіки 1946 року. *Конституції зарубіжних країн: навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Серьогіна*. Харків:

ФІНН, 2009. С. 71.

65. Приходько О. В. Публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки: дис... доктора філософії за спец. 081 Право. Харків, 2021. 228 с.

66. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 12.12.2023).

67. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r#Text> (дата звернення: 12.12.2023).

68. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади), реєстр. № 2598 від 13.12.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення: 12.12.2023).

69. Пустовалова І. С. Виміри конституції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 80. Частина 1. С. 136-142.

70. Пустовалова І. С. До питання про сучасну кризу економічної конституції Європейського Союзу. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2023 р.).* Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2023. С. 126-129.

71. Пустовалова І. С. Конституція як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2023. Вип. 36. С. 80-87.

72. Пустовалова І. С. Конституція як інструмент реформування економіки в умовах перехідної демократії: досвід України. *Конституція України: ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київ. нац. ун-т*

ім. Тараса Шевченка. Київ: ФОП Кішка І. В., 2021. С. 433-438.

73. Пустовалова І. С. Конституція як регулятор економічної політики держави. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2022. Вип. 34. С. 63-74.

74. Пустовалова І. С. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 69. С. 65-71.

75. Пустовалова І. С. Конституція як фактор сталого економічного розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 р.).* Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2023. С. 168-171.

76. Пустовіт Ж.М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 232 с.

77. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. 5-те вид., перероб. і допов. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

78. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія. Харків: Финарт, 2013. 196 с.

79. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 03.10.1997 № 4-зп. *Офіційний вісник України.* 1997. № 42. Стор. 59.

80. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Всеукраїнський Акціонерний Банк" щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30.05.2001 № 7-рп/2001. *Офіційний вісник України.* 2001. № 24. Стор. 57. Ст. 1076.

81. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року "Про тлумачення статті 98 Конституції України" (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11.07.1997 № 3-зп. *Офіційний вісник України*. 1997. № 29. Стор. 85.

82. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 05.10.2005 № 6-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 41. Стор. 31. Ст. 2605.

83. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16.04.2008 № 6-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 32. Стор. 35. Ст. 1056.

84. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року № 4-зп). *Офіційний вісник України*. 1997. № 42. Стор. 59.

85. Рубаник В. Право і форми власності через призму входження України до європейського співтовариства: деякі замітки. *Право України*. 2001. № 1. С.68-74.

86. Румянцев А.П., Вавелюк А.А. Реалії та перспективи економічної

інтеграції України до Європейського Союзу. *Культура народів Причорномор'я*. 2008. № 147. С. 83-87.

87. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: дис... докт. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2013. 564 с.

88. Серьогін В.О. Конституційне право України: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2010. 368 с.

89. Серьогін В.О. Концепція сталого розвитку: конституційно-правовий аспект. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 34-39.

90. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О., Фомін П.В. Захист трудових прав співробітників міжнародних міжурядових організацій: теорія та практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 446-452.

91. Сінькевич О.В. Функції конституційного права як галузі права України: монографія. Київ: Ліра-К, 2020. 462 с.

92. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків: Право, 2009. 468 с.

93. Скупінський О. В. Конституційно-правові засади економічної системи України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2011. 214 с.

94. Словарь современной экономической теории Макмиллана: пер. с англ. / под общ. ред. Д.У. Пирса. Москва: Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. 608 с.

95. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. І допов. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.

96. Стеценко С. П. Економічна безпека: сутність і структура. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 24. С. 104-106.

97. Сульженко Ю. Захист економічних прав та свобод людини й громадянина в Україні як один з основних чинників становлення і розвитку правової держави. *Віче*. 2011. № 18. С. 29-32.

98. Сульженко Ю. Поняття та система економічних прав та свобод людини

і громадянина в Україні. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 14-21.

99. США: Конституция и права граждан / отв. ред. И.А. Гаевский. Москва: Мысль, 1987. 316 с.

100. Суханова Д. С. Роль системоутворюючих нормативних приписів у механізмі правового регулювання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 2. С. 89-92.

101. Ткачук І. Я. Громадянське суспільство як сфера взаємодії держави, бізнесу та домогосподарств. *Ефективна економіка*. 2017. № 3. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5496> (дата звернення: 17.11.2023)

102. Тодика Ю. М. Функції Конституції України та її загальна характеристика. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 1(8). С. 20-28.

103. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография. Харьков: Факт, 2000. 608 с.

104. Третій універсал Української Центральної Ради від 07.11.1917. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 31-34.

105. Україна входить до десятки країн світу з найвищими показниками безробіття. *Слово і Діло*. 2023. 12 жовтня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/12/infografika/svit/ukrayina-vxodyt-desyatku-krayin-svitu-najvyshhymy-rokaznykamy-bezrobittya> (дата звернення: 14.10.2023).

106. Филюк Г. М. Економічна теорія і економічна політика в Україні: відносна відособленість. *Економіка*. 2015. Вип. 27. С. 3-12.

107. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: до теорії питання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2002. Вип. 20. С. 164-172.

108. Фролов Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2005. 211 с.

109. Хартія засадничих прав Європейського Союзу. *Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору)* / пер. Г. Друзенка,

С. Друзенко, за заг. ред. Г. Друзенка. Київ: К.І.С., 2010. С. 485-501.

110. Четвертий універсал Української Центральної Ради від 09 (22).01.1918. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. 2-е вид., змінене і доп. / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 35-39.

111. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.

112. Юрченко М.М., Мазуренко А.С. Особливості «Нового курсу» Ф.Д. Рузвельта: політика виходу із кризи та можливість застосування її окремих аспектів в правовій системі України. *Правова система: теорія і практика*. 2016. № 2. С. 63-66.

113. Ackerman R. S. Corruption. URL: <http://www.cic.nyu.edu/peacebuilding/oldpdfs/E4An> (дата звернення: 12.12.20223).

114. Adkins v Children's Hospital 261 US 525 (1923).

115. Adzera A., Boix C., Payne M. Are you being served? Political accountability and quality of government. *Journal of Law, Economics and Organization*. 2003. Vol. 19. Issue 2. P. 445–490.

116. Akee R. K. Q., Jorgensen M., Sunde U. Constitutions and economic development: Evidence from the American Indian Nations. *IZA Discussion Paper*. No. 6754. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, 2012. URL: <http://hdl.handle.net/10419/62484> (дата звернення: 12.12.20223).

117. Alesina A., Grilli V. The European Central Bank: Reshaping Monetary Politics in Europe. *Establishing a Central Bank: Issues in Europe and Lessons from the U.S.* / M. Canzoneri, V. Grilli, P.R. Masson eds. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 49-85.

118. Allott Ph. Chapter 9. The Dimensions of the Constitution. *Eunomia: New Order for a New World* (2nd edn). Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 133-144.

119. Banting K., Kymlicka W. Introduction. *Strains of Commitment. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies* / ed. by K. Banting, W. Kymlicka.

Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 3-37.

120. Basic Law: the Knesset 1958 (rev. 2013). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Israel_2013 (дата звернення: 01.12.2023).

121. Bayertz K. Four Uses of Solidarity. *Solidarity* / K. Bayertz ed. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1999. P. 3-28.

122. Benvenisti E., Versteeg M. The External Dimensions of Constitutions. *GlobalTrust Working Paper* 02/2017. URL: <http://globaltrust.tau.ac.il/publications> (дата звернення: 12.09.2023).

123. Bielov D., Hromovchuk M. Constitutional and legal regulation of economic relations: selected aspects. *Проблеми сучасних трансформацій: Серія: Право, публічне управління та адміністрування*. 2021. № 1. С. 30-39.

124. Blanchard O. J., Fischer S. Lectures on Macroeconomics. Cambridge: MIT Press, 1989. 650 p.

125. Buchanan J.M., Tullock G. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 1962. 361 p.

126. Cantor D. J., Schor J. B. Tunnel Vision: Labor, the World Economy, and Central America. Boston: South End Press, 1987. 87 p.

127. Cartabia M., Lupo N. The Constitution of Italy. A Contextual Analysis. Oxford: Hart Publishing, 2022. 288 p.

128. Chen A. H. Y. Constitutions and Values in Three Chinese Societies (September 17, 2009). URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1474731> (дата звернення: 23.10.2023).

129. Chêne M. Anti-Corruption Clauses in Constitutions. Transparency International, 2013. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/helpdesk/anti-corruption-clauses-in-constitutions> (дата звернення: 23.10.2023).

130. Clague C., Keefer P., Knack S., Olson M. Property and contract rights in autocracies and democracies. *Democracy, Governance and Growth* / S. Knack (ed.). Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2003. P. 78–109.

131. Coate S., Knight B. Government form and public spending: theory and evidence from US municipalities. *American Economic Journal: Economic Policy*. 2011. Vol. 3/3. P. 82–112.

132. Colás A. Taking sides: cosmopolitanism, internationalism and ‘complex solidarity’ in the work of Fred Halliday. *International Affairs*. 2011. Vol. 87. № 5. P. 1051-1056.

133. *Comparative Politics Today: A World View* / ed. by Almond G., Powell G. New York: Longman, 1996. 792 p.

134. Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/search?lang=en&key=solid&status=in_force&status=is_draft (дата звернення: 01.12.2023).

135. Constitution of Albania 1998 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Albania_2016 (дата звернення: 01.12.2023).

136. Constitution of Algeria 2020. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020 (дата звернення: 01.12.2023).

137. Constitution of Angola 2010. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Angola_2010 (дата звернення: 01.12.2023).

138. Constitution of Argentina 1853 (reinst. 1983, rev. 1994). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Argentina_1994 (дата звернення: 01.12.2023).

139. Constitution of Armenia 1995 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015 (дата звернення: 01.12.2023).

140. Constitution of Azerbaijan 1995 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016 (дата звернення: 01.12.2023).

141. Constitution of Bangladesh 1972 (reinst. 1986, rev. 2014). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bangladesh_2014 (дата звернення: 01.12.2023).

142. Constitution of Belgium 1831 (rev. 2014). URL:

https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2014 (дата звернення: 01.12.2023).

143. Constitution of Bhutan 2008. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bhutan_2008 (дата звернення: 01.12.2023).

144. Constitution of Bolivia 2009. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009 (дата звернення: 01.12.2023).

145. Constitution of Brazil 1988 (rev. 2017). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Brazil_2017 (дата звернення: 01.12.2023).

146. Constitution of Bulgaria 1991 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bulgaria_2015 (дата звернення: 01.12.2023).

147. Constitution of Burundi 2018. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Burundi_2018 (дата звернення: 01.12.2023).

148. Constitution of Cameroon 1972 (rev. 2008). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cameroon_2008 (дата звернення: 01.12.2023).

149. Constitution of Chile 1980 (rev. 2021). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Chile_2021 (дата звернення: 01.12.2023).

150. Constitution of Colombia 1991 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Colombia_2015 (дата звернення: 01.12.2023).

151. Constitution of Costa Rica 1949 (rev. 2020). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2020 (дата звернення: 01.12.2023).

152. Constitution of Cambodia 1993 (rev. 2008). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cambodia_2008 (дата звернення: 01.12.2023).

153. Constitution of Georgia 1995 (rev. 2018). URL:

https://www.constituteproject.org/constitution/Georgia_2018 (дата звернення: 01.12.2023).

154. Constitution of Croatia 1991 (rev. 2013). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Croatia_2013 (дата звернення: 01.12.2023).

155. Constitution of Denmark 1953. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Denmark_1953 (дата звернення: 22.11.2023).

156. Constitution of Ecuador 2008 (rev. 2021). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021 (дата звернення: 01.12.2023).

157. Constitution of Egypt 2014 (rev. 2019). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019 (дата звернення: 01.12.2023).

158. Constitution of Estonia 1992 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015 (дата звернення: 01.12.2023).

159. Constitution of Finland 1999 (rev. 2011). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011 (дата звернення: 22.11.2023).

160. Constitution of France 1958 (rev. 2008). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008 (дата звернення: 01.12.2023).

161. Constitution of Georgia 1995 (rev. 2018). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Georgia_2018 (дата звернення: 01.12.2023).

162. Constitution of German Federal Republic 1949 (rev. 2014). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2014 (дата звернення: 01.12.2023).

163. Constitution of Greece 1975 (rev. 2008). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Greece_2008 (дата звернення: 01.12.2023).

22.11.2023).

164. Constitution of Guatemala 1985 (rev. 1993). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Guatemala_1993 (дата звернення: 22.11.2023).

165. Constitution of Honduras 1982 (rev. 2013). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Honduras_2013 (дата звернення: 22.11.2023).

166. Constitution of Hungary 2011 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016 (дата звернення: 22.11.2023).

167. Constitution of India 1949 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/India_2016 (дата звернення: 01.12.2023).

168. Constitution of Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989 (дата звернення: 01.12.2023).

169. Constitution of Indonesia 1945 (reinst. 1959, rev. 2002). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Indonesia_2002 (дата звернення: 22.11.2023).

170. Constitution of Italy 1947 (rev. 2020). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020 (дата звернення: 22.11.2023).

171. Constitution of Kazakhstan 1995 (rev. 2017). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kazakhstan_2017 (дата звернення: 22.11.2023).

172. Constitution of Kuwait 1962 (reinst. 1992). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992 (дата звернення: 01.12.2023).

173. Constitution of Kyrgyzstan 2010 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kyrgyz_Republic_2016 дата

звернення: 01.12.2023).

174. Constitution of Lebanon 1926 (rev. 2004). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Lebanon_2004 (дата звернення: 22.11.2023).

175. Constitution of Lithuania 1992 (rev. 2019). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Lithuania_2019 (дата звернення: 22.11.2023).

176. Constitution of Mexico 1917. URL: <https://www.latinamericanstudies.org/mexico/1917-Constitution.htm> (дата звернення: 22.11.2023).

177. Constitution of Mexico 1917 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015 (дата звернення: 22.11.2023).

178. Constitution of Mongolia 1992 (rev. 2001). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mongolia_2001 (дата звернення: 22.11.2023).

179. Constitution of Nepal 2015 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nepal_2016 (дата звернення: 22.11.2023).

180. Constitution of Netherlands 1814 (rev. 2008). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Netherlands_2008 (дата звернення: 22.11.2023).

181. Constitution of Norway 1914 (rev. 2014). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Norway_2004 (дата звернення: 22.11.2023).

182. Constitution of Pakistan 1973 (reinst. 2002, rev. 2018). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Pakistan_2018 (дата звернення: 22.11.2023).

183. Constitution of Poland 1997 (rev. 2009). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Poland_2009 (дата звернення: 22.11.2023).

184. Constitution of Portugal 1976 (rev. 2005). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005 (дата звернення: 22.11.2023).

185. Constitution of Romania 1991 (rev. 2003). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003 (дата звернення: 01.12.2023).

186. Constitution of Slovakia 1992 (rev. 2017). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Slovakia_2017 (дата звернення: 01.12.2023).

187. Constitution of South Africa 1996 (rev. 2012). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/South_Africa_2012 (дата звернення: 01.12.2023).

188. Constitution of South Sudan 2011 (rev. 2013). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/South_Sudan_2013 (дата звернення: 01.12.2023).

189. Constitution of Spain 1978 (rev. 2011). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011 (дата звернення: 22.11.2023).

190. Constitution of Sri Lanka 1978 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Sri_Lanka_2015 (дата звернення: 22.11.2023).

191. Constitution of Switzerland 1999 (rev. 2014). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014 (дата звернення: 22.11.2023).

192. Constitution of the United States of America – 1787. URL: <https://uscode.house.gov/static/constitution.pdf> (дата звернення: 22.11.2023).

193. Constitution of Thailand 2017. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017 (дата звернення: 22.11.2023).

194. Constitution of Turkey 1982 (rev. 2017). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017 (дата звернення: 22.11.2023).

22.11.2023).

195. Constitution of Turkmenistan 2008 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016 (дата звернення: 22.11.2023).

196. Constitution of Uganda 1995 (rev. 2017). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2017 (дата звернення: 22.11.2023).

197. Constitution of Venezuela (Bolivarian Republic of) 1999 (rev. 2009). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009 (дата звернення: 22.11.2023).

198. Constitution of Viet Nam 1992 (rev. 2013). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Socialist_Republic_of_Vietnam_2013 (дата звернення: 22.11.2023).

199. Constitution of Yemen 1991 (rev. 2015). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Yemen_2015 (дата звернення: 22.11.2023).

200. Constitution of Zimbabwe 2013 (rev. 2017). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2017 (дата звернення: 22.11.2023).

201. *Coppage v Kansas* 236 US 1, 22 (1914).

202. Cukierman A. *Central Bank Strategy, Credibility, and Independence: Theory and Evidence*. Cambridge: MIT Press, 1992. 518 p.

203. Daintith T. The constitutional protection of economic rights. *International Journal of Constitutional Law*. 2004. Vol. 2. № 1. P. 56-90.

204. Daintith T., Sah M. Privatisation and the Economic Neutrality of the Constitution. *Public Law*. 1993. Autumn. P. 465-487.

205. Davis D. et al. Introduction. *An Inquiry into the Existence of Global Values: Through the Lens of Comparative Constitutional Law* / D. Davis et al. eds., 2015. P. 1-11.

206. De Schutter O. Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights: An

Introduction. *CRIDHO Working Paper*. 2013/2. 45 p. URL: <https://sites.uclouvain.be/cridho/documents/Working.Papers/CRIDHO-WP2013-2-ODeSchutterESCRights.pdf> (дата звернення: 23.10.2023).

207. Derpmann S. Solidarity and Cosmopolitanism. *Ethical Theory & Moral Practice*. 2009. Vol. 12(3). P. 303-307.

208. Die Verfassung des Deutschen Reiches ("Weimarer Reichsverfassung"). 11. August 1919. URL: <https://www.verfassungen.de/de19-33/verf19-i.htm> (дата звернення: 22.11.2023).

209. Dukes R. Constitutionalising Employment Relations: Sinzheimer, Kahn-Freund and the Role of Labour Law. *Journal of Law and Society*. 2008. Vol. 35. № 3. P. 341-363.

210. Durkheim E. *The Division of Labor in Society* / transl. G.Simpson. New York: Free Press, 2014. 362 p.

211. Elazar D. *The Three Dimensions of the Constitution. Covenant and Civil Society: Constitutional Matrix of Modern Democracy* / edited by J. Elazar Daniel: New York: Routledge, 1998. P. 277-301.

212. Elster J. The Impact of Constitutions on Economic Performance. *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics*, 1994. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/614651468765582440/pdf/multi0page.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

213. *Establishing a Central Bank: Issues in Europe and Lessons from the U.S.* / M. Canzoneri, V. Grilli, P.R. Masson eds. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 328 p.

214. Finn J. E. *Constitutions in Crisis*. New York: Oxford: Oxford University Press, 1991. 284 p.

215. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Washington, D.C.: Free Press, 1995. 457 p.

216. Gargarella R. The Constitution and Justice. *The Oxford Handbook on Comparative Constitutional Law* / M. Rosenfeld, A. Sajó eds. 2012. P. 336-346.

217. Gaspar S.M.E., Gilma N.R.S., Zambrano O.M.A., Triviño V.K.C.

Constitution of popular and solidary economic organizations in post-pandemic for the Ecuadorian economic reactivation. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2023. Vol. 16. № 3. P. 1375-1384.

218. Ginsburg T., Spitz L. Conceptual framework: Constitutional design and the Promotion of Economic Growth. *Constitutional Design and the Promotion of Economic Growth and Competitiveness*. Charter Change Issues Brief No. 4. November 2019. P. 2-8.

219. Goal: Zero Hunger. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/hunger/> (дата звернення: 12.12.2023).

220. Goldberg v Kelly 397 US 254, 276 (1970).

221. Gorga C. Toward the Definition of Economic Rights. *Journal of Markets & Morality*. 1999. Vol. 2. № 2. P. 88-101.

222. Gould C. C. Transnational Solidarities. *Journal of Social Philosophy*. 2007. Vol. 38(1). P. 148-149.

223. Gregory P. R., Stuart R.C. Comparative economic systems. 3rd ed. Houghton Mifflin, 1989. 536 p.

224. Gurvitch G. The Bill of Social Rights. New York. International Universities Press, 1945. 152 p.

225. Habermas J. The Postnational Constellation: Political Essays. Cambridge: The MIT Press, 2001. 210 p.

226. Hart H. L. A. Social Solidarity and the Enforcement of Morality. *University Chicago Law Review*. 1967. Vol. 35. P. 1-4.

227. Hertel Sh., Minkler L. Economic Rights: The Terrain. *Economic Rights: conceptual, measurement, and policy issues* / edited by Sh. Hertel, L. Minkler. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 1-35.

228. Hill Ch. Intellectual Origins of the English Revolution. London: Panther, 1972. 333 p.

229. Hostovsky Brandes T. International Law in Domestic Courts in an Era of Populism. *International Journal of Constitutional Law*. 2019. Vol. 17. № 2. P. 576-577.

230. HCJ 2605/05. The Human Rights Division, the Academic Center for Law and Business v. Minister of Finance (November 19, 2009). URL: http://elyon1.court.gov.il/files_eng/05/050/026/n39/05026050.n39.pdf (дата звернення: 12.12.2023).

231. Jacobsohn G. Constitutional Values and Principles. *The Oxford Handbook on Comparative Constitutional Law* / M. Rosenfeld, A. Sajó eds. 2012. P. 337.

232. Justesen M. K., Kurrild-Klitgaard P. The constitution of economic growth. Testing the prosperity effects of a Madisonian model on a panel of countries 1980-2000. *MPRA Paper No. 36063*. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/36063/1/MPRA_paper_36063.pdf (дата звернення: 12.12.2023).

233. Kahn-Freund O. The Weimar Constitution. *Political Quarterly*. 1944. Vol.15. P. 229-235.

234. Kahn-Freund O. Labour Law and Politics in the Weimar Republic / R. Lewis and J. Clark (eds,). Oxford: Basil Blackwell, 1981. 260 p.

235. Kay R.S. Constituent Authority. *The American Journal of Comparative Law*. Vol. 59. No. 3 (Summer 2011). P. 715-761.

236. Knutsen C. H. Democracy and economic growth: A survey of arguments and results. *International Area Studies Review*. 2012. Vol. 15. Issue 4. P. 393-415.

237. Knutsen C. H. The Economic Growth Effect of Constitutions Revisited. Oslo: University of Oslo, 2009. 39 p.

238. Kydland F., Prescott E. Rules Rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans. *Journal of Political Economy*. 1977. Vol. 85. P. 473-491.

239. Laitinen A., Pessi A.B. Solidarity: Theory and Practice. Introduction. *Solidarity: Theory and Practice* / A.Laitinenn, A.B. Pessi eds. Lanham; Boulder; New York: Lexington Books, 2014. P. 1-29.

240. Langford M. Socio-Economic Rights between Essentialism and Egalitarianism. URL: https://www.jus.uio.no/ior/english/people/aca/malcolml/socioeconomic_rights.pdf (дата звернення: 23.10.2023).

241. Law D., Veraseeg M. Sham Constitutions. *California Law Review*. 2013. Vol. 101. P. 863-876.

242. Leblang D. A. Property rights, democracy and economic growth. *Political Research Quarterly*. 1996. Vol. 49. Issue 1. P. 5–26.
243. *Lochner v. New York* 198 US 45, 57 (1905).
244. Loughlin M. On constituent power. Book section (Refereed). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/83954103.pdf> (дата звернення: 23.10.2023).
245. Maddison A. *The World Economy*. Paris: OECD Publishing, 2006. 384 p.
246. Marshall Th. H. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: University Press, 1950. 154 p.
247. McManus R., Gulcin Ozkan F. Who does better for the economy? Presidents versus parliamentary democracies. *Public Choice*. 2018. Vol. 176. P. 361–387.
248. Medina B. Constitutional limits to privatization: The Izraeli Supreme Court decision to invalidate prison privatization. *International Journal of Constitutional Law*. 2010. Vol. 8. Issue 4, P. 690-713.
249. Meyers D., Kipnis K., Griffin S. *Philosophical Dimensions of the Constitution*. New York: Routledge, 1989. 256 p.
250. Miller D. Solidarity and Its Sources. *The Strains of Commitment. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies* / ed. by K. Banting, W. Kymlicka. Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 61-76.
251. Nalyvaiko L. Social policy and social protection in EU countries: current status and trends. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2022. Special Issue № 1. P. 7-12.
252. Napier C. J. Constitutional Options: Economic Provisions. URL: <https://constitutionnet.org/sites/default/files/Economicissues.napier.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
253. National Assembly of Ecuador. (2012b). Regulation to the Organic Law of Popular and Solidarity Economy. Executive Decree 1061. Official Register Supplement 648.
254. Nelson R. R., Winter S. G. *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge: The Belknap Press, 1982. 437 p.

255. Neo J. L. et al. Solidarity in Diversity? State Responses to Religious Diversity in Liberal and Non-Liberal Perspectives. *German Law Review*. 2019. Vol. 20. P. 941-942.

256. NLRB v. Jones and Laughlin Steel Corp. 301 US 1 (1937).

257. Noll J. Fighting Corruption or Protecting the Regime: Egypt's Administrative Control Authority. Project on Middle East Democracy (POMED). 2019. URL: https://pomed.org/wp-content/uploads/2019/02/POMED_ACAreport_FINAL.pdf (дата звернення: 23.10.2023).

258. Olaya J., Hussmann K. Preventing and Combatting Corruption: Good Governance and Constitutional Law in Tunisia / Center for Constitutional Transitions Working Paper. 2013. URL: http://constitutionaltransitions.org/wpcontent/uploads/2013/06/6_Olaya_Hussmann_AntiCorruption.pdf (дата звернення: 23.10.2023).

259. Onida V. et al. Italy. *International Encyclopedia of Laws. Constitutional Law* / A. Alen, D. Haljan (eds). Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2005. Vol.5. 398 p.

260. Persson T., Tabellini G. The Economic Effects of Constitutions: What do the data say? Cambridge: MIT Press, 2003. 320 p.

261. Political Constitution of the United Mexican States, February 5, 1917. URL: https://www.oas.org/ext/Portals/33/Files/Member-States/Mex_intro_txtfun_eng.pdf (дата звернення: 23.10.2023).

262. Posner R. A. The Constitution as an Economic Document. *George Washington Law Review*. 1987. Vol. 56. № 1. P. 4-38.

263. Przeworski A., Limongi F. Political Regimes and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*. 1993. Vol. 7. Issue 3. P. 51–69.

264. Rabie M.A. Theory of Sustainable Sociocultural and Economic Development. London: Palgrave Macmillan, 2016. 243 p.

265. Rao N. On the Use and Abuse of Dignity in Constitutional Law. *Columbia Journal of European Law*. 2008. Vol. 4. P. 201-228.

266. Rodríguez-Pose A. Decentralisation and Local and Regional Development. *CAF Working Papers*. 2008. № 4. 40 p. URL: <https://scioteca.caf.com/>

bitstream/handle/123456789/238/Decentralisation_and_Local_and_Regional_Development.pdf?sequence=5&isAllowed=y (дата звернення: 12.12.2023).

267. Roosevelt F. D. An Economic Bill of Rights (1944). URL: https://www.academia.edu/94174216/An_Economic_Bill_of_Rights (дата звернення: 23.10.2023).

268. Roznai Y. 'We the People', 'Qui, the People' and the Collective Body: Perceptions of Constituent Power, Comparative Constitutional Theory / G.J. Jacobsohn, M. Schor eds., 2018. P. 295.

269. Sacks J. D., Larrain F. B. Macroeconomics in the Global Economy. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1993. 778 p.

270. Saraviita I. Finland. *International Encyclopedia of Laws. Constitutional Law. Vol. 3.* / A. Alen, D. Haljan (eds). Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2009. 313 p.

271. Schelling T. The Strategy of Conflict. Cambridge: Harvard University Press, 1960. 309 p.

272. Sedler R. A. United States. *International Encyclopedia of Laws. Constitutional Law. Vol. 8.* / A. Alen, D. Haljan (eds). Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2005. 369 p.

273. Serohin V.O., Melikhova Yu.A., Voronov M.M., Romanenko M.V. Experiencia internacional de las personas protectoras en el campo de la administración pública: ¿qué tan relevante es la aplicación de acuerdo con la ley ucraniana? *Justicia*. 2021. Vol. 26. Núm. 40: Julio-Diciembre. P. 3-10.

274. Shaikh S. A. Comparative Economic Systems: A Brief Review. *MPRA Paper No. 42499*. URL: https://www.researchgate.net/publication/256039470_Comparative_Economic_Systems_A_Brief_Review (дата звернення: 23.10.2023).

275. Smith N. H. Solidarity and Work: A Reassessment. *Solidarity* / eds. A. Laitinen, A. B. Pessi Lanham: Lexington Books, 2015. P. 119-134.

276. Stiglitz J. E., Rosengard J. K. Economics of the public sector. Fourth ed. New York: London: W.W. Norton & Company, 2015. 923 p.

277. Sunstein C. R. Symposium: Law, Economics & Norms: On the Expressive

Function of the Law. *University of Pennsylvania Law Review*. 1996. Vol. 144. P. 2021-2043.

278. The Instrument of Government 1974 (rev. 2012). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Sweden_2012 (дата звернення: 23.10.2023).

279. Tinbergen J. On the Theory of Economic Policy. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1952. 78 p. URL: <https://repub.eur.nl/pub/15884/> (дата звернення: 12.12.2023).

280. United Nations Office on Drugs and Crime. 2020. E4J University Module Series. Anti-Corruption Module 6: Detecting and Investigating Corruption. URL: <https://www.unodc.org/e4j/en/anti-corruption/module-6/key-issues/transparency-as-a-precondition.html> (дата звернення: 23.10.2023).

281. Unpacking the key anti-corruption ingredients for constitutions / Transparency International, 2014. URL: <https://www.transparency.org/en/news/key-anti-corruption-ingredients-for-constitutions-what-you-need-to-know> (дата звернення: 23.10.2023).

282. Weingast B. R. The Economic Role of Political Institutions: Market-Preserving Federalism and Economic Development. *Journal of Law, Economics and Organization*. 1995. Vol. 11. Issue 1. P. 1-31.

283. Weiss M. The Interface between Constitution and Labor Law in Germany. *Comparative Labor Law and Policy Journal*. 2005. Vol. 26. P. 181-198.

284. West Coast Hotel Co v. Parrish 300 US 379 (1937).

285. What is an Economic System? URL: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/economics/economic-system/> (дата звернення: 23.10.2023).

286. Wiles E. Aspirational Principles or Enforceable Rights? The Future for Socio-Economic Rights in National Law. *American University International Law Review*. 2006. Vol. 22. № 1. P. 35-64.

287. YN. The Constitution – economic rights and opportunities. *The Christian Science Monitor*. March 3, 1987. URL: <https://www.csmonitor.com/1987/0303/econst.html> (дата звернення: 23.10.2023).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Пустовалова І. С. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 69. С. 65-71.

2. Пустовалова І. С. Конституція як регулятор економічної політики держави. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2022. Вип. 34. С. 63-74.

3. Пустовалова І. С. Конституція як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2023. Вип. 36. С. 80-87.

4. Пустовалова І. С. Виміри конституції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 80. Частина 1. С. 136-142.

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

5. Пустовалова І. С. Конституція як інструмент реформування економіки в умовах перехідної демократії: досвід України. *Конституція України: ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка.* Київ: ФОП Кішка І. В., 2021. С. 433-438.

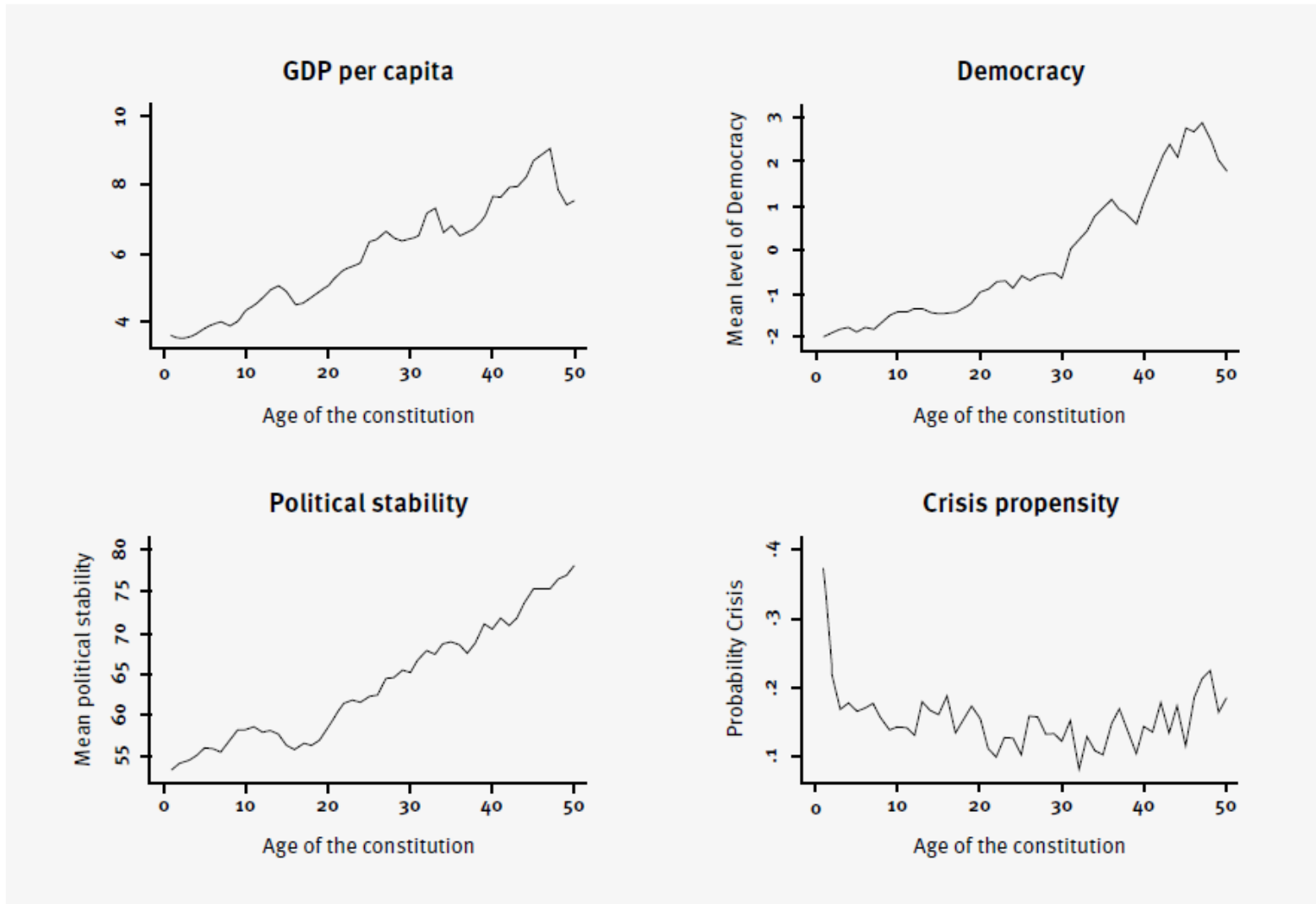
6. Пустовалова І. С. До питання про сучасну кризу економічної конституції Європейського Союзу. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2023 р.).* Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2023. С. 126-129.

7. Пустовалова І. С. Конституція як фактор сталого економічного розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 р.). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2023. С. 168-171.

Рівень безробіття у світі²

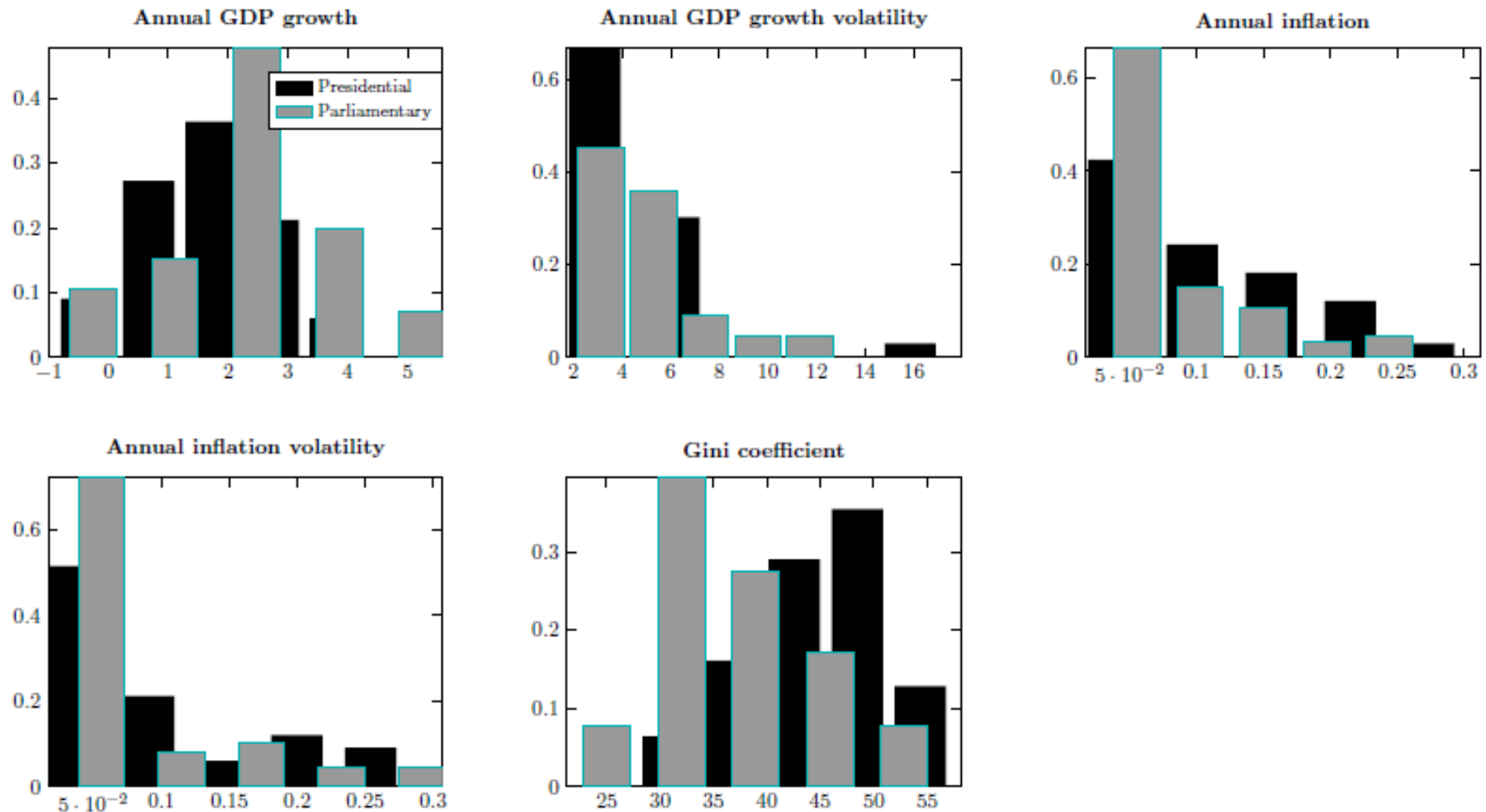
² Україна входить до десятки країн світу з найвищими показниками безробіття. Слово і Діло. 2023. 12 жовтня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/12/infografika/svit/ukrayina-vxodyt-desyatky-krayin-svitu-najvyshshymy-pokaznykamy-bezrobittya>

Кореляти конституційної тривалості³

³ Ginsburg T., Spitz L. Conceptual framework: Constitutional design and the Promotion of Economic Growth. *Constitutional Design and the Promotion of Economic Growth and Competitiveness*. Charter Change Issues Brief No. 4. November 2019. P. 2-8.

Президентський і парламентський режими: макроекономічні підсумки.
Гістограми, що ілюструють розподіл макроекономічних показників як середнього по всій вибірці
(1950–2015) між парламентськими та президентськими режимами⁴

⁴ McManus R., Gulcin Ozkan F. Who does better for the economy? Presidents versus parliamentary democracies. *Public Choice*. 2018. Vol. 176. P. 367.

Нестабільність економічного зростання і форма правління⁵

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Pres	0.294 (0.409)	0.252 (0.475)	0.165 (0.584)	-0.079 (0.837)	-0.052 (0.893)	-0.246 (0.498)	-0.079 (0.823)	-0.059 (0.868)	-0.359 (0.318)
Semi-pres		0.724* (0.076)			0.415 (0.354)			0.475 (0.239)	
Maj				-0.307 (0.433)	-0.245 (0.520)	-0.568** (0.015)	-0.302 (0.413)	-0.236 (0.519)	-0.614** (0.010)
Initial-GDP				-0.137 (0.356)	-0.103 (0.467)	-0.196 (0.211)	-0.037 (0.830)	-0.001 (0.996)	-0.172 (0.329)
Open-ness				0.013** (0.047)	0.013* (0.057)	0.008** (0.033)	0.001 (0.875)	0.000 (0.964)	0.002 (0.715)
Polity				-0.145*** (0.000)	-0.144*** (0.000)	-0.105*** (0.000)	-0.129*** (0.000)	-0.127*** (0.000)	-0.105*** (0.000)
Open-Vol							0.086*** (0.003)	0.088*** (0.002)	0.046* (0.089)
Govt-Size							2.369 (0.312)	2.139 (0.345)	-0.411 (0.847)
ExRat-eVol							0.000 (0.679)	0.000 (0.644)	0.000 (0.752)
R ²	0.096	0.096	0.055	0.161	0.159	0.145	0.168	0.170	0.173
n	281	281	251	246	246	194	246	246	194

Використовується стандартна зірочка, де *, ** і *** представляють рівні значущості 10, 5 і 1% відповідно. Залежна змінна є стандартним відхиленням річних темпів зростання ВВП на душу населення протягом панельного часового горизонту

⁵ McManus R., Gulcin Ozkan F. Who does better for the economy? Presidents versus parliamentary democracies. *Public Choice*. 2018. Vol. 176. P. 375.

Президентський і парламентський режими: описова статистика⁶

	BG			PT		
	Pres	Parl	Diff	Pres	Parl	Diff
Annual GDP growth	1.680 (1.131) 33	2.342 (1.437) 56	0.662** (0.012)	1.782 (1.182) 32	2.527 (1.284) 51	0.745*** (0.009)
Growth volatility	4.523 (2.764) 33	4.359 (2.351) 56	-0.164 (0.773)	3.973 (1.465) 32	3.668 (1.451) 51	-0.305 (0.358)
Inflation	0.108 (0.076) 33	0.065 (0.056) 56	-0.044*** (0.004)	0.142 (0.096) 32	0.070 (0.054) 51	-0.072*** (0.000)
Inflation volatility	0.106 (0.078) 33	0.060 (0.069) 56	-0.046*** (0.003)	0.133 (0.088) 32	0.065 (0.057) 51	-0.068*** (0.000)
Gini coefficient	45.333 (7.312) 22	36.789 (7.410) 37	-8.543*** (0.000)	48.208 (7.523) 32	37.265 (5.974) 51	-10.943*** (0.000)

⁶McManus R., Gulcin Ozkan F. Who does better for the economy? Presidents versus parliamentary democracies. *Public Choice*. 2018. Vol. 176. P. 367.

